

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

[2026 | 2]

Kádár-kor: Erdélyi Károly • női emancipáció • szocialista divat • filmklubmozgalom •
szamizdat • Kossuth-kép • technokrácia • ingázók

TANÁCSADÓ TESTÜLET

Agárdi Péter, Baráth Magdolna, Barta Róbert, Bayer József, Stefano Bottoni, Holly Case, Feitl István, Ferwagner Péter Ákos, Fischer Ferenc, Földes György, Hubai László, Izsák Lajos, Kalmár Melinda, Krausz Tamás, Laczó Ferenc, Martin Mevius, Palasik Mária, Pritz Pál, Rainer M. János, Ripp Zoltán, Romsics Ignác, A. Sajti Enikő, Sipos András, Sipos Balázs, Ständeisky Éva, Székely Gábor (elnök), Valuch Tibor, Varga Zsuzsanna, Susan Zimmermann

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG

Takács Róbert (felelős szerkesztő), Egry Gábor,
Fiziker Róbert, Ignác Károly, Szívós Erika, Leslie M. Waters

ALAPÍTÓ FŐSZERKESZTŐ

Sipos Levente

MUNKATÁRSAK

Kiss Anna (szerkesztőségi titkár)

Hradeczy Moni (szerkesztő)

Borbáth Gábor (tördelő)

A szerkesztőség címe: 1051 Budapest, Nádor u. 9.

www.multunk.hu

Tel.: +36/30/719-1636 • E-mail: multunk@napvilagkiado.hu, multunkjournal@gmail.com

Lektorált (peer reviewed) folyóirat

Kiadja: a Napvilág Kiadó Kft. • A kiadásért felel a Napvilág Kiadó ügyvezető igazgatója

Nyomás, kötés: Alfadat-Press Kft., Tatabánya

Előfizetésben terjeszti a Magyar Posta Zrt. Postacím: 1900 Budapest

Előfizetésben megrendelhető az ország bármely postáján, a hírlapot kézbesítőknél,

www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),

e-mailen a hirlapelofizetes@posta.hu címen, telefonon 06-1-767-8262 számon,

levélben a MP Zrt. 1900 Budapest címen.

Külföldre és külföldön előfizethető a Magyar Posta Zrt.-nél:

www.posta.hu WEBSHOP-ban (<https://eshop.posta.hu/storefront/>),

1900 Budapest, 06-1-767-8262, hirlapelofizetes@posta.hu

Megjelenik évente négyszer.

ISSN 0864-960X (Nyomtatott) ISSN 2677-156X (Online)

A címlapon:

Iskolai klubhelyiség, 1975.

Forrás: Fortepan / Eredeti: Péterffy István

E SZÁM MEGJENÉSÉT TÁMOGATTA

Nemzeti Kulturális Alap

Nemzeti
Kulturális
Alap

Politikátörténeti Alapítvány

PTA

Múltunk Alapítvány

POLITIKATÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

múltunk

A Politikatörténeti Intézet folyóirata

[LXXI. évfolyam 2. szám]

Divatbemutató a Dunán a Szabadság sétahajó fedélzetén, 1958.
Forrás: Fortepan / Eredeti: Sándor György

A Kádár-korszak történetei

SZILÁGYI GÁBOR

A „fogadott fiú”.

Kádár János és Erdélyi Károly kapcsolatáról

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2026.2.1>

Egy régi pártközponti legenda szerint 1956. november 4-én a szolnoki pályaudvaron egy fiatalember odalépett Kádár János mellé, hogy 1971-ig ott is maradjon. Még ha van is ebben egy jó adag túlzás, az Erdélyi Károly és a Magyar Szocialista Munkáspárt (MSZMP) első számú vezetője közötti, különlegesen szoros kapcsolat tény. Az alábbi írás¹ minden ezzel kapcsolatos kérdést ugyan nem tud megválaszolni, de igyekszik a Kádár–Erdélyi-kapcsolatot annak kulcsmozzanataira összpontosítva több oldalról megvilágítani.

Kádár János titkárságán

Erdélyi – ahogy a fentebb idézett „legendából”² is kitetszik – tulajdonképpen pillanatok alatt került a hatalom „előszobájába”,

¹ A tanulmány a szerző Erdélyi Károly életútját feldolgozó, megjelentetni tervezett hosszabb írásának részlete, így szükségszerűen nem terjedhet ki minden, relevánsnak tűnő körülményre. Az adott terjedelmi keretek között nem kerülhet sor az Erdélyire vonatkozó hazai forrásanyag teljességének áttekintésére sem – külügyminiszter-helyettesi működését illetően a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára iratanyagában megmaradt XIX-J-1-u jelzetű állag tartalmaz releváns dokumentumokat, pártközponti osztályvezetői tevékenysége pedig az itt hivatkozott forrásokon túl az ugyanott őrzött M-KS 288. fond 32. csoportja dossziéiból rekonstruálható. A Külügyminisztériumban vezetett személyi aktája – amennyiben egyáltalán fennmaradt – nem hozzáférhető. Ezekon túl nyilván számos fontos adatot és adalékot tartalmaznak Erdélyire vonatkozóan a moszkvai levéltárak, az ott őrzött iratokba való betekintés megkísérlése azonban a jelen helyzetben irreális lett volna.

² HUSZÁR Tibor: *Kádár – a hatalom évei, 1956–1989.* (2., jav. kiad.) Corvina Kiadó, Budapest, 2012. 220.

hiszen már 1956. november 4-étől Kádár titkárságán dolgozott referensként. Ennek miéjtje egyelőre megnyugtató módon nem tisztázható, de kísérletet lehet tenni a magyarázatra. Egyrészt nyilvánvalóan eléggé véges volt azon káderek száma, akik éppen Szolnokon voltak ekkor, és „használhatónak” tündek a formálódó kádári kormányzat szemében. Erdélyi mellett szólhatott az is, hogy a szovjetek szállították Szolnokra, ezt ugyanis úgy is lehetett értelmezni, hogy Moszkva megbízhatónak tartja a fiatal diplomatát.³ Ugyancsak sokat nyomhatott a latban, hogy Erdélyi Leningrádban járt főiskolára – ahol pedagógiai oklevelet szerzett –, ami egyet jelentett azzal, hogy magas szinten ismerete az orosz nyelvet – ami fontos tényező volt akkor, amikor a szovjetekkel való állandó kapcsolattartás alapkövetelmény volt a kádári vezetés számára, nem lévén ekkor más ütöképes bázi-sa, mint a szovjet hadsereg és az azt irányító moszkvai politika. Másfelől a Szovjetunióban szerzett diploma ténye mögé lehetett látni valamiféle Moszkvához fűződő, speciális „kötődést” – akár párt-, akár állambiztonsági vagy más vonalon. Azzal az adalékkal együtt, hogy Erdélyi a tököli szovjet katonai bázisról került Szolnokra, egy ilyen megfontolás útján is el lehetett jutni ahhoz a következtetéshez, hogy a szovjetek különös bizalommal vannak iránta.

Mindez persze csak arra ad(hat) magyarázatot, miért került Kádár János titkárságára a Moszkvából nemrég hazatért diplomata – a kormányfővel kialakult, valóban kivételes bizalmi viszony miéjtjeire nem adnak fogódzót a fenti gondolat kísérletek. Banálisnak tündek az utóbbi felvetésre a válasz: az idő. Nyilván nem egyik napról a másikra történt e bizalmi viszony kialakulása. Kádár jóindulattal fogadta Erdélyit – ez már egy fontos pont a nem éppen a bizalmaskodásról ismert kommunista kádervilág viszonyainak ismeretében, de alappal feltételezhető, hogy kívárta, hogyan viselkedik a hétköznapiokban, adott számára olyan

³ Erdélyi életútjáról, így annak 1956-ot megelőző szakaszáról lásd: Erdélyi Károly. Történelmi Tár. Forrás: https://www.tortenelmitar.hu/index.php?option=com_content&view=article&id=3967 (Letöltve: 2025. 01. 07.); Erdélyi Károly. Forrás: <https://www.kommunizmuskutato.hu/eletrajzok/erdelyi-karoly> (Letöltve: 2025. 01. 07.)

feladatokat, amelyek nyomán lemérhető volt lojalitása és tehetsége, így Erdélyi megmérgetett, és megfelelőnek találtatott.

A kezdeti időkben a források alapján Erdélyi szolgálatait elsősorban a sajtóirányítás területén vették igénybe. A Kádár-kormány mellett a november 4-ét követő első napokban mindössze a szolnoki rádió, illetve az ugyanott megjelenő, a Moszkvából a szovjetek által hazahozott Andics Erzsébet–Berei Andor házaspár által *Szabad Nép* címmel szerkesztett lap állt ki. Erdélyi e viszonylatban a kormány híreinek továbbítójaként működött.⁴ 1956. november 7-én Kádár Jánossal és vezetőtársaival együtt – netán nem sokkal utánuk – Erdélyt is Budapestre szállították a szovjet csapatok, ekkortól a szolnoki sajtó feletti – általa is gyakorolt – kontroll kevésbé volt intenzív, amit a Kádártól eleve balra álló, Rákosi hívének számító Andics–Berei-csoport ki is használt. Kádár néhány napos „türelmi idő” után úgy döntött, hogy a fővárosban *Népszabadság* címmel megjelent lapból alakítja ki a párt központi orgánumát, ezáltal Andicsék működése volta-képp okafogyottá vált, az új kormány- és pártvezető tehát megszabadulhatott a vele való együttműködést egy pillanatra sem őszintén gondoló csoportosulástól. A rendszerváltáskor megjelentek arra vonatkozó adatok, hogy ennek „intézőembere” Erdélyi Károly volt, őt küldte Kádár János november 10-én Szolnokra, hogy letiltsa a *Szabad Népből* származó hírek rádióbeli beolvasását.⁵ A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezetése által Andicséknak szánt hivatalos bírálat nyomán egyébként végleg megszűnt a Kádárt balról bírálni megkísérlő napilap. Egyelőre nem ismert, hogy Erdélyinek volt-e érdemibb szerepe ebben a folyamatban, azt sem igazolja más forrás, hogy valóban őt vette-e igénybe Kádár az ügy lebonyolítására. Mégis életszerűnek tűnik, hogy valóban így volt, hiszen egy ilyen megbízatás kitűnően alkalmas volt arra, hogy Erdélyt így vagy úgy, de állásfoglalásra készítse. A lojalitás első bizonyítása megtörtént – nem tudni,

⁴ CSEH Géza: Bevezető. In: CSEH Géza (szerk.): *Válogatás az 1956-os forradalom levéltári dokumentumaiból – Szolnok megye.* (Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Közleményei, 8.) K. n., Szolnok, 2006. 57–58.

⁵ TISZAI Lajos: Egy Fehér Könyv tündöklése és bukása. *Néplap*, 1989. november 25.

hogy ez mennyire okozott Erdélyiben konfliktust, mennyire volt valóban „sztálinista”, ahogy azt a külügyi tárca forradalmi bizottsága állította róla.⁶ Feltehetően többen elkönyvelték korábban annak, erre utal Kékesdi Gyula újságíró visszaemlékezése is, mondván: a beosztottját a forradalom alatt hazaküldő Boldoczki János moszkvai nagykövetnek „igencsak megnyúlt az arca, amikor kiderült, hogy Erdélyi otthon maradt, és már szolgálatot is vállalt Kádár János közvetlen környezetében”.⁷ Bármennyire igaz is, hogy Kádár – főleg 1956 decemberétől – elsősorban bal felé szélesítette ki táborát, és egykori Rákosi-hívekre támaszkodva látott neki a rendszer restaurálásának, arra nyilván ügyelt, hogy legszűkebb környezetében olyanok foglaljanak helyet, akik hozzá lojálisak, Erdélyi pedig ennek érdemi tanújeleit adta.

A korabeli forrásokból következtethetünk olyan elképzelésre is, miszerint a kádári vezetés Erdélyit egyértelműbben a sajtóirányítás felé kívánta tolni: a Magyar Szocialista Munkáspárt Ideiglenes Intéző Bizottsága 1956. november 14-i ülésén Kállai Gyula javaslatot tett a kormányzat tájékoztatáspolitikai csúcsszervének vezetésére. Az első embernek Szirmai Istvánt szánta – ez később meg is valósult –, hozzátéve többek között, hogy ő foghatná össze Erdélyi munkáját is.⁸ Más forrás erre vonatkozóan jelenleg nem ismert, a rendelkezésre álló dokumentumokból nem állapítható meg az, hogy Erdélyit bármilyen módon is átirányították volna a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatala állományába vagy annak közelébe. Fő megbízatása továbbra is a személyi referensi munkakör volt a Kádár-titkárságon.

A médiairányítás területén egyetlen nyoma maradt Erdélyi további munkájának: 1957. január 27-én átfogó feljegyzésben értékelte a Magyar Távirati Iroda (MTI) tevékenységét. Feltehetően nem saját kezdeményezésre végezte el ezt, hanem feladatul kapta

⁶ Erdélyi Károly önéletrajza (1958. július 5.). Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: HU-MNL-OL) M-KS 288. f. 40/530. ó. e.

⁷ KÉKESDI Gyula: Akkor Moszkvában, 1956. október 23. – november 4. *Népszabadság*, 1989. június 10.

⁸ Az MSZMP Ideiglenes Intéző Bizottsága 1956. november 14-i ülésének jegyzőkönyve. In: BALOGH Sándor–NÉMETHNÉ VÁGYI Karola–SIPOS Levente (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt ideiglenes vezető testületeinek jegyzőkönyvei. I. kötet*. Intera Rt., Budapest, 1993. 120.

Kádártól vagy a kormány más tagjától (esetleg az ideológiai területhez közel álló Kállai Gyulától). Erdélyi feljegyzését igen szigorú hangú felütéssel kezdte: „Úgy tűnik, hogy az MTI illetékesei tájékoztatójuk hasábjain egészen január közepéig szellemi hidegháborút folytattak olvasóik – a párt és a kormány vezetői – ellen.”⁹ Ezt arra alapozta, hogy az MTI-tájékoztató tartalmazta a nyugati rádióállomások, mindenekelőtt a Szabad Európa Rádió és az Amerika Hangja adásaiban elhangzott „legvadabb rágalmak és hazugságok” szövegeit. Néhány mondattal később mindezt relativizálta ugyan, mondván: „helyes, ha az MTI tájékoztatóiban megtalálhatók ezen rágalmak és hazugságok legfontosabbjai, annál is inkább, mert a tájékoztató olvasói rendszerint nem érnek rá nyugati rádiókat hallgatni, nyugati újságokat olvasni”. Akkor miért bírálta mégis a hírügynökséget? Azért, mert „csaknem kizárólag ilyen hírekkel töltötték meg tájékoztatójukat, feltételezhetően azért, hogy ezzel az esetleg itt-ott található gyengelelkű olvasóknak ügyünk legyőzhetetlenségébe vetett hitét megingassák”. A rövid idézetekből is kiderül: Erdélyi szövege egyértelmű állásfoglalás a sajtóirányítás szigorítása, a rendszer visszakeményítése mellett. A részletesebb kritika – amelynek két fő iránya volt: a) az MTI-ben nem, vagy csak késve hajlandók közölni azokat a külföldi nyilatkozatokat, amelyek az 1956-ról adott kádári magyarázattal egyetértenek; b) tendenciózusak a Szovjetunióról szóló cikkek, a hatalmi harcról beszámolnak, az ottani sikerekről, illetve a szovjet vezetőknek a kádári rezsimet támogató nyilatkozatairól nem – ugyanezt próbálta alátámasztani. Ellentétben a szolnoki feladattal, ez nem okozhatott világnézeti konfliktust Erdélyinél: intellektusa és politikai ösztöne egyaránt megmutathatta neki, milyen állásfoglalást várnak el tőle. Ezt teljesítette is a tőle telhető módon, nem állva meg a negatívnak ítélt folyamatok bemutatásával, konkrét személyeket is nevesített mint bírálata tárgyát, igaz, egyelőre alacsonyabb szinten: „az októberi ellenforradalom során

⁹ Erdélyi Károly feljegyzése, 1957. január 27. HU-MNL-OL XIX-A-2-ss 1. doboz. A további idézetek ugyaninnen valók. (A dokumentumból bizonyos részek már megjelentek, vö. VÁSÁRHELYI Miklós: A cenzúra visszaállítása 1956 után. In: VALUCH Tibor [szerk.]: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. 1956-os Intézet–Osiris Kiadó, Budapest, 1995. 472.)

a régi hírmagyarázók döntő többsége (Gömöri Endre, Félix Pál, Polgár Dénes, Szilágyi Éva) levetette marxista álarcát, és kimutatta kispolgári mivoltát”. Nem véletlen, hogy a feljegyzést záró javaslatok között első helyen az szerepelt, „hogy a kormány megfelelő változtatásokat eszközöljön az MTI vezetésében és egész apparátusában”. A feljegyzés szövege szerint a konkrét elképzeléseket egy melléklet tartalmazta, ez azonban nem maradt fenn – ami kár, hiszen ebből lehetne látni, hogy mely szintig mert elmenni Erdélyi a személycseréket illetően, ez pedig saját akkori pozícióját, annak súlyát is megvilágíthatná. Érzékletes mindazonáltal, hogy eléggé nyílt kritika található a javaslatok között a legfelső vezetés egy tagjával szemben is: „Helyesnek tartanám, ha Szirmai elvtárs is – ahelyett, hogy sztoikus nyugalommal szemléli az MTI tevékenységét – néha-néha az asztalra csapna.” Egyelőre nem mérhető le, mennyire volt Erdélyi feljegyzésének érdemi szerepe a tájékoztatáspolitikai megszigorításában, a pártirányítás visszaállításában, de a lojalitás bizonyítására kitűnő eszköz volt ez is. Más kérdés, mire volt elég ennyi Kádár János szemében.

Lehet, hogy a médiapolitika nyomán mutatkozó együtt mozgás miatt, lehet, hogy más okból, mindenesetre Erdélyi Károly ekkoriban más alkalommal is kapcsolódott Kállai Gyulához. Az Erdélyi személye mellett szóló konkrét ok nem rekonstruálható, ám annyi bizonyos, hogy 1957. januárban őt jelölték ki a Snagovba küldött Kállai kísérijének a „Nagy Imre-csoport” magatartásával kapcsolatos szondázó tárgyalásokra. Kállai visszatérését követően azt állította, hogy Erdélyi fogja a vonatkozó úti jelentést elkészíteni, ez azonban egyelőre nem fellelhető.¹⁰ Így nem vonható le következtetés az illetően, mennyire látott bele Erdélyi a snagovi internáltakkal kapcsolatos budapesti taktikázásba. Szintén nem válaszolható meg az a kérdés, miszerint Erdélyi kiküldése mögött az állt-e, hogy Kádár rajta keresztül kívánta a szemét Kállain tartani. Erdélyi egyetlen érdemi romániai szerepvállalása az ismert források szerint az volt, hogy tolmácsolt Kállainak a szintén ott tartózkodó Borisz Ponomarjovval, a

¹⁰ BARÁTH Magdolna–SIPOS Levente: Bevezető. In: Uók (szerk.): *A snagovi foglyok. Nagy Imre és társai Romániában – Iratok*. Napvilág Kiadó–Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2006. 22. 55. l.j.

Szovjetunió Kommunista Pártja Központi Bizottsága Nemzetközi Kapcsolatok Osztálya vezetőjével folytatott tárgyalásán.¹¹

E snagovi út során mutatható ki tehát először az, amit a legtöbb visszaemlékező – és rájuk hivatkozva a szakirodalom egy része is – számontart Erdélyivel kapcsolatban: bizalmas megbeszéléseken orosz tolmács volt. Akad olyan szöveghely is, ahol Erdélyit már 1956. novemberre vonatkozóan „Kádár János személyi titkára, egyben orosz tolmácsa”-ként említik,¹² ami talán kissé elsi-etettnek tűnik. Nyilvánvalóan eltelt bizonyos idő 1956. november 4-től kezdve, mígnem Erdélyivel szemben kialakult az a bizalom Kádár részéről, hogy igazán fontos, érdemi kérdéseket illető tárgyalásokon igénybe vette volna tolmácsként. A kezdeti időkben talán nem is volt rászorulva, hiszen a kiküldött szovjet vezetőkkel (Arisztov, Malenkov, Mikojan, illetve állambiztonsági vonalon Szerov) tolmácsként érkezett Vlagyimir Bajkov jól beszélt magyarul, Kádár Jánoshoz is személyes ismeretség fűzte még 1956 előtt, úgyhogy a magyar vezetőnek nem kellett ragaszkodnia saját tolmáchoz.¹³ Kállai romániai tárgyalásait követően Erdélyi is bekerült abba a személyi körbe, amelyből a magas szintű megbeszélések tolmácsait válogatták, így választották be az 1957. március 20–28. között a Szovjetunióban tartózkodó, Kádár János vezette párt- és kormánydelegáció kíséretében utazó négyfős tolmácskontingensbe is.¹⁴ Az idők folyamán egyre növekedhetett Erdélyi bizalmi tőkéje Kádár előtt, az 1958. áprilisi, sok szempontból (Nagy Imre-ügy alakulása, lehetséges magyarországi szovjet csapatkivonás) kiemelkedő fontosságú Hruscsov-látogatás során már egyértelműen a magyar tárgyalóküldöttség első számú tolmácsa, a két pártvezető négyszemközti tárgyalásán is ő fordít – egy szovjet irat a „tolmácsok vezetője” (*„rukovogyityel perevodcsikov”*) titulust

¹¹ Uo. 422.

¹² CSEH Géza: I. m. 57.

¹³ MÜLLER Gabriella: Részletek Vlagyimir Bajkov szovjet tolmács emlékirataiból. In: SZEKER Nóra–KÁVASSY János–NAGYMIHÁLY Zoltán (szerk. és összeáll.): *Utak a Teleki térről. Esszék és tanulmányok a 75 éves M. Kiss Sándor tiszteletére.* (RETÖRKI Könyvek, 34.) Antológia Kiadó, Lakitelek, 2018. 175–180.

¹⁴ BARÁTH Magdolna (szerk.): *Kádár János első kormányának jegyzőkönyvei, 1956. november 7. – 1958. január 25.* Magyar Országos Levéltár, Budapest, 2009. 309. 24. l.j.

használta vele kapcsolatban.¹⁵ Később az is előfordult, hogy alacsonyabb szintű tárgyalásokon is igénybe vette őt Kádár mint tolmácsot, így meglepő módon 1958 októberében a Gromov szovjet nagykövettel való találkozásán is,¹⁶ holott feltehetően a budapesti szovjet nagykövetségen kellő számban dolgoztak olyanok, akik megfelelő szinten bírták a magyar nyelvet.

Mindezekén túl Erdélyi hétköznapijait elsősorban a rutinfeladatok intézése határozta meg. A Kádár-titkársághoz számtalan panasz, bejelentés, óhaj érkezett, amelyekhez a szükséges pótlólagos információk beszerzését vagy más lépéseket a titkárság munkatársai bonyolították, mielőtt Kádár János elé vitték volna az ügyet. Az 1957–1958-ból, tehát Kádár első miniszterelnöksége idejéből fennmaradt iratok alapján a „családi” vonatkozású ügyeket, tehát a Kádártól keresztszülőséget, esküvői tanúságot kérő beadványok visszautasítását egy-egy női munkatárs intézte. A titkárságon dolgozó férfi referensek, Erdélyi Károly mellett Ribánszki Róbert kapták a „keményebb”, az államigazgatás vagy a vállalati szféra vezetőivel kapcsolatos levelezés bonyolítását is magában foglaló beadványok intézését. Nehéz lenne eldönteni, hogy Erdélyi és Ribánszki között milyen munkamegosztás alakult ki – tematikusan bizonyosan nem különült el, hogy ki mely ügyeket intézi, feltehetően mindketten afféle „mindenesnek” számítottak Kádár előszobájában. Az, hogy kinek milyen ügyben

¹⁵ Andrej Viktorovics JURASZOV (red.): *Vsztrecsi i peregovori na viszsem urovnye rukovogyityelej SZSZSZR i Vengriji, 1957–1964. Szbornyik dokumentov*. Kucskovo polje, Muzeon, Moszkva, 2023. 259. – Figyelemre méltó adalék, hogy a pártközpontban már ekkor terjedtek a Kádár és Erdélyi közötti bizalmi viszonyról szóló anekdoták. Ezek egyikét Berecz János emlékezete így őrizte meg: „Fontos nemzetközi értekezletre utaztak Moszkvába 1957-ben, csak ők ketten. Karcsi feladata volt a szigorúan titkos dokumentumokat rejtő táskák őrzése. Bekopogott Kádár szobájába, és kérte, hogy azonnal mentse fel a funkciójából, és küldje haza, mert felelőtlen személy. Elvesztette a dokumentumokat. Kádár erre csak annyit mondott, hogy nézzen körül. Annyira izgult, hogy nagy nehezen vette észre az egyik fotelben heverő táskát. Kádár egész úton a saját kezében tartotta, ő vitte a csomagot, és Karcsi végig nem vette észre. Ettől kezdve minden adandó alkalommal „éberségi” oktatásban részesült.” BEREZ János: *Kádár élt... 2. „...az velünk van!”* DUNA International Kft., Budapest, [2009]. 48.

¹⁶ BARÁTH Magdolna (szerk.): *Szovjet diplomáciai jelentések Magyarországról a Hruscsov-korszakban*. Napvilág Kiadó–Politikatörténeti Intézet, Budapest, 2012. 24., 124.

kellett eljárnia, feltehetően azon múlt, éppen ki volt ügyeletes, vagy az adott beadvány éppen kihez került.¹⁷

Nehéz ezekből az ügymenetekből kimutatni, hogy Erdélyi gondolkodása változott-e, miközben Kádár mellett dolgozott. A szabadságharc leverése utáni rövid átmeneti időszakból, 1956 novemberéből fennmaradt néhány ügyben csupán üzenetközvetítő volt, nem foglalt állást, nem tett javaslatot – legalábbis ilyesminek nem maradt írásos nyoma. 1957 elejétől már a rendszer „visszakeményedésével” teljesen konform módon, igen „vonalas” hozzáállásról tanúskodnak a megmaradt irattöredékek. Határozott állásfoglalást tartalmaz például egy Szolnok megyei vonatkozású ügy: a kormány alárendeltségében működő Bejelentések Hivatala továbbította Erdélyinek Harazin Mihály szolnoki tanár – ekkoriban a szovjet csapatok mellett működő tolmács – beadványát. Az érintett élesen bírálta (balról) a fennálló helyzetet, mondván: a rádió műsora Nyugat-imádó, az ügyészek és bírák 95%-át le kellene váltani, sőt internálni kellene, a Kossuth-címer helyett újat kellene alkotni, a hadsereget pedig volt ávosokkal kéne megszervezni. A kritikát Erdélyi igen egyetértően fogadta: „A levélben felsorolt jelenségeket ismerjük, megfelelő intézkedések már történtek vagy most vannak folyamatban. Mindenesetre a levélíró értelmes ember lehet, ha Szolnokon ilyen világosan látja az országos jellegű hibákat. Írja meg, mit szeretne konkrétan csinálni?” – vezette rá az iratra.¹⁸ Nem tudni, lett-e folytatása az ügynek, az országos politikában mindenesetre nem hagyott nyomot Harazin Mihály a későbbiekben.

1957 második felében megjelent egy új beadványtípus, miután a nyers erőszak keretében folyt megtorlás helyett ekkorra már uralkodóvá vált a bírósági eljárások igénybevételével folyó fellépés 1956 résztvevőivel szemben. Nem nagy számban, de ilyen ügyekben is megkísérelték Kádár János közbenjárását kérni. Erdélyi a rá szignált ügyekben rendre a Belügyminisztérium Titkárságához fordult, és az iratok szerint elég intenzív munka-

¹⁷ E beadványok, illetve – amennyiben az fennmaradt – a kapcsolódó levelezés lelőhelyei: HU-MNL-OL XIX-A-2-ss 1. és 2. dobozok.

¹⁸ Harazin Mihály beadványa, 1957. február. HU-MNL-OL XIX-A-2-ss 1. doboz. – (Erdélyi széljegyzete február 26-án kelt.)

kapcsolata alakult ki annak vezetőjével, Borgos Gyulával. 1957. augusztusban például megkeresték Kiss Ferenc debreceni egyetemi hallgató – a későbbi irodalomtörténész – szülei, fiuk érdekében. A belügytől kapott tájékoztatás szerint az ifjú Kiss önként jelentkezett munkára a debreceni forradalmi bizottságnál 1956. október 27-én és vállalkozott a „Csokonai Rádió” munkájának irányítására, ahol több, saját maga által írt „izgató” cikket be is olvasott, így ügyét már átadták az ügyészségnek. Erdélyi széljegyzete: „Írjuk meg a szülőknek.” Ez utóbbit végül (talán Erdélyi elfoglaltsága miatt) Ribánszki Róbert végezte.¹⁹

Erdélyi munkájában ugyan nem hozott érdemi változást, mégis fel kell jegyezni, hogy 1958. január végén Kádár János megvált miniszterelnöki székétől, és a Parlamentből a pártközpontba tette át „székhelyét”, a Központi Bizottság első titkárának tisztségére összpontosítva. Erdélyit magával vitte az új helyre, ő ettől kezdve pártalkalmazottként szerepelt, amin az sem változtatott, hogy 1961. szeptemberben Kádár ismét elfoglalta a miniszterelnöki széket is. A Kádár-titkárság a pártközpontban is hasonlóan működött, mint az országházbeli, itt elsősorban Szakali József nével osztozott meg Erdélyi a teendőkön, bár a fennmaradt iratok szerint igencsak látszik, hogy Szakaliné olyan ügyeket intézett, amelyek egy-egy levéllel vagy házon belüli intékezéssel megoldhatók voltak, Erdélyi pedig a korábban is végzett, államigazgatási vagy gazdasági szervekkel való kapcsolattartást igénylő feladatokat kapta. Annyi különbség mégis kimutatható, hogy a pártközponti időkben több, politikai relevanciával bíró ügy került Erdélyihez.

1956-os vonatkozású probléma merült fel például a Filozófiai Intézetben, amely kapcsán az akkor ott munkatársként dolgozó Hermann István fordult a Kádár-titkársághoz. Erdélyi a kérelmezőről ennyit tartott fontosnak megjegyezni:

1956. november előtt filozófiai és elméleti vonalon egyik vezetője volt a pártellenes rombolásnak. Az ellenforradalom után folytat-ta ellenséges munkáját, mindenhol uszított a párt ellen. A többi

¹⁹ Erdélyi Károly átirata Borgos Gyulának, 1957. augusztus 26.; BM Titkársága levele Erdélyi Károlynak, 1957. szeptember 11. HU-MNL-OL XIX-A-2-ss 2. doboz.

között kapcsolatban állt a jugoszlávokkal, szorosan együttműködött az időközben felszámolt „Hungaricus”-szervezkedés több vezetőjével, részt vett a „Fehér Segély”-mozgalomban. Ma is Lukács [György] híve. [...] Hermann István politikai magatartása miatt nem méltó arra, hogy vele Kádár elvtárs szóba álljon.²⁰

Ezért azt javasolta, hogy ő megüzeni telefonon Hermann-nak, hogy esetleg forduljon Szerényi Sándorhoz (a Központi Ellenőrző Bizottsághoz) ügyével. Honthy Hanna színésznő, primadonna pedig kihallgatást kért Kádártól, Erdélyi előzetes informálódása szerint azért, hogy a pártvezető közbenjárjon jogi ügyében, ugyanis korábban tihanyi gyümölcsösét formálisan több alkalmazottja nevére íratta át, most pedig – miután a korábbi korlátozások hatályukat veszítették – újra önmagát vezetné rá a telekkönyvre mint tulajdonost. Erdélyi kommentárja kifejezetten dogmatikus, ideologizált gondolkodásról tesz tanúságot:

Ha éntőlem függne a dolog, én nem támogatnám Honthy kérését. Az okok: 1) 1949-ben ő félrevezette a Magyar Népköztársaság hatóságait, és csalárd módon másokra íratta a 22 hold gyümölcsösöt. 2) Honthy jelenlegi átlagos havi jövedelme 20 000 forint felett van. 3) Honthy az MNK kiváló művésze, tehát nyugdíjaztatása esetén is a teljes fizetését fogja kapni. 4) A 22 hold gyümölcsös megmunkálásához 6-nál jóval több bér munkás szükséges.

Mindezek miatt Erdélyi azt javasolta – mai tudásunk alapján eléggé fülsértő, a Nagy Imre-ügyben hozott párt döntést felidéző

²⁰ Erdélyi Károly feljegyzése a Kádár-titkárságon 1959. június 8–13. között végzett fontosabb ügyekről. HU-MNL-OL M-KS 288. f. 47/723. ó. e. – Hermann 1956 előtt közgazdasági technikumi tanár volt, így a „pártellenes rombolásnak” igen alacsony szinten lehetett csupán „vezetője”. A „Hungaricus-szervezkedés” alatt a Mérei Ferenc és társai ellen lefolytatott megtorló pert értette, amelynek tárgya a Fekete Sándor által álnéven írott, az 1956-os forradalom okairól, lefolyásáról szóló és a kádári kormánnyal szembeni ellenállásnak programot adni kívánó, illegálisan terjesztett cikksorozat volt. A „Fehér Segély”-mozgalom a politikai foglyok hozzátartozói számára végzett pénzügyűjtést jelentette, vö. REZ Pál: *Bokáig pezsgőben (hangos memoár)*. (Tények és Tanúk.) Magvető Kiadó, Budapest, 2015. 174. Hermann „kegyvesztettsége” egyébként Lukácsnak a pártba való „visszafogadása” következtében véget ért, az 1970-es évektől a rendszer egyik fontos ideológusa lett.

módon –, hogy a bírósági útnak szabad utat kellene engedni. A kimenetelre vonatkozóan nincs forrás.²¹

Voltak példák arra is, hogy „ellenzéki”, vagyis a korábbi koalíciós pártokban szerepet vállalt, a diktatúra által kiszorított személyek ügyével kellett foglalkoznia. Csorba János kisgazda politikus, volt budapesti polgármester nyugdíjügyben kért Kádártól segítséget, Erdélyi Ortutay Gyulánál informálódott, aki nem javasolta Csorba fogadását. Erdélyi végül a kérelem írásbeli benyújtását javasolta.²² A szintén egykori kisgazda Futó Dezső telefonon kért kihallgatást Kádártól – Erdélyi tálalásában „a volt FKGP hírhedt újságírója [...] 1957 nyarától kezdve az ún. illegális koalícióban tevékenykedett. Állandóan uszított az MSZMP, a Szovjetunió ellen”, így „nem érdemes foglalkozni vele”.²³ A Kisgazdapártban sokkal kevésbé fajsúlyos szerepet betöltött Vörös Béla levélben sérelmezte, hogy elbocsátották állásából – Erdélyi ismét Ortutay Gyulától kért véleményt, ennek nyomán Vörös az Országos Takarékpénztárnál helyezkedhetett el.²⁴

Erdélyi a párton belüli ügyek bonyolításában is részt vett. A szakszervezetek központi lapjánál, a *Népakarath*nál (korábban és 1958 februárjától újra *Népszava*) dolgozó újságíró, Szenes Imre hosszan kilincselte Kádárnál egy mélyinterjú érdekében, ugyanis riportkönyvet szeretett volna írni 1956-ról, amihez részletes kérdésekkel készült Kádár akkori magatartását illetően. Az első titkár – ma már érthető módon – kevésbé volt együttműködő,

²¹ Erdélyi Károly feljegyzése a Kádár-titkárságon 1959. június 1–6. között végzett fontosabb ügyekről. HU-MNL-OL M-KS 288. f. 47/723. ő. e.

²² Uo.

²³ Erdélyi Károly feljegyzése a Kádár-titkárságon 1959. június 15–20. között végzett fontosabb ügyekről. HU-MNL-OL M-KS 288. f. 47/723. ő. e. – Futó Dezső 1944-től parlamenti képviselő, illetve a *Kis Újság* vidéki számainak szerkesztője volt. 1947. márciusban kommunista nyomásra kilépett az FKGP-ből, majd a Magyar Függetlenségi Pártban politizált, illetve annak lapját, az *Ellenzéket* szerkesztette. 1947. októberben lemondott képviselői mandátumáról, 1952-ben pedig koholt vádak alapján tízévi börtönre ítélték. 1956-ban kiszabadult, a forradalom alatt pedig az újjászervezett *Kis Újság* felelős szerkesztője lett. Ekkori tevékenysége miatt nem állították bíróság elé, de 1958-ban újratárgyalták korábbi büntetőügyét. Bűncselekmény hiányában felmentették, kártérítésben is részesült.

²⁴ Erdélyi Károly feljegyzése a Kádár-titkárságon 1959. november 9–14. között végzett fontosabb ügyekről. HU-MNL-OL M-KS 288. f. 47/723. ő. e.

üzenete ennyit tartalmazott: „Erdélyi elvtárs! Legyen szíves, olvassa el a levelet és a kérdéseket. Kíséreljen meg Szenes részére egy anyagot összeállítani azokra a kérdésekre, amelyekre a választ Erdélyi elvtárs is ismeri.” Utóbbira végül nem kerülhetett sor, Szenes ugyanis majdnem egy év múlva újra előállt a kérés-sel, ekkor kifejezetten Erdélyinél érdeklődött, aki annyit tudott közölni vele, hogy nincs döntés az ügyben. 1960. szeptemberben végül az első titkár fogadta Szenes Imrét.²⁵

Veteránok ügyei is napirendre kerültek Erdélyi munkája során. Az akkor hatvanöt éves Altomáré Iván, a Rákosi-korszak élelmiszeripari minisztere már 1959 tavaszán szorgalmazta újbóli aktivizálását – efelett hamar napirendre tértek. Vértés György ügye komplikáltabbnak bizonyult. Az Országgyűlési Könyvtár igazgatója könyvet írt Goldmann György szobrászművészről, az illegális párt aktivistájáról, aki körül a fiatal Kádár János is megfordult az 1930-as években, ám azt nem engedték kiadni, egyesek szerint azért, mert pozitívan értékelt olyan személyeket, akiket a hivatalos ideológia elítélt. Erdélyi Orbán Lászlóhoz, az Agitációs és Propaganda Osztály, illetve Köpeczi Bélához, a Kiadói Főigazgatóság vezetőjéhez fordult. Az ő „szakvéleményük” szerint a kézirat nem művészi életrajz, hanem „rosszul megírt párttörténet”, ezért átírást kértek, amire Vértés nem volt hajlandó. Az ügy végül annyiban maradt.²⁶

²⁵ Kádár János jegyzete Szenes Imre interjúkérelméhez, 1959. szeptember 8.; Szenes Imre levele a Kádár-titkárságnak, 1960. július 18. HU-MNL-OL M-KS 288. f. 47/730. ő. e. Figyelemre méltó ennek fényében, hogy Spiró György *Sajnálatos események* című „könyvdramájában” az 1958. áprilisi Hruscsov-látogatás során egy négy szemközti beszélgetésben Kádár Erdélyinek „tisztá vizet öntött a pohárba”, azaz elmondta neki, hogy 1956 novemberének első napjaiban valójában Moszkvában járt, mégpedig azért, mert a szovjetek elrabolták. Ha ez több lenne fikciónál, Kádár bajosan bizta volna ilyen nagyvonalúan Erdélyire 1959. szeptemberben Szenes kérdéseinek megválaszolását. (Vö. SPIRÓ György: *Sajnálatos események. Két tragédia közjátékkal Kádárról*. Scolar Kiadó, Budapest, 2020. 116–121.) SZENES Imre egyébként már 1957-ben jelentetett meg riportkönyvet 1956-ról (*Az utolsó napjuk...* Kossuth Kiadó, Budapest, 1957), amelyben messze-menően illeszkedett a *Fehér könyv* logikájához.

²⁶ Erdélyi Károly feljegyzése a Kádár-titkárságon 1960. december 19–24. között végzett fontosabb ügyekről. HU-MNL-OL M-KS 288. f. 47/730. ő. e.

A pártközponti munkakör egy újdonságot hozott Erdélyi számára: itt került újra 1956 előtti szakterülete, a külpolitika közeisébe, hiszen Kádárhoz külföldről is érkeztek levelek, információk. Ennek kapcsán érdemes megvizsgálni az 1960-as év egy mozzanatát, ugyanis ekkor következett be Boldoczki János eltávolítása a közéletből. Az ügy háttérében a moszkvai magyar nagykövet és Rákosi Mátyás között fennálló, a budapesti vezetés által túl közelinek ítélt kapcsolat állt. Boldoczki az év tavaszán többórás beszélgetésre fogadta a bukott diktátort, ami a kádári gárdának már sok volt: május közepén hazahívták a nagykövetet, majd szeptemberben pártfegyelmi vizsgálat alá vonták, ám a kizárást (ekkor még) megúsza.²⁷ Erdélyi ekkori szerepére vonatkozóan a források semmit sem tartalmaznak, feltehetően nem véletlenül. Minden valószínűség szerint jól becsülte fel a hazai politika alakulását, ezért a rutinügyeken túl nem érintkezett volt főnökével, ügyébe sem folyt bele semmilyen módon. Nem zárható ki, hogy ekkor tanúsított magatartása volt lojalitásának a volta-
képpen tesztje, véglegesen itt tett hitet Kádár mellett.

Az iránta érzett feltétlen bizalom (amennyire egy kommunista pártban ilyesmi létezhet) megnyilvánulásának tekinthető, hogy 1962. szeptemberben az ő feladata lett elvinni Moszkvába az augusztusi központi bizottsági ülés dokumentumait, azaz a munkásmozgalmi személyiségek ellen 1948 után elkövetett törvénysértések következményeinek felszámolásáról szóló, illetve a felelősök (így Rákosi Mátyás) kizárásáról hozott határozatokat. Beszélgetőpartnere a szovjet vezetés akkori második embere, Hruscsov bizalmasa, Frol Kozlov volt. A tárgyalás során instrukcióinak megfelelően érdeklődött a szovjetek Rákosival kapcsolatos szándékairól. Kozlov tájékoztatta Erdélyit, hogy Rákosinak el kell hagynia az európai kontinenst, az előzetes elképzelések szerint felesége szülőhazájába, Jakutföldre kellett volna költöznie, ám végül a kirgíziai Tokmak városát jelölték ki kényszer-

²⁷ Boldoczki ügyéről lásd az MSZMP Központi Ellenőrző Bizottsága 1972. november 27-i ülésének jegyzőkönyvét: HU-MNL-OL M-KS 932. fond 1972/6. jegyzőkönyv.

lakhelyéül. Mindez igen megnyugtatóan kellett hogy hasson a magyar félre.²⁸

Felmerülhet a kérdés, hogy érdemes-e Erdélyi referensi működésének ekkora terjedelmet szentelni. Ehhez mindenekelőtt azt kell figyelembe venni, hogy ez az az időszak, amikor kialakul Kádár János és Erdélyi Károly között az a bizalmi kapcsolat, amelyet a munkatársak úgy irtak le, hogy az első titkár „szinte fiaként szerette” beosztottját.²⁹ A viszony kialakulásában bizonyosan elsődleges szerepet játszott, hogy Erdélyi lett Kádár első számú orosztohmácsa, akit rendre magával vitt a legfelső szintű két- vagy többoldalú megbeszélésekre. Emellett azonban nyilván annak is volt súlya, ahogy Erdélyi a hétköznapi rutinfeladatait megoldotta, hiszen ennek során két értelemben is „megbízhatóságáról” tett tanúbizonyságot. Egyrészt a szó köznapi jelentését tekintve, hiszen – működésének tartalmát most nem minősítve – alaposan, lényegre törően és operatíván állt az ügyekhez, másfelől politikai értelemben is megbízhatónak bizonyult, hiszen végig a kádári állásponthoz való lojalitás jegyében nyilvánult meg.

Másfelől kijelenthető, hogy Erdélyi ugyan a Kádár melletti titkári és referensi munka alatt nyilván rengeteg emberrel munkakapcsolatba került, a forrásokból mégis úgy tűnik, egyikükkel sem alakított ki tartós, politikailag is releváns viszonyt. Közelebb talán csak Kádár János titkárságának többi munkatársához állt, annak azonban nem volt politikai töltete. Összességében az a kép rajzolódik ki, hogy a Kádár körüli „kisvilág” az, amelyben mozgott, azon kívül nem épített ki politikai hálózatot.³⁰

²⁸ Erdélyi Károly jelentése Kádár Jánosnak, 1962. szeptember 10. HU-MNL-OL M-KS 288. f. 47/732. ó. e.

²⁹ HUSZÁR Tibor: *Kádár János politikai életrajza, 1957. [sic!] november–1989. július*. Szabad Tér Kiadó–Kossuth Kiadó, Budapest, 2003. 127.

³⁰ Érdekes adalék Erdélyi ekkori szerepköréhez, hogy fennmaradt egy zsebnoteze, amelybe aforizmákat és vicceket jegyzett fel. Többségüket tömondatos formában, így nehéz rekonstruálni, miről is szólhattak, de van, ami egészen megmaradt. A datálásban talán leginkább a következő segít: „– Miért itélték el? – Liliomtiprásért. – ?? – Baszogattam ezt a népi demokráciát, és nem tudtam, hogy még nincs 16 éves.” Ebből arra következtethetünk, hogy valószínűleg az 1950-es évek végén vezette e furcsa naplót. A viccek színvonala nem éppen magas, de

Miniszterhelyettesként és osztályvezetőként is az első titkár közelében

Mintegy két héttel a fentebb említett moszkvai kiküldetés után ülésezett az MSZMP Politikai Bizottsága, a napirenden pedig Erdélyi Károly személyi ügye is szerepelt. A javaslat Kádár addigi referensének külügyminiszter-helyettesi kinevezéséről szólt. A testület – nem meglepő módon – megadta a hozzájárulást.³¹ Az előterjesztő formálisan a Központi Bizottság külügyekért felelős titkára, Nemes Dezső volt, de bizvást abból indulhatunk ki, hogy a kezdeményezés mögött Kádár állt, akinek célja találó megfogalmazással az volt, hogy Erdélyit „önálló pályára bocsássa”.³² A kormány október 4-i ülésén a korabeli gyakorlatnak megfelelően szintén rábólintott a javaslatra, amely aznap már hatályosult is: 1962. október 4-től Erdélyi Károly külügyminiszter-helyettes volt.

A klasszikus minisztériumi munkán túl Kádár János továbbra is igénybe vette szolgálatait bizalmas feladatokra, ahogy ezt az első titkár 1970. februári felszólalása a Központi Bizottság ülésén is egyértelművé tette:

Erdélyi Károly elvtárs a jelenlegi beosztása mellett is esetenként jelentkező, de tulajdonképpen állandó megbízásként egy meghatározott munkát végez a szovjet–magyar kapcsolatok vonalán, a Varsói Szerződés és a KGST vonalán, azokkal az ügynevezett felső szintű tanácskozásokkal kapcsolatban, ő abban rendszeresen részt vesz és őrá ebben a munkakörben továbbra is szükség van. Ez a munka gyakorlatilag azt jelentette, hogy esetenként vagy időnként szóltunk Péter [János külügyminiszter] elvtársnak, hogy Péter elvtárs, legyen szíves, vegye tudomásul, hogy a

vannak politikailag „rázások” is: „Két repülő Odessza felett: – Már ott vagyunk. – Honnan tudod? – Már nincs meg az órák.” Vagy: „– Mit csinálna, ha megnyitnák a nyugati határt? – Felmásznék egy fára. – Miért? – Hogy agyon ne tapossanak!” Egyelőre meg nem válaszolható kérdés, mit kezdett Erdélyi ezekkel a viccekkel, feltehető, hogy e „kisvilágon” belül terjesztette őket. – Erdélyi Károly zsebnoteze. Politikatörténeti Intézet Levéltára 686. f. 1/252. ó. e.

³¹ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1962. szeptember 18-i ülésének jegyzőkönyve. HU-MNL-OL M–KS 288. f. 5/278. ó. e.

³² HUSZÁR Tibor: *Kádár, A hatalom évei*. I. m. 220.

jövő keddtől kezdve nem látja miniszterhelyettesét, és ő mindig is mondja, hogy ezzel egyetért.³³

Erdélyi tehát kettős szerepet töltött be: egyrészt idomult a Bem rakparton működő apparátushoz, klasszikusan hivatali munkát végezve – másrészt továbbra is Kádár János bizalmas tolmácsa és „íródeákja” volt.

A hozzá tartozó legfontosabb kétoldalú viszonyrendszer a magyar–szovjet kapcsolat volt, erre helyezte miniszterhelyettesként is a legnagyobb súlyt. E bilaterális viszony egyik legfontosabb próbatétele az 1960-as években Nyikita Hruscsov leváltása volt.³⁴ Közismert, hogy Kádár János hivatalos lengyelországi látogatása során kapta telefonon az erről szóló hírt magától Leonyid Brezsnyevtől. A magyar delegációban ott volt Erdélyi is, így akkor maga is annyit tudhatott, amennyit ott mindenki.³⁵ Megkérdezte-e Kádár a véleményét arról, ami Moszkvában történhetett? Volt-e szerepe Erdélyinek az október 19-én a Nyugati pályaudvaron elmondott Kádár-beszéd előkészítésében, amely a szovjet vezetés melletti kiállást összekötötte Hruscsov egyes érdemeinek hangsúlyozásával? Nem valószínű, hogy erre valaha is előkerülne perdöntő bizonyíték, hiszen azt, ami akár Lengyelországban, akár a vonatúton elhangzott, nem rögzítették írásban. Erdélyi sem készített erről feljegyzést – tudomásunk szerint nem hivatalos jegyzete, naplóbejegyzése sem maradt fenn.

Akárhogy is, Budapestre hazatérve adódott a feladat: minél több információt szerezni arról, ami a Szovjetunióban történt, illetve arról, hogy milyen kihatásai lehetnek mindennek a magyar–szovjet viszonyra. A november 2-án Moszkvába induló küldöttség kérdése már ekkor bizonyosan aktualitását veszítette,

³³ Az MSZMP Központi Bizottsága 1970. február 18–19-i ülésének jegyzőkönyve. HU-MNL-OL M-KS 288. f. 4/104–105. ó. e.

³⁴ A moszkvai, illetve az MSZMP-n belüli folyamatokról lásd: BARÁTH Magdolna: Kis októberi forradalom. Hruscsov leváltása és a magyar pártvezetés. *Múltunk*, 2007/4. 170–212.

³⁵ Az eseménysor magyar–lengyel dimenzióiról lásd: MITROVITS Miklós: *A szocializmus csapdájában. Politika, gazdaság, kultúra és sport a magyar–lengyel kapcsolatokban (1945–1990)*. HUN-REN Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2023. 151–154.

még ha formálisan csak október 26-án jelentette is be Nemes Dezső, hogy az utazást elhalasztják.³⁶ Erdélyi azonban már a hazaérkezés másnapján, október 20-án felkereste Gyenyiszov nagykövetet, hogy tolmácsolja Kádár köszönetét a kapott tájékoztatásért. Erdélyi közvetítésében a magyar pártvezető elégedetten nyugtázta, hogy a szovjet diplomata szerint a fő vonalat továbbra is a két legutóbbi szovjet pártkongresszus, az 1959-es XXI. és az 1961-es XXII. fogja meghatározni – ezeken pedig alapvetően a hruscsovi elképzeléseknek megfelelő dokumentumokat fogadtak el. Erdélyi tolmácsolta Kádárnak azt az üzenetét is, hogy a most élre került vezetőkkel, Brezsnyevvel és Alekszej Kosziginnel szívesen folytatná úgy a kétoldalú kapcsolatokat, ahogy azok Hruscsov alatt alakultak. Erdélyi ettől függetlenül nem hallgatta el a Kádártól kapott instrukciók alapján azt sem, hogy a magyar első titkárt nem nyugtatta meg az eddigi tájékoztatás arról, nem lesz-e baloldali fordulat a szovjet politikában, nem fenyeget-e valamiféle sztálinista visszarendeződés, esetleg a kínai kérdésben követett álláspont módosul-e.³⁷ Ha belegondolunk, a magyar pártvezető eléggé karakán magatartást tanúsított: tudhatta, hogy a Nyugati pályaudvaron Hruscsovról mondott méltató szavait rosszallással fogadják Moszkvában, ezt pedig Erdélyi útján megfejtette azzal, hogy valóban aggodalommal tekint az új szovjet vezetés alatt várható változások elé.

Kádárnak nem sokkal később módja nyílt személyesen is megbeszélni aggályait Brezsnyevékkal, a november 7-i ünnepségek apropóján ugyanis népes párt- és kormánydelegáció élén maga is elutazott Moszkvába. Erdélyit is vitte magával, ám egyelőre nincs írásos nyoma annak, hogy rutinfeladatain túl ott bármit is végzett volna.³⁸ Annál fontosabb szerepet játszott a későbbiekben a budapesti szovjet nagykövet, Gyenyiszov vonalán. 1964. november 27-re meghívta a Külügyminisztériumba, ahol hosszan beszélt a

³⁶ Az MSZMP KB Titkársága 1964. október 26-i ülésének jegyzőkönyve. HU-MNL-OL M-KS 288. f. 7/219. ó. e.

³⁷ BARÁTH Magdolna (szerk.): *Szovjet diplomáciai jelentések...* I. m. 472.

³⁸ Jelentés a magyar párt- és kormányküldöttség 1964. november 6–12. közötti moszkvai látogatásáról, 1964. november 16. HU-MNL-OL M-KS 288. f. 5/351. ó. e. – (A dokumentumot Nemes Dezső és Erdélyi Károly állította össze.)

*Kádár János és Leonyid Brezsnyev a Ferihegyi repülőtéren – Kádár éppen az autó mellett álló Erdélyi Károlyhoz fordul, 1967.
Forrás: Fortepan / Eredeti: Bojár Sándor*

misszióvezetővel. Erdélyi először is „szigorúan bizalmas formában” leszögezte, hogy az MSZMP KB első titkárára, Kádárra nagyon nagy benyomást tett a találkozó az SZKP és a szovjet kormány új vezetőivel”, a magyar politikus őszintének ítélte meg moszkvai megbeszéléseit. Ezt követően a miniszterhelyettes kifejtette a vélelmezhetően magyar részről hivatalosnak szánt narratívát, amely vállalhatónak, a kommunista lojalitáson belül maradónak tüntette fel októberi magatartását: eszerint a fő probléma ott húzódott meg, hogy a szovjet vezetőváltásról Kádár lengyelországi látogatása során szerzett tudomást, így nem ismerte a részleteket, a döntés indítékait. (A magyarázat persze sántít, hiszen Gomulka ugyanekkor tudta meg Hruscsov leváltását, mégsem tett Kádáréihoz hasonló lépéseket, de másképp valóban nem lehetett volna elfogadhatóvá tenni Moszkva szemében a magyar szövetséges megnyilvánulásait.) Erdélyi azonban rátett a magyarázatra még egy lapáttal – ezt pedig érdemes hosszabban idézni:

Az MSZMP KB Politikai Bizottságának tagjai, Biszku, Nemes, Gáspár és Szirmai elvtársak kidolgozták saját véleményüket ehhez a határozathoz. A Politikai Bizottság zárt ülésén az SZKP KB októberi ülése határozatának elítélésével lép-

tek fel, és erős nyomást gyakoroltak Kádár elvtársra, mind a vele folytatott telefonbeszélgetés alkalmával, amikor Lengyelországban volt, mind akkor, amikor fogadták Magyarországra történt visszatérésekor. Ezzel a nyomással „megszorongatták” Kádár elvtársat, és rákényszerítették, hogy felszólaljon a nagygyűlésen a lengyelországi utazás eredményeinek értékelésével, ahol az ismert sajnálatát fejezte ki Hruscsov [nem „elvtárs”!] leváltását illetően. Azonkívül, mondja Erdélyi elvtárs, megszerezték Kádár elvtárs egyetértését az MSZMP KB ülésének összehívásához, ahol szintén szükségtelen felszólalások voltak, és elküldték a pártszervezeteket helytelenül orientáló levelet a pártszervezeteknek. Miután Kádár elvtárs eligazodott Hruscsov leváltásának okaiban, sajnálja a történeteket. Ezért a Brezsnyev elvtárrsal folytatott beszélgetésének bocsánatkérő jellege volt azért, amit az MSZMP KB elkövetett.³⁹

Mit tartsunk erről a kiselőadásról? Minden magyarázatkíséret elé kell bocsátani, hogy a fennmaradt magyar forrásanyagban nem mutatható ki semmiféle, Kádárra irányuló nyomás.⁴⁰ A korábban írottak alapján elképzelhető persze, hogy a magyar delegáció lengyelországi tartózkodása, illetve a hazaút során Erdélyiben kialakulhatott ilyen benyomás, de ahhoz képest túlságosan határozott hangot használt Gyenyiszovval szemben, nem saját feltételezéseként, hanem az egyetlen érvényes magyarázatként beszélt a nyomásgyakorlásról, azt tényként megemlítve, annak olyan megnyilvánulási formáit hozva fel példaként – az MSZMP PB Kádár lengyelországi útja alatt tartott zárt ülését –, amelyen nem lehetett ott, így nem alapozhatott saját megfontolásaira. Gyenyiszov torzított volna jelentésében, tényként közölve olyasmiket, amiket Erdélyi tompítva fogalmazott meg? Ez is elég könnyen elvethető, a szovjet diplomata nem aznap kezdte szakmáját, tisztában lehetett vele, hogy ennyire nem módosíthatja jelentésében az elhangzottakat. Marad tehát kiindulásnak, hogy mindez valóban így hangzott el, és Erdélyi hivatalos magyar álláspontként közölte azt. Ez esetben azonban biztosra vehető, hogy Kádár jóváhagyásával tette, sőt akár az is lehet, hogy az

³⁹ BARÁTH Magdolna (szerk.): *Szovjet diplomáciai jelentések...* I. m. 476–478.

⁴⁰ Erre rámutat BARÁTH Magdolna is kötete bevezető tanulmányában. Uo. 41.

első titkár instrukciói szerint járt el, hiszen a korszak gyakorlatának ismeretében legalábbis irreálisnak tekinthető, hogy egy olyan folyamatról, amelyben az első számú politikai vezető személyesen érintett, annak háta mögött alakuljon ki a hivatalos álláspont.

Ha viszont Kádár jóváhagyásával mondta el mindezt Erdélyi, akkor adódik a következő kérdés: mi lehetett az első titkár célja ezzel a „szivárogtatással”? Megjegyzendő, hogy Erdélyi más esetben is adott – mai ismereteink szerint – „eredeti” magyarázatot hazai belpolitikai eseményekre, így az 1963. december 5-i KB-ülés személyi döntéseit⁴¹ úgy indokolta Gyenyiszovnak, hogy ezáltal még szovjetbarátabbá vált a magyar vezetés.⁴² Az 1964. novemberben elmondottak azonban más dimenziót jelentenek, hiszen amennyiben hitelt adunk nekik, az a következtetés adódik, hogy messzemenően megbomlott az egység a magyar pártvezetésen belül, Kádár pedig nem – vagy csak ügyel-bajjal – tudta kézben tartani a Politikai Bizottságot. A taktikai szempontokról soha meg nem feledkező magyar vezető ilyen nyíltan gyengének akarta volna láttatni magát? Provokáció lett volna a részéről, a szovjetek reakciójára várt volna? Nehéz elképzelni, hiszen maga is megtapasztalhatta, hogy októberi nyilatkozatai legalábbis szemöldökráncolást váltottak ki Moszkvában, tehát tisztában lehetett vele, hogy az iránta való bizalom helyreállításához idő kell, ilyen helyzetben pedig nem tanácsos tovább feszíteni a húrt.

Ha nem ez volt a cél, akkor mi lehetett? Bizonyos válasz egyelőre nincs erre a kérdésre, de a Gyenyiszovval folytatott beszélgetés során Erdélyi elejtett egy megjegyzést – nyilván nem vé-

⁴¹ A Központi Bizottság ezen az ülésén döntött a Titkárság létszámának felemeléséről, egyúttal rábólintott három új KB-titkár személyére: az addig együtt felügyelt ideológiai és kulturális területet kettébontották, utóbbi élére Cseterki Lajos került, az új adminisztratív titkár Korom Mihály lett, a gazdaságirányítás egyes kérdései felügyeletére külön titkárt – Szurdi István – jelöltek ki. Ezzel párhuzamosan új pártközponti osztályokat is hoztak létre, korábbiak szétválasztásával, így jött létre a különálló Kulturális Osztály, illetve az Építési és Közlekedési, valamint az Ipari Osztály. A kormányban is változásokat hagyott jóvá a KB: a belügyi tárca élén Pap Jánost Benkei András, a közlekedési tárcánál Kossa Istvánt Csanádi György, a külkereskedelem élén Incze Jenőt Bíró József váltotta.

⁴² BARÁTH Magdolna (szerk.): *Szovjet diplomáciai jelentések...* I. m. 392–393.

letlenül –, amely talán fogódzót ad. A miniszterhelyettes a négy állítólagos nyomásgyakorlóról az alábbiakat mondta: „Hogy mi képezi alapját Biszku, Nemes, Gáspár és Szirmai elvtársak ilyen viselkedésének, nehéz most megmondani [...], ugyanakkor most mindenki számára világos, helytelen volt eljárásuk, ráadásul Gáspár elvtárs nyíltan jugoszlávbarát.”⁴³ A megjegyzésből látszik, hogy igyekezett a „vétek” súlyát tompítani, utalva arra, hogy belátták hibájukat, de elég alattomosan tette ezt, hiszen nem zárta ki annak lehetőségét, hogy a háttérben valami fontosabb ok rejlik még. Ebből leginkább arra lehet következtetni, hogy Kádár igyekezett elejét venni annak, hogy a szovjetek a magyar vezetés tagjai közül azokat, akik potenciálisan a helyébe léphettek volna, komolyabb figyelemmel „tüntessék ki”, netán a jövőt illetően perspektívát lássanak bennük. Nemes és Szirmai ezzel a logikával inkább figyelemelterelésként maradt benn, ők koruk vagy csekélyebb hatalmi súlyuk nyomán kevésbé számíthattak aspiránsnak, míg a fiatalabb és idehaza bizonyos hátor-szágra támaszkodni képes Biszku és Gáspár inkább szóba jöhetett. (Enigmatikusnak tűnik a Gáspárra vonatkozóan odavetett megjegyzés, miszerint „jugoszlávbarát” lenne. Feltételezhető, hogy amennyiben Kádár valóban tartott attól, hogy Hruscsovhoz képest baloldalibb, netán sztálinista visszarendeződés fenyeget a Szovjetunióban, és ezáltal felerősödik újra a jugoszlávellenes politika, ezt kívánhatta tesztelni azzal, hogy burkoltan vádként megemlítette egy vezetőtársával szemben e jelzöt. Persze ez egyelőre messzemenően hipotézis.)

A november 27-i megbeszélés kapcsán még két tényezőt érdemes megemlíteni. Az egyik: Erdélyi magyarázatába belevette azt a szálát is, miszerint a szovjeteknek szándékuk lenne Rákosit valamilyen módon reaktiválni. Egyes források szerint még 1964 nyarán Aczél György hozott információt erről, majd Kádár hivatalosan is megtudta, hogy időlegesen megengedték Rákosinak, hogy elhagyja a kirgíziai száműzetést, és az észak-kaukázusi üdülővárosba, Kiszlovodszkba mehessen szanatóriumba. Erdélyi arról tájékoztatta Gyenyiszovot, hogy Kádár számára

⁴³ Uo. 477.

az jelentett megkönnyebbülést, amikor Brezsnyevtől hallotta, hogy nincs Rákosi-ügy, a szovjetek a bukott diktátort politikai hullának tekintik.⁴⁴ A másik említésre méltó elem: Erdélyi felvevte annak lehetőségét, hogy Brezsnyev és Nyikolaj Podgornij Magyarországra jöjjenek vadászni a közeljövőben – érthetően azal a szándékkal, hogy informálisan elsimítsák a Kádárral szemben esetleg meglevő fenntartásokat. Gyenyiszov már másnap, november 28-án visszajelzett, hogy a meghívást elfogadták, a látogatásra 1965. január végén sor is került.⁴⁵

Az elemzett részleteken és kérdéseken túl e dokumentum hosszabb elemzését indokolta az is, hogy rámutat Erdélyi kiemelt szerepére, a Kádárral való közvetlen kapcsolat töretlen meglétére. Irreális lenne elképzelni, hogy a Politikai Bizottságon belül meglevő, ilyen mérvű megosztottságra vonatkozó hírt – még ha az minden valószínűség szerint nem is fedte a valóságot – Kádár valamiféle közvetítőn, akár Péter János külügyminiszteren, akár annak első helyettesén, Mód Péteren, azaz Erdélyi hivatali feltevesein keresztül juttatott volna el hozzá, a külügyi KB-titkár, Nemes Dezső igénybevételét pedig annak személyes érintettsége zárta ki. Az egyetlen életszerű magyarázat az Erdélyi által itt elmondottakra az, hogy maga Kádár bízta rá diszkrét módon ezt az üzenetet. A kép persze akkor lenne teljes, ha tudnánk, mit kezdtek a szovjet vezetők a Gyenyiszovtól kapott információval, mennyire befolyásolta ez Moszkvában a Biszkuról, Gáspárról, Nemesről és Szirmairól alkotott képet.

Valószínű, hogy az 1964. október utáni szovjet vezetésben, illetve az azt kiszolgáló apparátusban is akadtak, akik tisztában voltak Erdélyi speciális helyzetével, Kádár Jánoshoz fűződő bizalmi viszonyával. Emellett szól, hogy az 1965. május 23–29. között Moszkvában tárgyaló magyar párt- és kormánydelegáció (Kádár János, Apró Antal és Biszku Béla részvételével) egy, a hivatalos megbeszéléseken előkerült kellemetlen témához kapcsolódó információikat Erdélyin keresztül juttatták célba. Az incidenst az okozta, hogy a szovjetek tudomása szerint Magyarország annak

⁴⁴ Uo. Lásd még BARÁTH Magdolna: *Kis októberi...* I. m. 178.; FEITL István: *Politikasakk*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2022. 406.

⁴⁵ BARÁTH Magdolna (szerk.): *Szovjet diplomáciai jelentések...* I. m. 41.

érdekében, hogy tőkés pénzintézetektől hiteleket kapjon, dezinformációt terjeszt Nyugat-Európában. Az üggyel kapcsolatos meglátásaikat ketten is szóvá tették Erdélyinek, az egyik megszólaló igen magas szinten állt a szovjet hierarchiában:

Gromiko elvtárs közölte velem, hogy az említett tájékoztatást a Szovjet Állambiztonsági Hivatal budapesti összekötőjén keresztül kapták ez év tavaszán Magyarországról. A dezinformáció abban állna, hogy magyar részről kiszivárogtatnák: elhidegülnék a magyar–szovjet kapcsolatok. Ezután Moszin elvtárs, az SZKP KB Külügyi Osztályának alosztályvezetője közölte: ez év márciusban a magyar Belügyminisztériumban megismertették Turko elvtársat a magyar Belügyminisztérium vezetői által jóváhagyott operatív tervvel. A terv szerint nyugatnémet lapban olyan dezinformáló értesítéseket szivárogtatnának ki, hogy liberalizáció folyik Magyarországon, elhidegültek a Magyar Népköztársaság és a Szovjetunió kapcsolatai, Magyarország közeledni akar a Nyugathoz.⁴⁶

Értelemszerűen egyedi eset maradt a szovjet külügyminiszter és a magyar miniszterhelyettes közvetlen párbeszéde, mégis figyelemre méltó jelenségről van szó. Előfordul a szakirodalomban olyan hipotézis, amely ezt Erdélyi esetleges speciális, a nyilvánosság előtt nem ismert szovjet kötődéseivel magyarázza,⁴⁷ ami lehet helytálló, de az eset indokolható azzal is, hogy Kádárnak szánták a nem is annyira burkolt figyelmeztetést, és joggal feltételezhették, hogy Erdélyi közvetlenül hozzá fog fordulni a tájékoztatás után.

A magyar–szovjet kapcsolatok ezt követően nagyjában-egészében visszatértek a rendes kerékvágásba, Erdélyinek legalábbis bilaterális vonalon nem akadt kiemelt teendője. Annál inkább előtérbe került egy másik, hivatalosan barátinak számító ország és hazánk között izzó konfliktus. Erdélyi már 1963. októberben jelezte a szovjet nagykövetnek, hogy megbízást kapott egy magyar–román kapcsolatokról szóló összefoglaló jellegű doku-

⁴⁶ Erdélyi Károly feljegyzése a magyar és a szovjet vezetők május 25-i moszkvai találkozójáról. HU-MNL-OL M–KS 288. f. 47/737. ó. e. Vö. FÖLDES György: *Kádár János külpolitikája és nemzetközi tárgyalásai*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2015. 71. 55. l.

⁴⁷ HUSZÁR Tibor: *Kádár – a hatalom évei*. I. m. 220.

mentum elkészítésére.⁴⁸ 1964. januárban hozzátette: az MSZMP Politikai Bizottsága hamarosan napirendre fogja tűzni a két ország közötti kapcsolatok kérdéskörét.⁴⁹ Mielőtt erre sor került volna, bekövetkezett egy olyan esemény, amely alkalmas volt arra, hogy más dimenzióba helyezze a bilaterális viszonyt: 1964 májusában a román párt határozatot fogadott el, amelyben a kínai kérdésben elmozdult a szovjetek által megkövetelt vonaltól. Ennek nyomán az MSZMP vezetésében is felmerült, hogy átértékeljék a Romániával kapcsolatos álláspontjukat.

Nem véletlen, hogy a Politikai Bizottság 1964. június 2-i ülésén a zilahi születésű Szirmai István azonnal leszögezte: a lényeg a magyarokkal – legyenek azok a romániai magyar kisebbség tagjai vagy beutazó magyar állampolgárok – szemben tanúsított román bánásmód. Bukarest hozzáállását antileninista nemzetiségi politikának minősítette, emiatt a románokkal folytatandó tárgyalások részévé kell tenni „az erdélyi magyarság helyzetével kapcsolatos nacionalista túlzások elleni közös és egységes fellépésünkről és más közös kérdésekről” való eszmecsere. Gáspár Sándor óvatosan, de támogatta Szirmai álláspontját. Nemes Dezső ezzel szemben elegendőnek tartotta volna általánosságban utalni „nacionalista jelenségek” meglétére – Fehér Lajos és Nyers Rezső még ezt is sokallotta. Az ellentáborhoz csatlakozott Biszku Béla is, aki veszélyesnek minősítette Szirmai javaslatát.

Az ülésen meghívottként részt vett Erdélyi Károly is, aki a hazai közhangulattól indította hozzászólását, mondván, igény lenne egy magas szintű kétoldalú találkozóra a közvéleményben – hozzátéve, hogy a románok oldaláról is alkalmas lenne egy ilyen rendezvény arra, hogy részleteiben is értékeljék az MSZMP politikáját, amelyet 1956 óta egyébként revizionistának tartanak. Az érdemi kérdésben Erdélyi amellettsérvelt, hogy jobb, ha az internacionalizmust kéri számon a magyar fél a románokon, mint ha a nacionalizmust, hiszen az internacionalizmus formáit mindenképpen meg kellene őriznie Bukarestnek, ha nem akar elszigetelődni teljesen a szocialista táboron belül. A magyar kül-

⁴⁸ BARÁTH Magdolna (szerk.): *Szovjet diplomáciai jelentések...* I. m. 369–373.

⁴⁹ Uo. 38.

politika számára – így Erdélyi – viszont kedvezőbb, ha Románia a táborban marad, hiszen a kivárással fennmarad annak az esélye, hogy a dolgok jobbra forduljanak.

A Politikai Bizottság „ritusa” szerint zárszót és szentenciát mondó Kádár János egy szót sem vesztegetett Szirmai javaslatára, ehelyett hosszan elemezte a román álláspont gyökereit. Mondandóját végül arra futtatta ki, hogy igazi eredmény csak akkor várható, ha Bukarest visszatér a „helyes útra”. A magyar álláspontot tehát a nemzetközi munkásmozgalom egységének tételéből kiindulva lehet kifejtteni – ami eléggé rezonált Erdélyi okfejtésére. Felvethető a kérdés, melyikük inspirálta a másikat? Ebben a dilemmában az iratok kevésbé igazítanak el, de minden valószínűség szerint egyértelmű a válasz: Erdélyi nagyjából azt mondta el, amit Kádár János gondolt. Hogy miért volt szükség e megkettőzésre? A fentebb említett „ritus” alapján azt, amit Kádár a PB ülésén kimondott, már nem lehetett, de legalábbis nem volt ildomos vitatni. Ha „beveti” a beszélgetés során Erdélyit, és vele, az ő szavaival mondatja ki azt, ami nagyjából az ő szándékainak felelt meg, arra minden PB-tag mer reagálni, és lemérhető, hogy ki mit gondol róla. Kádár így tesztelhette, mennyire fogadná el a testület az ő álláspontját, így adott esetben végrehajthatott „finomhangolásokat” az észrevételek alapján. A döntés egyébként alapvetően ez esetben is a kádári intencióknak megfelelő volt, a kérdést ugyan még egyszer napirendre vették június 30-án, de ott már érdemi vitára nem került sor.⁵⁰

A következő ismert alkalom, amikor Erdélyi nagyobb (párt-) nyilvánosság előtt megnyilvánult a magyar–román viszony kérdésében, az MSZMP Központi Bizottsága 1967. június 23-i ülése volt. A plénumon rendszeres időközönként napirendre tűzték a nemzetközi élet időszakos kérdéseit, ennek keretei között került terítékre Románia, ugyanis 1967. májusban magas szintű román párt- és kormányküldöttség járt Budapesten, a főtítkár, Nicolae Ceaușescu vezetésével. A napirendi pont előadója, a KB külügyekért felelős titkára, Komócsin Zoltán alapvetően hasz-

⁵⁰ FÖLDES György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés, 1956–1989.* Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 63–70.

nosnak tekintette a találkozót. Kádár János inkább a nemzetközi kommunista mozgalom kérdéseire fókuszált, innen közelített a témához, óhatatlanul azt a látszatot keltve, hogy a magyar–román viszonyoknak éppen a magyarságot hátrányosan érintő alakulásának mintha kisebb fontosságot tulajdonított volna. Éppen Erdélyi felszólalását és annak visszhangját figyelembe véve tűnik úgy, mintha pontosan ez lett volna az első titkár szándéka.

Erdélyi elég messziről, a kommunista mozgalom megszületésétől indította gondolatmenetét, mondván, annak története ugyanúgy szól az ellenség elleni harcról, mint a saját táboron belüli, helytelennek ítélt „elhajlásokkal” szembeni fellépésekről. Innen fordult rá Erdélyi a romániai magyarság problematikájára:

Gondolom, az elvtársak között nincs olyan, aki pártnapokon meg taggyűléseken a kérdések meg hozzászólások során egyszerű magyar párttagok meg dolgozók részéről ne találkozott volna azzal, hogy miért van ez Romániában így meg úgy meg amúgy, és miért tűrjük mi ezt.

És itt jött a hidegzuhany:

Egyébként ha realiztikus vagy pesszimisztikus módon vizsgáljuk, úgy tűnik, kedves elvtársak, itt mi nagyon sokat tenni nem fogunk. Ugyanis az 1956-os magyarországi ellenforradalom után a román párt vezetése – mert kb. ettől datálódik ez a helytelen kurzusuk – elhatározta, hogy [...] egy-két vagy három nemzedéken belül egynemzetiségű állammá teszi az akkori Román Népköztársaságot vagy a mostani Román Szocialista Köztársaságot, és ebben a koncepcióban lehet, hogy vannak most finomítások, árnyalati külsős jegyek, de a koncepció lényege változatlan, és ezen mi változtatni sajnos nem tudunk.

Mit javasolt akkor tenni Erdélyi Károly e kérdésben? A válasza nem volt túl lelkesítő: „csak ez az egyetlen mód: fenntartani velük a beszélő viszonyt, és hol keményebben, hol kevésbé keményen, mindig megmondani véleményünket”. Ekkor némileg anekdotikus stílusra váltott, magyar–román csúcstalálkozókat idézett fel, Kállai és Kádár magatartását méltatva. Az utolsó bekezdést érdemes hosszabban idézni:

S a jövőre vonatkozóan azt hiszem, szintén ez az egyetlen út. Aki úgy veszi, hogy a kommunista mozgalomhoz tartozik, és ezt

a közös ügyet akarja szolgálni, annak – ahogy Puja elvtárs is mondta – rendkívüli türelemmel kell rendelkezni, és az elvi szilárdságot és az egyenes következetességet nem feladva mégis abból a távlati feltételezésből kell kiindulni, hogy még az ilyen eltévedt bárányok is a történelem logikája következtében vissza kell, hogy térjenek hozzánk. A mi feladatunk pedig az, hogy ez a visszatérés minél szebb legyen, hogy részünkről a lap, amikor kicseréljük majd a kézfogásnál, teljesen tiszta legyen, a mi részünkről ne legyenek olyan tények vagy tényezők, amelyek azt a benyomást kelthetnék, mintha a mi hibáink vagy helytelen magatartásunk is hozzájárult volna valamelyest a korábbi eltávolodáshoz.

Erdélyi konklúziója a mai magyar olvasóban feltehetően azonnal John Maynard Keynes aforizmáját idézi fel: a gond vele az, hogy hosszú távon mindnyájan halottak vagyunk. A Központi Bizottság plénumán sem gondolta mindenki, hogy egyedül ez a magatartás az üdvözítő. A mozgalom veteránjának számító Orbán László, a pártközpont Agitációs és Propaganda Osztálya vezetője éppúgy elutasította a következtetést, mint Erdélyi nemzedéktársa, Gosztonyi János, a *Népszabadság* akkori főszerkesztője. Utóbbi leszögezte: a türelmesség és a dolgok spontán hagyása között azért különbség van. Komócsin zárszavában annyit tudott mondani: a kérdés napirenden marad – ami nagy igazság volt, csak a teendőket illetően nem igazított el.

Miért volt érdemes ilyen hosszan bemutatni Erdélyi logikáját? Azért, mert feltehetően nem (vagy nem csak) saját gondolatait és világlátását mondta itt el. Túlságosan szembeszökő a hasonlóság az 1964. júniusi politikai bizottsági ülés koreográfiájával, mintsem véletlennek lehessen tekinteni. Nyilván nem volt véletlen, hogy Kádár János látványosan került az ilyen mélységű állásfoglalást a magyar–román viszony kérdéseiben a plénumon. Tisztában volt vele: ha ő mondja ki mindazt – ami a magyar külpolitika számára ekkoriban valóban egyetlen járható útnak tűnt –, akkor még e pártfórum igen szűk nyilvánossága előtt sem lehet azt vitatni, és túl nagy lesz a funkcionáriusi gárda már szabad szemmel is érzékelhető részének elfojtani kényszerült elégedetlensége. Azzal, hogy Erdélyi vállalta a tehetetlenség többé-kevésbé kendőzetlen beismerését, ez az álláspont egyszer-

re vitathatóvá vált, ami legalábbis a feszültség pillanatnyi levezetését is lehetővé tette. Konkrét bizonyíték persze nincs rá, de az 1964-ben és 1967-ben egyaránt érzékelhető mintázat amellett szól, hogy Kádár tudatosan Erdélyivel mondatta ki Románia viszonylatában a keserű igazságot annak érdekében, hogy ne romoljon érezhetően a pártapparátuson belüli hangulat. Erdélyi pedig – mint Kádár lojális munkatársa – vállalta ezt a rá osztott szerepet. Arra, hogy mennyire volt ez a taktika kimondott, vagy esetleg ekkor már utalásokból is megértették egymást, csak hipotézisekkel lehet válaszolni.⁵¹

Van ugyanis példa arra is, hogy Erdélyi (még?) egyáltalán nem tudott automatikusan egy hullámhosszra kerülni Kádárral. 1968. július 23-án, a csehszlovákiai helyzet⁵² kiéleződése időszakában összeült a magyar párt Politikai Bizottsága, amelyre meghívták Erdélyit is. Az apropót a bolsevik logika szolgáltatta, mondván: úgy kell-e megítélni a szovjet, a keletnémet, a lengyel, a magyar és a bolgár párt- és állami vezetők július 14–15-i varsói értekezletén elhatározottakat, hogy azok tartalma miatt megváltozottnak kell-e tekinteni az MSZMP álláspontját a korábban elfogadott és nyilvánosságra hozott párthatározatokhoz képest, ugyanis ha igen, akkor plenáris fórum – tehát a Központi Bizottság – döntése szükséges az ügyben. E tanulmány témája szempontjából e kérdés tökéletesen irreleváns volt, a Kádár–Erdélyi-viszony egy árnyalatának illusztrálására viszont éppen ez az ülés alkalmas. Kádár

⁵¹ Az 1967-es KB-ülés magyar–román viszonyra vonatkozó vitáját bemutatja FÖLDES György: *Magyarország, Románia...* I. m. 92–96. Erdélyi felszólalását lásd: HU-MNL-OL M-KS 288. f. 4/88. ó. e.

⁵² E tanulmánynak nem lehet célja a „prágai tavasz” néven ismertté vált csehszlovákiai reformfolyamatnak vagy a többi szocialista ország ezzel kapcsolatos politikai és katonai lépéseinek bemutatása, ahogy Kádár János ekkori magatartásának elemzése sem. E kérdéseket illetően a szakirodalomból lásd különösen Kieran WILLIAMS: *The Prague Spring and its Aftermath. Czechoslovak Politics, 1968–1970.* Cambridge University Press, Cambridge–New York, 1997; HUSZÁR Tibor: *1968 – Prága, Budapest, Moszkva. Kádár János és a csehszlovákiai intervenció.* Szabad Tér, Budapest, 1998; KUN Miklós: *A „prágai tavasz” titkos története.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 2008; BEKES Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika, 1944–1991.* Osiris-MTA TK, Budapest, 2018. 209–238.; MITROVITS Miklós: *Út a katonai intervencióhoz. A prágai tavasz és a magyar pártvezetés. Világtörténet,* 2018/8. 415–443.

problémafelvetésében ugyanis abból indult ki, hogy az MSZMP helyzete sajátos, mivel a többi párttal szemben esetében felvetődik, hogy a varsói értekezlet előtt hirdetett álláspontja az ott elhatározottak fényében megváltozotttnak tekintendő-e. Mielőtt ezt kimondta volna, azzal kezdte felszólalását, hogy Varsó óta egyedül a szovjetek tartottak KB-ülést, mások nem – és azzal folytatta volna, hogy ezen pártok számára nem is lenne ez olyan sürgős, ám Erdélyi korigálva közbeszólt: a (kelet)németek már tartottak, a bolgároknál is hamarosan sor kerül rá. Kádár, nem törődve a közbeszólással, folytatta gondolatmenetét, még ha annak logikája ennek fényében nem volt már fenntartható.⁵³ Ez a nüansz arra világít rá, hogy – visszautalva a magyar–román viszony tárgyalásánál olvasható felvetésre – Erdélyi még ekkor, 1968-ban sem tartott ott, hogy félszavakból megértse Kádár János szándékait, és az első titkár gondolkodását nem tudta oly mértékben magáévá tenni, hogy mindenfajta rávezetés nélkül is kövesse logikáját. (A miniszterhelyettes ekkoriban egyébként szinte minden alkalommal ott volt tolmácsként vagy szakértőként az első titkár mellett, hiszen az Alexander Dubček és Kádár János közötti megbeszélések munkanyelve is az orosz volt.)

Erdélyi a rá kiosztott szerepet összességében az elvárásoknak megfelelően teljesítette, operatív munkája elismerést váltott ki, gondolkodása is messzemenően idomult a kádári szemléletmódhoz. A rendkívül szoros bizalmi viszony, a „fogadott fiú” mivolt úgy látszott, kiállta az idő próbáját. Erdélyi politikai súlyát – vagy még inkább a vele kapcsolatos jövőbeli szándékok, tervek komolyságát – jelezte, hogy az MSZMP 1966. november–decemberben ülésező IX. kongresszusán látványosan előbbre lépett a párthierarchiában, ugyanis a Központi Bizottság tagja lett. (A korábban bemutatott felszólalását ebből következően már a testület teljes jogú tagjaként tette meg.) A Külügyminisztérium akkori vezetését tekintve is világos volt, hogy politikai funkciója jóval magasabb, mint amit beosztása indokolt volna: Péter János külügyminiszter ugyanekkor lett központi bizottsági tag, a tárcavezető első helyettese, Mód Péter ekkor még nem viselt ilyen magas funkciót. Erdélyi politikai

⁵³ HUSZÁR Tibor: 1968... I. m. 197.

karrierje továbbra is felfelé ívelt, a pártközpontba való 1970-es visszahelyezése sem értékelhető súlyvesztésként.

Figyelembe véve azt, hogy a Külügyminisztériumban az ottani politikai munka mellett rendkívül sok szervezési, diplomáciai, protokolláris, végrehajtó és egyéb munka folyik. [sic!] Itt, a Külügyi Osztályon állami protokoll nincs, itt valamivel kevesebb a végrehajtási munka, az a feltételezés, hogy ezt a munkát, ezt a bizonyos külön megbízatást, amit említettem, úgy tudja végezni, hogy ez a Külügyi Osztály munkájában kevesebb nehézséggel jár, mint a minisztériumban. Ennyi van, ez nem egy titok, nem egy elvi kérdés, nem politikai természetű, nem a személyek jellegeről, ilyen vagy olyan minősítéséről van szó.⁵⁴

Ezzel az indoklással terjesztette Kádár János a Központi Bizottság elé Erdélyi áthelyezésének ügyét. A miniszterhelyettesi felmentéssel kapcsolatos káderhatáskört a Politikai Bizottság gyakorolta, az indoklás ott is hasonló volt: „A változtatást a nemzetközi munka gyakorlati megvalósítása indokolja. Az Erdélyi elvtársra rendszeresen háruló feladatok, illetve a külügyminiszteri [sic!] tisztséggel járó kötelezettségek ezzel a változtatással gyakorlatilag kedvezőbb feltételek között valósíthatók meg.”⁵⁵ A pártközponti osztályvezetőkre azonban a Központi Bizottság testületeinek kellett rábólintania. Az ügymenetből elég világosan kiderül: Kádár továbbra is igényt tartott Erdélyire mint bizalmas munkatársra és orosztohmácsra, Erdélyi viszont már nem bírta a miniszterhelyettesi munkaterhet. A hierarchizált pártállami szemléletben egy miniszterhelyettes túlságosan nagyot bukna, ha a Kádár-titkárság munkatársának minősítenék vissza, a pártközponti osztályvezetői beosztás viszont egyáltalán nem minősült visszalépésnek, sőt. Így megszületett ez a megoldás, amely mindenki számára megnyugtató volt.

A Kádár–Erdélyi-viszonyt érdemben egyáltalán nem módosította az áthelyezés; amíg az újdonsült KB-osztályvezető végezni tudta munkáját, az a korábbiaknak megfelelően alakult. Erdélyi

⁵⁴ Az MSZMP Központi Bizottsága 1970. február 18–19-i ülésének jegyzőkönyve. HU-MNL-OL M-KS 288. f. 4/104–105. ó. e.

⁵⁵ Az MSZMP Politikai Bizottsága 1970. február 10-i ülésének jegyzőkönyve. HU-MNL-OL M-KS 288. f. 5/511. ó. e.

azonban ekkorra egyre többet küszködött nem szűnő fejfájásával. 1970. májusban Magyarországon gyógykezelték, november elején pedig Moszkvába került. 1971. március közepén gyógyulnak nyilvánítva hazaengedték, ám néhány nap múlva holtan találtak rá.⁵⁶ „Korai halálával a párt felszabadulás utáni kádereinek egyik legkiválóbbikát veszítettük el” – méltatta Erdélyit a *Népszabadság*.⁵⁷ Kádár is meggyászolta a „szinte fiaként” szeretett munkatársát, erről azonban a nyilvánosság nem értesült – egyes források alapján az első titkár vitte keresztül, hogy a sajtóközleményekben ezentúl csak azon személyek neve szerepeljen, akiket hivatalosan kijelöltek a gyászszertartáson való részvételre, ugyanis nem kívánta tudatni róla a közvéleményt, hogy magánemberként ő is ott volt a temetésen.⁵⁸

Nincs ok kételkedni abban, hogy Kádár János a maga módján valóban kedvelte Erdélyi Károlyt, és valóban közelebb álltak egymáshoz pusztá munkakapcsolatnál. Erdélyi pontosan, felkészülten és megbízhatóan dolgozott, emellett számtalanszor tanúbizonyságot tett Kádár iránti lojalitásáról, ez nyilván sokat számított. Kettejük viszonya azonban árulkodik arról is, hogy az első titkár számára hol húzódtak a korlátok: látszik, hogy a szó igazi értelmében Kádár nem fogadta bizalmába Erdélyit. Gondolkodásmódjába csak részben engedett számára bepillantást, a lényegi döntések meghozatalát kizárólag saját magának tartotta fenn. Ettől függetlenül úgy tűnik, hogy a fiatalabb generációkhoz tartozó politikusok, pártmunkások közül Erdélyi volt az egyetlen, akit az MSZMP első embere valamelyest közel engedett magához.

⁵⁶ A halálesettel kapcsolatos tények és találgatások részletes ismertetésére itt nincs mód. Kortársai közül egyesek tudni vélték, hogy Moszkvában belelátott a Kádár elleni intrikákba, emiatt menekült az öngyilkosságba. Mások az 1968-ban megtapasztaltakkal vélték indokolhatónak tettét. A 2000-es évek végén hitelesnek tűnő adatok kerültek nyilvánosságra egy házasságon kívüli szerelmi viszonyról, ami szintén magyarázat lehet tettére. Könnyen lehet mindazonáltal – különösen, ha figyelembe vesszük az esetleges, korábban említett szovjet „kötődés” lehetőségét –, hogy ez esetben is csak a Moszkvában őrzött állambiztonsági iratok kutathatóvá válása után lehet valóban terhelhető megállapítást tenni.

⁵⁷ Erdélyi Károly (1928–1971). *Népszabadság*, 1971. március 20.

⁵⁸ BEREZC János: I. m. 50.

KONDOROSY CSENGE

Az emancipáció, a reprodukzív és produktív munka összefüggései és tapasztalatai kistelepülésen élő nők élettörténetein keresztül

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2026.2.2>

*„Akkor még nem volt az, hogy hú,
fogom magam, egy asszony, aztán
elmegy dolgozni.”*

Kutatásomban a nők emancipációját vizsgálom a munka viszonylatában egy Veszprém megyei kistelepülésen. A 20. század során több folyamat járult hozzá a nők fokozódó munkaerő-piaci érvényesüléséhez – jól ismert például a két világháború hatása. Magyarországon az államszocialista időszakban a női munkavállalást pozitív, elérendő célként jelenítették meg, amely egyúttal újfajta női szerepet is jelentett a korábbi, hagyományos elképzelésekhez képest.¹ Ennek ellenére a gyakorlatban a dolgozó nőket sorozatos diszkrimináció érte, és jellemzően továbbra is ők végezték a házimunkák jelentős részét.² A leginkább „kivülről” és „felülről” érkező hatásokként értelmezhető hivatalos elképzelések a konkrét életvilágokkal kölcsönhatásba lépve a női munka sajátos mintázatait alakították ki. Az otthon végzett reprodukzív munka és a fokozatosan egyre nagyobb teret nyerő,

¹ PALASIK Mária: A nők tömeges munkába állítása az iparban az 1950-es évek elején In: PALASIK Mária–SIPOS Balázs (szerk.): *Házastárs? Munkatárs? Vetélytárs? A női szerepek változása a 20. századi Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 78–100.

² ACSÁDY Judit: Ipari munkásnők Magyarországon: Közelitések és szempontok a téma társadalomtörténeti feldolgozásához. *Múltunk*, 2017/2. 25–52.; CSURGÓ Bernadett: Házastárs és társ a mezőgazdaságban: Családi munkamegosztás és döntések a mezőgazdasági vállalkozó családokban. In: PALASIK Mária–SIPOS Balázs (szerk.): I. m. 115–128.

anyagi juttatásért végzett munka sajátos módon kapcsolta össze a privát és a publikus szférát, és alakította át a nők helyzetét és szerepét.

Az otthon és a munkahelyen végzett munka együttes vizsgálata tehát feltétlenül szükséges az emancipációs folyamatok mélyreható megértéséhez. Jelen írásban arra keresem a választ, hogyan alakította a fizetett (produktív) és a háztartási (reproduktív) munka kölcsönhatása a nők emancipációs lehetőségeit és megélt tapasztalatait egy ipari környezetben fekvő kistélepülésen. Ehhez megvizsgálom egyrészt, milyen módon befolyásolták a helyi infrastrukturális adottságok a nők háztartási munkaterheit és ezen keresztül a munkaerő-piaci érvényesülésük kereteit; másrészt munkához köthető tapasztalataikat és narratíváikat – különösen a kiskorban elsajátított munkaetika talajára épülő „dolgozó női” énelbeszélést. Egy Veszprém megyei kistélepülésen, Cserhelyen³ élő nők megélt tapasztalataira alapozva vizsgálom az emancipáció és a munkavégzés összefüggéseit, teret adva a reproduktív munka hétköznapiakba való beágyazottságának. Az élettörténeti megközelítés egyúttal azt a célt is szolgálja, hogy az összetett élethelyzetek eltérő emancipációs fokozatait és logikáit is azonosítani lehessen. A kvalitatív elemzés egyrészt a nők tapasztalatainak és narratíváinak feltárását célozza, másrészt az ezekből kibomló, hétköznapi realitásról kíván képet nyújtani – igyekezve pótolni a háztartási viszonyok kutatásakor sokszor rejtve maradó strukturális viszonyokat.⁴ Az interjúelemzéseket a helyi életfeltételek változásainak strukturalista (kvantitatív és megyei összehasonlító) szemléletű elemzése egészíti ki, kijelölve azt a mozgásteret, amelyen belül az interjúalanyok narratívái és tapasztalatai értelmezhetők.

³ A település nevét – annak érdekében, hogy az interjúalanyok anonimitását megőrizsem – egy fiktív névre (Cserhely) cseréltem.

⁴ GREGOR Anikó: Mi zajlik a háztartásban? A háztartáson belüli erőforrás- és tőkeallokációs folyamatok genderszemponitú megközelítésének lehetőségéről. *Socio.hu*, 2023/1. 4. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2023.1.1>.

Alávetettségtől az emancipációig? A munka, háztartás és a nők helyzetének összefonódása

A nők emancipációja legtágabban a – kiterjesztett és strukturális értelemben vett – alávetett helyzetükből való felszabadulásukban ragadható meg. Az elnyomás normatív fogalom, amely a modernitásban kialakuló egyenlőség elvén alapulva a – gyakran elnyomott társadalmi csoportok tagjaként értelmezett – egyének cselekvőképességében és/vagy javakhoz való hozzáféréseiben történő szisztematikus korlátozottságára, illetve az ez által okozott sérelmekre vonatkozik.⁵ A fogalom használata az elmúlt évszázadok során jelentősen kiszélesedett, ami szükségessé teszi az elnyomás elhatárolását az olyan egyéni sérelmekről vagy szenvedésekről, amelyek nem alkotják egy elnyomó rendszer, azaz egy egymást kölcsönösen erősítő, rendszerszintű akadályok hálózatának részét.⁶ A nők alávetettsége egyszerre termelődik újra a gazdasági, politikai és kulturális intézményekben – például a bürokratikus hierarchiákban és a piaci mechanizmusok strukturális sajátosságaiban –, de a hétköznapi gyakorlatokban, a „jó szándékú emberek egyszerű interakciói” során is.⁷ Az elnyomás ezen összefüggő rendszere csak külső, „makroszkopikus” nézőpontból rajzolódik ki.⁸ Ez a fő oka annak a feszültségnek, amely az elemzés során a kutatói és tapasztalati nézőpont között újra és újra felüti a fejét.

Ahogy az alávetettség egymással összefüggő módozatai, úgy az emancipáció is komplex. Ahelyett, hogy arra az általános, és ebben a formában megválaszolhatatlan kérdésre keresném a

⁵ Ann E. CUDD: *Analyzing oppression. Studies in feminist philosophy*. Oxford University Press, New York, 2006. 1–27. DOI: <https://doi.org/10.1093/0195187431.001.0001>; Iris Marion YOUNG: Az elnyomás öt arca. In: CSILLAG Márton et al. (szerk.): *Perspektívák egy tágra zárt társadalomban*. Társadalomelméleti Kollégium, Budapest, 2001. 11–34.; Tamara L. ZUTLEVIC: Towards a Theory of Oppression. *Ratio*, 2002/1. 80–102. DOI: <https://doi.org/10.1111/1467-9329.00177>.

⁶ Marilyn FRYE: *The Politics of Reality: Essays in Feminist Theory*. (The Crossing Press Feminist Series.) The Crossing Press, Trumansburg, N. Y., 1983. 2–12.

⁷ Iris Marion YOUNG: I. m. 13.

⁸ Marilyn FRYE: I. m. 5–7.

választ, hogy emancipálódtak-e a cserhelyi nők, a változó élethelyzeteikben történő átrendeződéseket vizsgálom – az életutakat meghatározó, mindennapokat alapjaiban átható produktív és reprodukív munkavégzésre fókuszálva.

Az elnyomás öt „arca” közül jelen kutatásban elsősorban a vizsgált településen élő nők kizsákmányolására fókuszálok.⁹ Ez azonban nemcsak a nők, hanem a férfiak és a település szintjén is értelmezhető. Látni fogjuk, hogy a munkabér alacsony kompenzációján túl a község közelében található sokféle gyár a termelés negatív következményeit és az azzal járó egészségügyi, illetve környezeti kockázatokat és költségeket szisztematikusan szervezte ki a helyiekre – a robbanásoktól és üzemi balesetektől kezdve egészen a veszélyes hulladékot őrző zagyatározóban rejlő kockázatokig.¹⁰ Az aránytalan elosztást jól szemlélteti, hogy míg Cserhelyről rendkívül nagy arányban ingáztak a közeli gyárakba, mégsem olyan változásról van szó, mint a centrummá váló települések – például Ózd¹¹ – esetében, és nincs szó a lakosság olyan mértékű gyarapodásáról és a mezőgazdaság olyan mértékű visszaeséséről, mint a környékbeli Berhida esetében.¹² Cserhely

⁹ A kizsákmányolás olyan strukturális hatalmi viszony, amely során a domináns csoportok szisztematikusan kisajátítják az alávetettek energiáit és munkáját saját státuszuk és vagyonuk gyarapítására – nem véletlen, hogy a 18. században az elnyomást a kizsákmányolással azonosították (Ann E. Cudd: I. m. 2–10.). A kettő között ugyanakkor feszültség is húzódik: a hatékony kizsákmányoláshoz relatíve mobilis, önmagát ellátni képes, azaz nem túlzottan elnyomott munkaerőre van szükség. A „legelegánsabb” megoldás így az, ha a kizsákmányolt „bőre alá hatolva” szokásai, időbeosztása és értékei már eleve a domináns fél céljai felé orientálódnak (Marilyn Frye: I. m. 60.).

¹⁰ A sajtó a rendszerváltást követően rendszeresen tematizálta a helyi környezetvédelmi problémákat. Az államszocialista évtizedek alatt a sajtóban csak korlátozottan, mintegy véletlenszerűen jelent meg a téma: a Nitrokémia által szennyezett kútvíz például a település vízellátottságának javítása kapcsán került megemlítésre. A rendszeres balesetekről nem hazai forrásokból lehet inkább tájékozódni: Egy 1950 és 1953 között a Nitrokémianál dolgozó megfigyelő összesen hét súlyos balesetről szerzett tudomást. Blinken OSA Archivum (a továbbiakban: HU-OSA) 300-1-2:47/142.

¹¹ Nagy Péter: *Lokális társadalom – gyári társadalom. Az ózdi helyi és gyári társadalom a késő dualizmustól az államosításig.* (PhD-disszertáció) Esterházy Károly Főiskola, Eger, 2015.

¹² Berhida népessége 1920 és 2020 között megduplázódott (lakossága jelenleg csaknem tízszer annyi, mint Cserhelyé), míg utóbbi népessége hasonló ma-

nem vált az ipari termelés célpontjává, az átalakulást a lakások infrastrukturális ellátottsága és a mindennapi életfeltételek kevésbé tükrözték, az ingázás egyirányúan zajlott. Az egyenlőtlen feltételekből fakadó feszültség a települések közötti viszonyban is érezhető volt.¹³

Az efféle környezeti igazságtalanságon túl nem maradhat említés nélkül a cserhelyi nők ellen elkövetett erőszak elképesztő léptéke sem, amely az interjúk során újra és újra előkerült.¹⁴ Bár jelen kutatásban nem erre fókuszálok, a nők személyes kapcsolataiban megnyilvánuló bántalmazásban fejeződik ki a legélesebben az a szisztematikus erőszak, amelyet az ezt megengedő és normalizáló társadalmi kontextus jelent.¹⁵

A női alávetettségéről szóló tengernyi szakirodalom közül a munkavégzés és a nők helyzetének összefüggéseire koncentrálok. A nők tömeges bér munkába állása az államszocializmus éveiben korábban ismeretlen jelenség volt – annak ellenére, hogy a nők által végzett termelőmunka az iparosodás előtt magától értetődő volt. Miért volt akkor mégis új keletű a nők keresőtevékenysége?

radt. Cserhellyel ellentétben Berhida eredeti településképe átalakult az 1930-as évektől. SELMECZI KOVÁCS Attila: Hagyományos építkezés és gazdálkodás. In: LICHTNECKERT András (szerk.): *Berhida, Kiskovácsi, Peremarton története és nép rajza*. Veszprém Megyei Levéltár, Veszprém, 2000. 192.

¹³ Dr. Varjú Lajos (1975-től Balatonfűzfő tanácselnöke, később polgármestere) ezt nyilatkozta: „A másik, ami nagyon meglepett annak idején – a rendezési tervegyeztetésekbe ugyanis a környező településeket is be kellett vonni –, hogy milyen ellenszenvvel voltak a fűzfői tanács iránt, azért, mert a Nitrokémiánál megtermelt nyereségből Fűzfő fejlődött, és nem Papkeszi [...] és a többi, ahol a Nitrokémia dolgozói laktak.” Szerinte ez csak a gyártelepi rész kapcsán jogos, a községhez tartozó egyéb részek nem kaptak a pénzből. SZÖNYEG János: *Fejezetek Balatonfűzfő történetéből*. Balatonfűzfő Önkormányzata, Balatonfűzfő, 2009.

¹⁴ Összesen tíz olyan nővel készítettem interjút, aki legalább két évtizede a vizsgált településen élt. Közülük csaknem minden második számolt be különböző erőszakos tapasztalatokról, hárman súlyos fizikai bántalmazásra emlékeztek vissza.

¹⁵ Iris Marion YOUNG: I. m. 28. Azon ritkább esetek felderítését, amikor férfiak a bántalmazás áldozatai – a terepmunka során hallottam erre példát –, ugyanaz az elnyomó társadalmi nemi szereprendszer akadályozza, amely a férfiakat a sebezhetetlenség és a dominancia kényszerpályáján tartja. A hegemon maszkulinitás ideálja megbélyegzi a nem hegemon maszkulinitásokat – például a bántalmazott, áldozattá váló férfit –, megnehezítve a segítségkérést. R. W. CONNELL: Hegemonic Masculinity: Rethinking the Concept. *Gender & Society*, 2015/6. 829–859. DOI: <https://doi.org/10.1177/0891243205278639>.

A választ a munka fogalomtörténetében kell keresni: a fizetett és fizetetlen, illetve produktív(nak) és reprodukív(nak tartott) dimenzióik gondolati és gyakorlati elkülönülésében. A munkavégzés és a termelőmunka szoros asszociációja egyidős a munkáról való gondolkodás történetével. A 17. századig a munka az alacsony társadalmi státuszt és a vele járó függőségi állapotot jelentette. Később fokozatosan felértékelődött, és a szabad létezés, sőt a társadalmi integráció elemeként tűnt fel.¹⁶ Ez a gondolat a kapitalista, nyugati társadalmak kulturális önértelmezésének egyre inkább a részévé vált, „ami korábban a mindennapi betevő megszerzésének pusztá kényszere volt, azt immár a társadalmi emancipáció és a szabadság bizonyítékeként értelmezték”.¹⁷

A munka sokféle megközelítést összekötötte az az implicit, de következetes felfogás, miszerint munkának tekinthető az, ami valamely fizikai tárgyat, árut állít elő. A munka és a piaci értelemben vett produktivitás összekapcsolását – és az ezen kívül eső területek „hallgatolagos megvetését” – Marx gondolatai tovább mélyítették.¹⁸ Bár Marx több helyen reflektált rá, hogy a munkaerő értékét az újratermeléséhez szükséges munkaidő és „létfenntartási eszközök” jelentik,¹⁹ a reprodukív munka kisebbrészt a modern bér munka előfeltételeként, nagyobbrészt annak ellentétéként, preindusztriális, archaikus formájaként jelent meg, s mindezt részletesen – pláne koherensen – nem fejtette ki. A későbbi feminista kritika ezt a hiányt pótlandó a marx fogalmak segítségével mutatott rá a keretrendszer hiányosságaira.²⁰

Marx és Engels reprodukív munkával kapcsolatos vakfoltja összefüggésbe hozható a háztartások átalakulását jellemző,

¹⁶ Axel HONNETH: 'Labour', A Brief History of a Modern Concept. *Philosophy*, 2022/2. 149–167. DOI: <https://doi.org/10.1017/S003181912100036X>; Max WEBER: *A protestáns etika és a kapitalizmus szelleme: vallásszociológiai írások*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982 [1904].

¹⁷ Axel HONNETH: I. m. 149.

¹⁸ Uo. 157.

¹⁹ Karl MARX: *A tőke. A politikai gazdaságtan bírálata. Első kötet*. Szikra, Budapest, 1955 [1867]. 163–370.

²⁰ CSÁNYI Gergely–GAGYI Ágnes–KERÉKGYÁRTÓ Ágnes: Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban. *Fordulat*, 2018/24. 9.; Wally SECCOMBE: The Housewife and Her Labour under Capitalism. *New Left Review*, 1974/83. 3–24.

hosszú távú történeti tendenciával. A nők az iparosodás előtt is végeztek termelőmunkát, ez viszont döntően a háztartás keretei között zajlott – ez volt a családi gazdaság korszaka.²¹ Az iparosodás során a termelés a háztartásból műhelyekbe és gyárakba helyeződött át. A családok bérszükséglete és bértől való függése fokozódott, a nők termelőtevékenysége a háztartás bérszükséglete alapján változott, epizodikussá és rendszertelenné vált. Ezzel a nők, gyermekek és idősek elveszítették relatív hatalmukat, amely a család munkájuktól való függőségéből és annak szükségességének (f)elismeréséből fakadt. A bérmunkássá vált férfi szférája az otthonon kívüli gyár lett, míg a nő az otthon falai közé záródott.²² Ezzel szemben az otthon és a munkahely elválása a férfimunkavégzés kontinuum eleme és jellegzetessége volt.²³ A reprodukív feladatok ellátására a családi bér gazdaságban is szükség volt, döntő különbség viszont, hogy ezt a nem otthon végzett termelőmunkával kellett összehangolni.²⁴

Jól tetten érhető e változás a hazai népszámlálásokban. A női munkavégzés valós mértéke a reprodukív munkák túlsúlya miatt a statisztikákban csak korlátozottan ragadható meg, így külön figyelmet érdemel a nők bérmunkán kívüli gazdasági hozzájárulására irányuló segítő családtag kategóriája.²⁵ A női munkavállalás történeti változékonyságát, a mindenkori érdekektől való füg-

²¹ Louise TILLY–Joan Wallach SCOTT: *Women, Work, and Family*. Routledge, New York–London, 1987. A szerzőpáros Franciaországra és Nagy-Britanniára fókuszáló klasszikus elemzésében követi végig a női munka alakulásának negyed évezredes történetét, három főbb korszakot különítve el. Az általuk használt korszakolást szándékosan nem használtam, elkerülendő egyrészt a hazai viszonyok nyugat-európai mintákhoz való hasonlítását, másrészt a lineáris fejlődés illúzióját. A női munka és a háztartásokban bekövetkező változások összefüggése ugyanakkor ideáltípusként jól használható a vizsgált életvilágban sokszor párhuzamosan jelen levő mintázatok azonosítására.

²² Mariarosa DALLA COSTA–Selma JAMES: *The Power of Women and the Subversion of the Community*. Falling Wall, Bristol, 1975. 21–24.

²³ GYÁNI Gábor: Társadalmi nemek a munkaerőpiacon a polgári Magyarországon. *Rubicon Online Plusz*, 2009/4. Forrás: <https://rubicon.hu/hu/cikkek/tarsadalmi-nemek-a-munkaeropiacon-a-polgari-magyarorszagon> (Letöltve: 2026. 06. 12.)

²⁴ Louise TILLY–Joan Wallach SCOTT: I. m. 104–146.

²⁵ GYÁNI Gábor: Női munka és a család Magyarországon (1900–1930). *Történelmi Szemle*, 1987/3. 366–374.

gését mutatják a kategória definiálásában megfigyelhető megdöbbentő változások. A századfordulón készített népszámlálásból az átalakulóban lévő családi gazdaság jellemzői körvonalazódnak. A kérdezők a női keresők esetében nem támaszkodhattak a férfiak kapcsán „bizonyos objektív ismérvek” alkalmazására. A női mezőgazdasági dolgozók gazdasági és háztartási tevékenységei olyannyira „összefolynak”, hogy „[a] legszigorúbb és legkimerítőbb utasítások mellett is egyes esetekben igen nehéz eldönteni, hogy az illető nő a gazdaságban kisegítőnek vagy csak a háztartásban foglalkozónak, tehát csak eltartottnak vétessék-e”. Ezt olyannyira feloldhatatlannak tartották, hogy „a számlálóbiztosok szubjektív felfogása határoz erre nézve legtöbb esetben”.²⁶ Tíz évvel később ezt úgy értékelik, hogy a „háztartásbeli” nők kerültek összeírásra, ezért ezúttal „csak a tényleg a gazdaságban segítő családtagok kerültek a keresők közé”.²⁷ A világháborút követő népszámláláskor újabb fordulat figyelhető meg: a segítő családtagokat egységesen a keresők között tüntetik fel: „csak azt tekintettük háztartásbelinek, aki valóban semmi részt nem vett a családfő foglalkozásában”.²⁸ A „háztartásbeli” itt azt a nem termelő nőt jelöli, aki szigorúan reprodukív munkára fordítja az idejét. Látni fogjuk, hogy az interjúalanyok is előszeretettel használták ezt a kifejezést, ami több esetben teljesen más realitást rejtett.

Bár felvetődhet a kérdés, hogy a megváltozott kategorizáció nem jelenti-e a segítő családtagok keresőtevékenységének fokozott elismerését, az elemzésből kitűnik, hogy létszámbővülésüket nem tekintették a keresők „tényleges növekedésnek”, így a változás inkább a háború utáni állapotokból fakadó érdekek és kényszerek – például a megcsappant férfimunkaerő – következménye volt.²⁹

²⁶ *A magyar Szent Korona országainak 1900. évi népszámlálása. Tizedik rész. Végeredmények összefoglalása.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1909. 143.

²⁷ *A magyar Szent Korona országainak 1910. évi népszámlálása. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1920. 103.

²⁸ *Az 1920. évi népszámlálás. Hatodik rész. Végeredmények összefoglalása.* Magyar Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1920. 54.

²⁹ Erre utal az is, hogy a segítő családtagokat „inkább a polgári társadalomhoz” tartják sorolhatónak, szintén egyfajta névleges „emancipációt” megtestesítve.

Az 1970-es években kibontakozó, marxista feminista nézőpontú házimunkavita épp a reprodukzív munka megalapozatlan el nem ismerésére fókuszált, rámutatva, hogy a „produktív” munkától elválaszthatatlan és ugyanúgy a tőkefelhalmozás eszköze.³⁰ A házimunka szisztematikus láthatatlanná tétele – piaci szférán kívüli, mellékesként és/vagy természetesként való kezelése – a nők kizsákmányolásának alapja, amelyen keresztül a tőkés értéktöbbletet von el a háztartásoktól anélkül, hogy megfizetné azt. A folyamatot, amely során a nőket társadalmilag háziasszonyként határozták meg, akik férjüktől függenek – függetlenül attól, hogy de facto háziasszonyok-e, vagy sem –, Maria Mies a *háziasszonyosodás* (*housewifization*) fogalmával ragadta meg.³¹ Mies nyomán a nők és a férfiak kizsákmányolásának összekapcsolódására hívja fel a figyelmet Wilma Dunaway is. Eszerint a proletarizáció és a háziasszonyosodás a kapitalizmus „sziámi ikrei”, ahol a férfi jellemzően formális bér munkával, a nő pedig a munkaerő rövid- és hosszú távú újratermelésével foglalkozik.³²

A történészek mindezek miatt többnyire egyetértenek abban, hogy a nők és a család története szorosan összetartozik, nem lehet az egyiket a másik nélkül megérteni. Ez nem a nők és a háztartás fogalmainak összemosását,³³ vagy a nők ágenciájától való megfosztását jelenti, hanem egy olyan hosszú távú, közép-korrig visszanyúló történeti realitás elismerését, amelyben a nők jellemzően nem függetleníthetők a strukturális és intézményi keretektől.³⁴ Az interjúelemzés során is látni fogjuk, hogy a nők cselekvőképessége nagyon is létező jelenség, amely ugyanakkor

³⁰ Maria MIES: *The Lace Makers of Narsapur*. Spinifex, North Melbourne, 2012 [1982]. Mariarosa DALLA COSTA–Selma JAMES: *The Power of Women and the Subversion of the Community*. Falling Wall, Bristol, 1975.

³¹ Maria MIES: *Patriarchy and Accumulation on a World Scale: Women in the International Division of Labour*. Zed Books, London, 1989 [1986]. 74–110.

³² Wilma DUNAWAY: A félproletár háztartás a modern világrendszer longue durée-je folyamán. *Fordulat*, 2018/24. 53–87. Dunaway hangsúlyozza, hogy ha a körülmények úgy kívánják, férfiak is háziasszonyosodhatnak.

³³ Patricia HILDEN: Family History vs. Women in History: A Critique of Tilly and Scott. *International Labor and Working-Class History*, 1979/16. 1–11. DOI: <https://doi.org/10.1017/S0147547900005883>.

³⁴ GYÁNI Gábor: *A nő élete – történelmi perspektívában*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont TTI, Budapest, 2021. 14.

szintén a nők alávetettségének hosszú távú, strukturális keretében értelmezhető – az ellenállás gyakran a patriarchális rendszer töréspontjainak kiaknázásaként jelent meg az életutakban.

A nők felszabadításáról szóló szovjet elképzelés szintén a nők nukleáris családban való alárendelt helyzetéből indult ki – ebben egyetértettek a későbbi marxista feminista fősodorba tartó szerzők nézeteivel, akik az együttélés ezen formájának lebontását és a házimunka társadalmasítását tűzték ki célul.³⁵ Nagy különbség mutatkozott ugyanakkor a reprodukív munkához való viszonyban. Lenin 1919. szeptember 23-i beszéde ennek egyik legismertebb példája. Megfogalmazásában a nők továbbra is „házi rabszolgák”, akiket a házimunka „elnyom, megfojt, elbutít és megaláz”, a házimunkát végző nő pedig „barbár módon improduktív, jelentéktelen, idegörlő, elbutító és elnyomó robotmunkára” pazarolja az idejét.³⁶ Ez a házimunka és a házimunkát végző nő leértékelését eredményezte.³⁷

A nők tömeges munkába állása olyan új keletű jelenség volt, amelytől joggal volt várható a háztartások szerkezetének újrendeződése. Az állam jogi lépésekkel teremtette meg a nők formális egyenlőségét, amely jelentős előrelépés volt.³⁸ A női egyenjogúság hirdetéséhez az államnak két okból is érdeke fűződött: egyrészt szüksége volt az ebből származó legitimitásra, másrészt a nők munkaerejére, az iparosítási törekvéseket ugyanis csak új munkaerő bevonásával lehetett kivitelezni.³⁹

³⁵ CSÁNYI Gergely–GAGYI Ágnes–KERÉKGYÁRTÓ Ágnes: I. m. 16.

³⁶ Vladimir Ilyich LENIN: The tasks of the Working Womens Movement in the Soviet Republic. Speech Delivered at the Fourth Moscow City Conference. In: Vladimir Ilyich LENIN: *On the emancipation of Women*. Progress Publishers, Moscow, 1965. 63–69.

³⁷ SCHADT Mária: „Feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években*. Pro Pannonia K. Alapítvány, Pécs, 2013. 32–33.

³⁸ A választójog kapcsán például hosszú küzdelem folyt. Hasonlóan jelentős volt minden felsőoktatási szak megnyitása a nők előtt, amely előtte fél évszázadig meghatározott karokon volt csak elérhető. Lásd: PALASIK Mária: A női egyenjogúság szabályozása Magyarországon a 20. század második felében. In: PALASIK Mária (szerk.): *A nő és a politikum. A nők politikai szerepvállalása Magyarországon*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 91–103.

³⁹ Susan ZIMMERMANN: A társadalmi-nemi (gender) rezsim és küzdelem a magyar államszocializmusban. *Eszmélet*, 96. (2012) 103–131.

Az ötvenes évek során a nők jogi egyenlősége több fronton került rögzítésre. 1951-ben, a munka törvénykönyvének megjelenésével vált hivatalossá, hogy a nők és a férfiak egyenlő munkafeltételek mellett dolgoznak.⁴⁰ Az emancipációt szűken, a nők bér munkába állására fókuszálva értelmezték, amely nem lebontotta a maszkulin normát, miszerint a férfi mentes a reprodukciós teendők alól, hanem megerősítette azt: az emancipáció a nőknek ehhez a normához való felzárkózását jelentette.⁴¹ Az egyenjogúság az akár kemény fizikai munkát is végző, dolgozó nő ideálképe köré szerveződött. Ez a társadalom, a nők és a munkaerőpiac igényeivel ugyanakkor nem találkozott: a nehéz fizikai erőfelfejtést igénylő munkakörökben csak az ideológiai nyomás ideje alatt, 1953-ig nőtt a nők aránya.⁴² Mindez nem jelenti, hogy a propagandának és az újfajta nőideálnak ne lett volna hatása. Különösen a paraszti környezetből származó nők esetében körvonalazódik, hogy a paraszti munkaetika meglévő struktúrájára épült rá a dolgozó női identitás – ami testet ölthet önkizsákmányolásban,⁴³ de akár pozitív önértékelésben is, ahogy azt egy interjúalany, Ilona példáján később látni fogjuk.

Az emancipációs politika eredményeképpen 1949 és 1964 között a nők bér munkába állása nagyobb volumenben nőtt, mint a férfiaké. Ez főleg olcsó, képzetlen munkaerőt jelentett. A kétkeresős családmódel – amely a béreket alacsonyan tartotta – szintén ekkor alakult ki. A szellemi foglalkozásokba a nők a propagandában hangoztatottakkal ellentétben „akkor tudtak csak bekerülni, ha azt relatíve elértéktelenedő presztízs, alacsony jövede-

⁴⁰ PALASIK Mária: *A női egyenjogúság szabályozása...* I. m. 107–109.

⁴¹ ACSÁDY Judit: „Megtettük-e azt, amit az eszményeink szerint meg kellett volna, hogy tegyünk?” Az államszocializmus demokratikus ellenzékének elmaradt nőemancipáció-reflexióiról. *Socio*, 2016/2. 188. DOI: <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2016.2.173>.

⁴² SCHAT Mária: *Feltörekvő, dolgozó nő...* I. m. 56.

⁴³ Tóth Eszter Zsófia Budapestre költöző nőmunkásokkal készített interjúiban is többször kiemeli a paraszti származás elképesztő munkabírában és önkizsákmányolásban játszott szerepét. TÓTH Eszter Zsófia: *Parasztlányokból munkásasszonyok*. In: CSERI Miklós–KÓSA László–T. BERECZKI Ibolya (szerk.): *Paraszti múlt és jelen az ezredfordulón*. Szentendrei Szabadtéri Néprajzi Múzeum, Szentendre, 2000. 414., 418.

lem, vagy mindkettő jellemezte.”⁴⁴ Az emancipációs törekvés így „semmiképp sem járt együtt a gender-szegregáció és rétegződés csökkenésével a munkaerőpiacon”.⁴⁵

A nők bér munkába való bevonásának előfeltételei közül kihagyták a két leginkább jelentős tényezőt: a gondoskodási munka (gyermekek elhelyezése) és a házimunka kérdésének megoldását. Ezt számottevően a későbbi módosítások sem pótolták, különösen az utóbbi kapcsán. Az elképzelések utópisztikusak voltak, amelyekhez nem rendelték hozzá a megfelelő forrásokat.⁴⁶

A nők aránytalanul nagy reprodukív terhei a Kádár-korszakban sem csökkentek számottevően, a „dolgozó nő eszményét” fokozatosan a „jó anya” eszménye váltotta fel, a fő kérdés az anyai és a kereső szerep összeegyeztethetősége.⁴⁷ A gyēs és a gyermekápolási táppénz bevezetése 1967-ben, illetve 1976-ban az ebből keletkező feszültségeket volt hivatott oldani.⁴⁸ A cél a nők „kettős terhének” oldása volt, nem pedig a házimunka elvégzésének férfiak és nők közötti egyenlőbb megosztása – amely a politikai döntéshozók és a hivatalos szervek (KSH) véleménye szerint is a legközvetlenebb értelemben számítottak női munkának.⁴⁹ Mindez a szovjet minta 1930-as évek második felére kiforrott, hasonló tendenciái miatt nem meglepő.⁵⁰

⁴⁴ SCHADT Mária: *Feltörekvő, dolgozó nő...* I. m. 50.

⁴⁵ Susan ZIMMERMANN: I. m. 66.

⁴⁶ PALASIK Mária: *A női egyenjogúság szabályozása...* I. m. 111. SCHADT Mária: Ellentmondásos szerepelvárások, nők az államszocializmusban. *Acta Sociologica – Pécsi Szociológiai Szemle*, 2005/1. 66–75. DOI: <https://doi.org/10.15170/AS.2005.1.1.5>.

⁴⁷ FERGE Zsuzsa: Változik-e manapság a nők helyzete? In: OLAJOS Árpád (szerk.): *Tanulmányok a női munkáról*. Magyar Nők Országos Tanácsa–Kossuth Kiadó, Budapest, 1983. 252.

⁴⁸ PALASIK Mária: *A női egyenjogúság szabályozása...* I. m. 114

⁴⁹ Uo. 115. A KSH egy 1962-es jelentésében ez expliciten is megjelent, a házimunka így „legközvetlenebb értelemben vett női munka, amennyiben a férfiak ebben való közreműködését csak mint lehetséges »segítséget« vette számításba”. Susan ZIMMERMANN: I. m. 77.

⁵⁰ „A kezdeti politikai reformtervekhez képest tehát a szovjet iparosítási erőfeszítés a kapitalista modernizáció formáihoz hasonlóan a női reprodukív munka alárendelt, láthatatlan, illetve a „magánszférába” zárt formáit intézményesítette”. CSÁNYI Gergely–GAGYI Ágnes–KERÉKGYÁRTÓ Ágnes: I. m. 13.

A nők terheinek csökkentése a „gyors utolérő iparosítást” célzó gazdaságpolitikai döntések eredményeképp lassan zajlott.⁵¹ A nemi szerepek megváltoztatásához a gyakorlatok átalakítására lett volna szükség.⁵² A nők tehát kiléptek ugyan a fizetett bér-munka világába, a családon belüli hatalmi viszonyok azonban alapvetően nem alakultak át, így „a női emancipáció alárendelődött a mindenkori – vagy annak vélt – gazdasági racionalitásnak”.⁵³

A nők emancipációja közvetlenül kapcsolódik az életkörülményekhez is: a munkavégzés nemcsak a társadalmi viszonyokba, hanem a fizikai környezetbe, az infrastrukturális ellátottságba is beágyazódik. Ennek megragadására Bruno Latour és a cselekvőhálózat-elmélet (Actor Network Theory, ANT) kínál inspirációt. Latour célja a „társadalmi” kategóriájának újragondolása. A különböző entitások (mint társadalom, struktúra, kultúra) szerint nem önálló létezők, hanem folyamatosan újraalkotott, hibrid társulásokból álló hálózatok.⁵⁴ A szociológiai megközelítéssel ellentétben az ANT szerint a cselekvésnek nincs meghatározható kiindulópontja, nem (csak) az emberek cselekednek, és végképp nem önállóan. A cselekvés humán és nem humán aktánsok alkotta hálózatokon keresztül valósul meg, középpont nélküli cselekvési láncot alkotva. Eszerint tehát nem az elemzésben később szereplő, bér munkát végző nők a cselekvők, hanem az a hibrid társulás, amelynek az úthálózat, az ingázásra használt busz, a ház infrastruktúrája is a része. Az elmélet egyik legfontosabb különbsége a közvetítők (intermediátorok) és mediátorok között húzódik: míg előbbi változtatás nélkül közvetít, utóbbi maga is

⁵¹ Susan ZIMMERMANN: I. m. 70.

⁵² H. SAS Judit: *Nőies nők és férfias férfiak: A nőkkel és férfiakkal kapcsolatos társadalmi sztereotípiák élete, eredete és szocializációja*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1984. 243.

⁵³ SCHADT Mária: *Feltörekvő dolgozó nő... I. m. 26.*

⁵⁴ WESSELY Anna: Bruno Latour esete a szociológiai magyarázattal. In: SOMLAI Péter–SURÁNYI Bálint–TARDOS Róbert–VÁSÁRHELYI Mária (szerk.): *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Pallas Kiadó, Budapest, 2009. 121.

megváltoztatja a hálózat konfigurációját – az ANT számára az utóbbi eset érdekes igazán.⁵⁵

Latour megközelítése két szempontból jelent inspirációt. Egyrészt a materiális feltételek hatásának és jelentőségének megragadására kínál hatékony eszközt: a vizsgált nők emancipációját (vagy annak hiányát) eszerint nem érthetjük meg anélkül, hogy ne vizsgálánánk azokat a nem humán aktánsokat, amelyek a cselekvést lehetővé teszik, kényszerítik vagy átalakítják. A házimunka fizikai környezete – például a vízellátottság hiányosságai, vagy az ingázást (és ezzel a fizetett munkát) biztosító közlekedési hálózat – ebben a társadalmi rendet aktívan formáló szereplő. Másrészt Latour elveti azt a szociológiai eljárást, amely a cselekvőket előre gyártott kategóriákba igyekszik „tuszkolni”, ehelyett azt javasolja, hogy a kutató hagyja a cselekvőket saját, akár ellentmondásos világmagyarázataikat kibontakoztatni.⁵⁶

Átalakuló élet- és munkafeltételek Cserhelyen

Cserhely sajátos elhelyezkedése alapvetően meghatározta a munkalehetőségeket. A falu nemcsak Veszprém, hanem a régió jelentős ipari központjai (Balatonfüzfő, Pétfürdő) vonzáskörzetében fekszik, aminek következtében az ipari munkásság már jóval az államszocialista „erőltetett iparosítás” előtt meghatáro-

⁵⁵ Bruno LATOUR: *Reassembling the Social: An Introduction to Actor-Network-Theory*. Oxford University Press, Oxford, 2005; BERGER Viktor: *Térré szőtt társadalmiság a tér kategóriája a szociológiaelméletekben*. L'Harmattan Könyvkiadó, Budapest, 2018. 239–243.

⁵⁶ Bruno LATOUR: *Reassembling the Social...* I. m. 23. Jelen dolgozat, miközben a materialitás cselekvésben betöltött szerepét hangsúlyozza, egy ponton tudatosan eltér a szigorú metodológiától. Az ANT számára az emberi cselekvők szubjektivitása csak abban az esetben fontos, ha az mediátorként működik, azaz módosítja a hálózat elrendezését. Az interpretatív megközelítés így visszaszorul, helyét a társulások materialitásának és összekapcsolódásának aprólékos rekonstrukciója foglalja el. Jelen tanulmány a szubjektív, belső jelentéseket az elemzés fontos részeként kezeli azon esetekben is, ha azok nem eredményeznek a társulások elrendeződésében azonnali, megfigyelhető elmozdulást. Erre azért van szükség, hogy ne csak a cselekvők által felépített anyagi-társadalmi világ, hanem a strukturális keretek és a megélt tapasztalat közötti feszültségek is láthatóvá váljanak.

zová vált. Ez a korai ipari beágyazottság alapjaiban rajzolta át a népesség összetételét és a településképet. A következőkben a foglalkozásszerkezet és az életfeltételek átalakulásának főbb vonásait tekintem át – a nők produktív és reprodukzív munkavégzését döntően ez a kontextus határozta meg.

Az elemzés során a népszámlálási adatokat mint az egyetlen teljes körű, országos összehasonlítást kínáló forrást használom, Cserhelyt rendre a vármegye urbánus és rurális településeinek viszonylatában elhelyezve.⁵⁷ Fontos módszertani megjegyzés, hogy a statisztikai kategóriák (például a „segítő családtag”) változó definíciói miatt nem beszélhetünk abszolút objektivitásról; az adatok mindenkor az adott kor hatalmi és mérési logikáját tükrözik.

Népességszámát tekintve Cserhely a századelőtől kezdve a kis falvak közé tartozott, lakossága 1941-ig nem haladta meg számottevően az ötszáz főt. A korai időszakban a falu etnikailag és nyelvileg meglehetősen homogén volt, szemben a megyei községek diverzebb képével. Fordulatot az 1930 és 1941 közötti időszak hozott: a népesség több mint harmadával nőtt, hetvennyolc új kereső jelent meg, az iparban dolgozók létszáma száz fővel növekedett. A vonzerőt a közvetlen szomszédságban kiépülő vegyipari óriások jelentették. A balatonfüzfői Nitrokémia (1921) területének egy részét éppen cserhelyi földekből hasították ki,⁵⁸ ami egyszerre jelentett munkalehetőséget és környezeti terhelést. Ezt követte a később jelentős exportra is termelő,⁵⁹ híres Pétisót gyártó Magyar Ammóniagyár Rt. és a Magyar Műtrágyagyár Rt., majd 1936-ban a közeli Colorchémia.

⁵⁷ A vármegyére jellemző adatok városok és községek szerinti bontása lehetővé teszi a falu változásainak az átlagos „városias” és „vidékiek” mintákhoz képest történő elemzését. Ennek érvényességét növeli, hogy a városokká nyilvánított települések köre egyre bővült az évtizedek során, így a községek heterogénebb csoportja a városoktól jól megkülönböztethető életvilágot és foglalkoztatási struktúrát képvisel. E megosztás által Cserhely struktúrája korszakonként beágyazhatónak válik a megyei foglalkoztatási térbe.

⁵⁸ JENEI Károly: *Nitrokémia Ipari telepek története 1921–1948*. Nitrokémia Ipari telepek, Veszprém, 1976. 37–38.

⁵⁹ Európa határain túlra is, többek között Egyiptomba is jelentős mennyiséget exportáltak. Lásd: A Péti Nitrogén Műtrágyagyár Rt. tovább fokozza exportját. *Új Gazdaság*, 1936/18. 8.

Cserhely foglalkozásszerkezetét az 1940-es évektől az ipar dominanciája határozta meg. Az egy évtizeddel korábbi 86%-ról 47%-ra esett vissza a mezőgazdaságban dolgozók aránya, az iparból élőké pedig ötszörösére emelkedett. Több mint kétszázötven fővel – csaknem a teljes lakosság fele – nőtt azok száma, akiknek a mindennapi megélhetése az ipartól függött. Ez a megyei városok és községek kontextusában is kirívó. Az évtized végére a keresők és eltartottak 45%-a az ipar és bányászat, fele pedig a mezőgazdasági főcsoportba tartozott.⁶⁰ Cserhely „kétlakiságát” mutatja az önállók relatíve magas (községekéhez hasonló), illetve a munkások köztes (községek és városok közt félúton elhelyezkedő) aránya. Feltűnő a szellemi foglalkozásúakat jelölő alkalmazottak rendkívül alacsony száma, ami a többi községhez képest is elenyésző.⁶¹

A korábbi nagybirtokos struktúrák részleges fennmaradását jelzi a nagyobb területtel bíró önálló gazdálkodók más községekhez mérten is magas aránya, de a helyi emlékezet is őrzi: az „uraságok” mezőgazdasági stratégiáiról és földhöz való, sokszor halálukig tartó ragaszkodásáról többen beszámoltak. A hagyományos berendezkedést mutatja az is, hogy a női keresők aránya mindössze 20% volt az összes keresők között, jócskán alulmúlva a megyei városokra (35%) és a községekre (27%) jellemző arányt – annak ellenére, hogy a közvetlen közelben számos munkalehetőség volt elérhető.

A közösség átalakulását többen is elbeszélték. Irén szülei például az 1941–1950 közötti hullám idején költöztek be: „[...] itt a gyár környékére nagyon-nagyon sokan jöttek mindenfelől, mert ugye akkor, amikor a háború után nem volt munkalehetőség

⁶⁰ Az egyes népszámlálásokban eltérő populációról sikerült elérnem az adatokat. 1949-ben és 1960-ban a vizsgálatot a népesség (keresők és eltartottak) körében végeztem. Bár 1960-ban már keresők szerint is feltüntették a foglalkozási adatokat, itt még nem különböztették meg az aktív és passzív keresőket – úgy döntöttem, hogy az 1949-es népszámlálásnak megfelelően a teljes népességre lebontott adatokat elemzem. 1970 és 1990 között az aktív keresők körében végeztem az elemzést.

⁶¹ Az államszocialista rendszerben készült első népszámláláskor használt kategóriák: munkás, alkalmazott, önálló és segítő családtag.

[...] így lett a Cserhely tulajdonképpen egy nagyobb község.⁶² A népesség „sokféleségét” a visszaemlékezők több esetben a gyári munkával kötötték össze. Az interjúk és a résztvevő megfigyelés alapján kirajzolódik, hogy a népesség átrétegződése főként olyan, történetileg is mobilis rétegekből fakadt, amelynek tagjai számára a falu nem az ősi gyökereket, hanem a megélhetési stratégiák aktuális állomását jelentette.

A foglalkozásszerkezet markáns átalakulása és az új lakók megjelenése új igényeket támasztott a lakhatással, a komforttal és a reprodukív munka feltételeivel szemben. 1930 és 1980 között a lakóházak állománya némely szempontból kiemelkedően jó minőségű volt,⁶³ ugyanakkor a komfortfokozat tartósan elmaradt a községek átlagától is. Ez azért különösen fontos, mert az otthonok berendezése legközvetlenebbül határozta meg a cserhelyi nők által végzett háztartási és gondoskodási munkát. A házimunkák döntő többsége erősen vízigenyes volt – különösen a főzés, takarítás, mosás. Utóbbi, elsősorban a pelenkamosás az államszocialista évtizedek alatt is szinte teljes mértékben nők által végzett munka maradt, így a vízellátottság elsőre talán nem túl kifejező statisztikai kategóriája valójában a nők hétköznapi tapasztalatait alapvetően formáló tényező.⁶⁴

A legtöbb munkát a telken kívül fekvő kútból való vízfordás jelentette: 1949-ben Cserhelyen a lakások kétharmada (más községekben csupán egyharmada), tíz évvel később a lakások fele tartozott ide, közülük minden *második* további esetben *száz méternél* távolabb volt csak megfelelő kút – ötször akkora arányban, mint a községekben és tízszer akkora arányban, mint a városokban. A mára elterjedt vezetékes vízzel rendelkező házak aránya

⁶² A tanulmányban idézett interjúk és interjúalanyok bemutatását lásd *Az autonómia és gazdasági kényszer tapasztalatai az életutakban* fejezet elején.

⁶³ A lakhatási körülményekről szóló adatokból az életszínvonalra és az életminőségre következtet többek között: SZILÁGYI Zsolt: *Ismeretlen Alföld. A táj területi egyenlőtlenségei a 20. század elején*. Bölcsészettudományi Kutatóközpont, Történettudományi Intézet, Budapest, 2022. „Jó minőségű” háznak a kőből vagy téglából, illetve a kő- vagy téglalapon épült vályog- vagy sárházakat tekintem (lásd *uo.* 65–96.).

⁶⁴ REPÁSSY Helga: Munkamegosztás, háztartási-családi szerepek a falusi nők körében. In: OLAJOS Árpád (szerk.): I. m. 190.

Cserhelyen ötödakkora volt, mint más községekben (mindössze 2%). Az 1970-es évek elején nagyobb változást jelentett, amikor a falut bekapcsolták a szomszédos településeken *már meglévő* víz-hálózatba, aminek az is oka volt, hogy a Nitrokémia szennyezte a kutak vizét.⁶⁵ Így már minden ötödik lakás rendelkezett vezetékes vízzel, ugyanakkor továbbra is kétszer akkora arányban kellett a cserhelyieknek a vizet a lakáson kívülről beszerezniük, mint más községekben. 1980-ra a különbségek mérséklődtek: a vízvezetékekkel rendelkező lakások aránya „csak” 5%-kal maradt el a községek átlagától, a házon kívüli vízszerezés 7%-kal volt magasabb. A vízellátottság javulása a visszaemlékezők szerint újabb lakókat vonzott oda. Rozália régi, helyi családból származó anyósa elbeszélése alapján idézte fel, hogy „amikor vezették be a faluba a vízvezetékot, akkor hígult fel kicsit a falu, mert akkor jöttek kubikusok, főntről a Nyírségből, akkor sokan itt is ragadtak”.

A vízhordás és a házimunka elvégzésének nehézségei az interjúk során is előkerültek. Ilona hosszan mesélte hajdani napi rutinját, amelynek része volt a vízhordás is. Lánya télen született, így annak érdekében, hogy „ne kelljen a rengeteg vizet behordani, mert akkor még vezetékes víz se vót, hanem a kútról hordtuk a vizet”, a kútnál mosta ki a pelenkákat. Ez télen – különösen egy csecsemő mellett – rendkívül nehéz feladat volt. „[M]ire végeztem az öblítéssel, addigra megfagytak a ruhák, el lehet képzelni, hogy akkor a kezem... [nevet].” Az elbeszélés érzékletességének egyik oka lehet az a kontraszt, amit Ilona akkor érzett, mikor a hetvenes évek második felében Veszprémbe költöztek, a férje gyári munkájának köszönhető szolgálati lakásba. A városi lakás fürdőszobája „leányáalom” volt a korábbiakhoz képest: „nem kellett a vizet le[vinni], mert csak kihúztam a kádból a dugót”. Kató a hatvanas évek végén költözött a faluba, pályakezdő tanítóként a komfort nélküli tanítói lakásba. Az udvarban található kút vize nem volt alkalmas főzésre, vízvezeték pedig csak távolabb volt, „hát nem semmi, onnan odáig lehozni a vizet. [...] Ugye nem volt se vécé, se fürdőszoba, se semmi.”

⁶⁵ MIKLÓS Dezső: Nemcsak a Séd fűz össze. *Népszava*, 1972. május 7. 2.

A gyári munka sajátos módon fonódott egybe a fürdőszoba-használattal: a volt védőnő visszaemlékezése szerint sokan a gyárban fürödtek meg, így az otthoni illemhelyet – amelyek aránya jóval elmaradt a községektől –, kádat alig használták, esetleg nem is tudták takarítani. Ahogy az infrastruktúra változása nem alkalmazkodott a mindennapi szükségletekhez, úgy a hétköznapi gyakorlatok sem fedték minden esetben a környezet fizikai változásait: Rozália tősgyökeres anyósa például a vécé helyett sokáig a kerti „pottyantóst” használta. Mivel a kertben végzett munka gyakorlata nem változott, a pottyantós használata is megmaradt, így „nem kellett a lakáson keresztülcsettegni”.

A női bér munka rövid húsz éve

A közelben elérhető gyári munkalehetőségek ellenére 1949-ben Cserhelyen kevesebb női kereső volt, mint más községekben. Bár gondolhatnánk, hogy az ipari álláslehetőség a nők növekvő foglalkoztatottságát jelentette, az ingázás épp a hagyományos nemi munkamegosztás fennmaradásának irányába hatott, hiszen a mobilitással járó többlet-erőfeszítések- és a bizonytalanságok miatt a háztartás a megélhetés szempontjából különösen fontossá válik.⁶⁶ Ez csak az államszocialista iparosítási törekvések kibontakozásával párhuzamosan, döntően a Kádár-korban kezdett változni. A női keresők aránya egy évtized alatt jelentősen nőtt, 1960-ra némileg meg is haladta a községekre jellemző arányt. Ekkorra a népesség 62%-a élt az iparból, a mezőgazdaságban dolgozók aránya alig haladta meg az egyötödöt. Csaknem kétszer annyi nő végzett fizetett, formális munkát, mint egy évtizeddel korábban. A cserhelyi nők a más községekben élő nőkhöz képest két és félszer annyian dolgoztak az ipari szektorban. Ez a megyei városokban élő nőknél is magasabb

⁶⁶ SIK Endre: Néhány gondolat a háztartásról mint a gazdaság egy szereplőjéről. In: JANÁK Katalin–SZÉP Katalin–TOKAJI Károlyné (szerk.): *Háztartási munka, önkéntes munka, láthatatlan munka, I. Háztartási és önkéntes munka mérése, elemzése*. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 2017. 10.

arány, az országos átlagnál 11%-kal több.⁶⁷ Feltűnő a szolgáltatói szektor jelentéktelensége: a községekben közel kétszeres, a városokban pedig csaknem négyszeres volt az ebből megélő női keresők aránya. Családok és gyermekszám tekintetében Cserhelyen leginkább a kétgyermekesek magas aránya feltűnő, az egygyermekes családok kisebb arányban fordulnak elő, mint a városokban és a községekben. A tizenöt éves és idősebb népesség családi állapota szerint az elváltak aránya feleakkora, mint a megye más községeiben. Cserhelyen a keresők 60%-a már ekkor más településre járt dolgozni,⁶⁸ ami a formális bér munka és a reprodukív munkák fokozott szétválását jelentette a hétköznapiakban.⁶⁹ Nem csak Cserhelyen volt ez így: a korszakban az ipari munkásság jelentős része naponta mezőgazdasági településről ingázott, de a jelenséget már a szocialista átalakulás előtt is megfigyelték, így az iparosodás kísérőjelenségeként értelmezhető.⁷⁰ Mivel a házimunka elvégzése továbbra is női feladat maradt, az ingázás a női keresőknek fokozott igénybevételt és nehézségeket jelentett.

1970-re az ipari szektor még hangsúlyosabbá vált, a mezőgazdaságból élők aránya a 10%-ot sem érte el, az iparban dolgozóké viszont csaknem közel ötödével nőtt (80%). A hatvanas években még több cserhelyi nő vállalt bér munkát: az aktív női keresők 60%-a ez idő alatt állt munkába. Az összes keresők 43%-át al-

⁶⁷ GREXA Izabella: *„Csupa paradicsom az élet, csak ehetetlen”. Női narratíva a Kádár korszakról.* (Doktori disszertáció.) Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2024. 49.

⁶⁸ Az ingázás – a „városokba bejáró keresők” – ekkor került először a figyelem középpontjába. Cserhelyt Veszprém vonzáskörzetébe sorolták, az aktív keresők csaknem ötöde járt Veszprémbe dolgozni. Részletes adat csak róluk érhető el; arányuk a Veszprémbe ingázó településekhez képest csaknem tíz százalékponttal alacsonyabb, mint a többi település esetében. A cserhelyi női ingázók számáról csak innen tájékozódhatunk, az interjúk alapján – amelyekben az ingázás és a házimunka összeegyeztetésének nehézségei tűnnek ki – viszont feltételezhető, hogy arányuk nem nőtt meg ugrásszerűen.

⁶⁹ KISÓRSI Zsófia: *Biciklült a hóviharban. Ingázó nők a szocialista iparban.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2025.

⁷⁰ BELENYI Gyula: *Az állam szorításában. Az ipari munkásság átalakulása Magyarországon, 1945–1965.* Belvedere Meridionale, Szeged, 2009. 112.; VARGA Zsuzsa: Mit ér a munkás, ha paraszt (is)? A falusi munkásság és a hatalom a Kádár-korszakban. *Korall*, (49) 2012. 38.

kották a nők: ez közel 5%-kal magasabb az országos átlagnál. A megyei községek és városok közötti különbség nő, Cserhely utóbbihoz áll közelebb. A mezőgazdaságból élő nők aránya számottevően csökkent, a szolgáltató szektorban továbbra is rendkívül alacsony arányban dolgoztak,⁷¹ ipari munkalehetőség pedig csak a településen kívül adódott. Ebből fakadóan a cserhelyi nők munka- és lakóhelye jóval inkább elkülönült, mint a városi nők esetében, ami az ingázás mindennapos fáradtságának és az otthoni infrastruktúra hiányosságaival való megküzdésnek a tapasztalatára fordítható le. A fizetetlen és fizetett munka nőkre nehezedő terhet jelölték a korszakban a „kettős teher” kifejezéssel.

Az egykeresős családok aránya Cserhelyen alacsonyabb volt, a kétkeresős háztartások aránya pedig közelítette a városokra jellemzőt. A gyors adaptáció mellett a háromkeresős családok magas aránya (15%) is kirajzolódik, cserhelyi sajátossággént. A kétgyermekes családmódellemarad domináns, a négy- és ötfgyermekes családok a községeknél nagyobb arányban vannak jelen. A hagyományos együttélési módellemjelzi az is, hogy a szülőkből, gyerekekből és felmenő rokonokból álló családháztartások aránya 93,7% az összes háztartások között, ami a községek adatainál csaknem 10 százalékponttal magasabb.

1980-ra az ipar dominanciája némileg enyhült a szolgáltatói szektor enyhe növekedése mellett. A női keresők száma közel azonos, összetételében viszont markáns változás látszik: tíz év alatt kétszer annyian váltak inaktív keresővé. Míg korábban az inaktív női keresők aktív női keresőkhöz viszonyított aránya 4%-kal alacsonyabb volt, mint a városokban, 1980-ra 29%-kal haladta meg azt. A korábbi női bér munkavégzés kimagasló arányának húszéves tendenciája megtört, a cserhelyi nők foglalkoztatottsága belesimult a többi községre jellemzőbe. Mi okozhatta ezt a szembetűnő változást? Az 1967-ben bevezetett gyes megerősítette a nők reprodukív jogait és kötelezettségeit, ami egyrészt nyilvános elismerést, másrészt az anyaszerep rögzülését jelentet-

⁷¹ Míg a megyei városi női keresők közül csaknem minden másodikk, a községekben pedig minden harmadikk női kereső a harmadikk szektorból élt meg, addig Cserhelyen alig több mint minden tizedikk.

te – és ezzel párhuzamosan a férfi mint kenyérkereső szerepének megerősödését, vagyis a reprodukív feladatok alóli mentességén alapuló férfinorma változatlan maradt.⁷² Eközben a nőideál fokozatosan távolodott el az ötvenes évek traktoroslányától: az 1960-as évektől a dolgozó nő a család, háztartás és gyermeknevelés terén is megállja a helyét, a reprodukív – később pedig a nyugati trendeket követő fogyasztási – tevékenységek hangsúlyos fokozatosan erősödött.⁷³

Cserhelyen az inaktívvá váló női keresők jelentős része a gyest igénybe vevő nőkből állt. Ezt mutatja, hogy a nők több gyermeket vállaltak: a kétgyermekes anyák aránya húsz év után csökkent (a városok és községek tendenciájával épp ellentétesen), a három gyermeket vállaló házas nők aránya pedig nőtt, meghaladva a községekre jellemzőt. A háztartások és a nemi munkamegosztás átalakulását legbiztosabban az jelzi, hogy az egykeresős családok aránya meghaladta a korábban jellemző kétkeresősökét. A női foglalkoztatottság és a háztartások szerkezete tehát egyszerre változott meg, aminek alapján joggal beszélhetünk egy, a már a rendszerváltást megelőző „vissza-háziasszonyosodásról”.

Míg a cserhelyi nők a statisztikák és az interjúk alapján ott-hon (is) maradtak, az aktív keresők 90%-a naponta más településre járt dolgozni – húsz év alatt 30%-kal nőtt az ingázók aránya, jelezve a munka- és lakóhely elkülönülésének rendkívül magas fokát. Bár településszintű adatok nem érhetők el nemi bontás szerint, a női aktív keresők nagy része valószínűleg szintén ingázott, ami bizonyosan meghaladja az országos arányt.⁷⁴

⁷² ASZTALOS MORELL, Ildikó: *Emancipation's Dead-End Roads. Study in the Rise and Development of the Hungarian Model for Agriculture and Gender (1956–1989)*. Acta Universitatis Upsalensis, Uppsala, 1999. 437.

⁷³ KOVÁCSNÉ MAGYARI Hajnalka: *Trendi nő a szocializmusban. Nőideálok, szépségápolás és szépségipar*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2024. 9–12., 218–225.

⁷⁴ Országos szinten a női ingázók aránya 28%-ról 32%-ra növekedett, létszámuk a férfiakénál meredekebben növekedett (127% és 37%). A férfiakhoz képest nagyobb arányban dolgoztak az iparban (45%), jellemzően ügyintéző és ügyviteli (17%), valamint segédmunkás (24%) pozíciókat – azaz alulfizetett és alacsony társadalmi elismertséggel bíró munkaköröket töltötték be. A hajadon nők (29%) mutattak szignifikánsan nagyobb ingázási hajlandóságot, ami a gyermektelen és nem házas állapot által biztosított nagyobb mobilitást jelzi.

A statisztikai változásokat nézve joggal hihetnénk, hogy a mezőgazdasági termelés elenyésző volt, ez azonban csak a fizetett, formális (és elsődleges) munkavégzést vizsgálja – gondoljunk vissza a segítő családtagok informális termelőmunkát megragadni szándékozó, folyton változó, problémás mérési kategóriájára. Ezzel szemben számos adatközlő említette, hogy az 1970-es években még szinte minden háznál tartottak állatot, ami csak fokozatosan kopott ki; az egyik korábbi paraszti, nagybirtokos család esetében például csak a kétezres években. A hatvanas évek gazdasági reformjai a tervgazdálkodás korábbi rendszerének lazításával lehetővé tették a második gazdaság tömeges elterjedését, amelynek előképe a falusi gazdaságban már korábban jelen volt.⁷⁵ A hetvenes évek második felétől a háztartási alapú termelés egyre inkább „produktív” szférává alakult át, amely jelentős jövedelmi, szaktudásbeli és kapcsolati tőke felhalmozásának vált a forrásává.⁷⁶ Az interjúelemzés során látni fogjuk, hogy volt, aki ezt kihasználva sikeresen javított a helyzetén, és volt olyan is, aki erőforrások híján az első és a második gazdaság periferiáján maradt. A mezőgazdaságban végzett munka társadalmi státusztól függően a létfenntartástól az életszínvonal emeléséig terjedt, a nők vissza-háziasszonyosodásával fokozottan hárult rájuk ez a feladat. Más kutatók a termelőtevékenység családon belüli megmaradását részben az infrastruktúra alacsony színvonalával és a szolgáltatások hiányával magyarázzák, amelynek eredményeképp a vizsgált családok többsége még az ezredfordulón is rendelkezett kisebb, művelhető területtel.⁷⁷

⁷⁵ „[K]evésbé látható, de a falusi gazdaságban hagyományosan nagy szerepet játszó házépítés, szolgáltatás és kiskereskedelem magánszférakénti (egybeötvözve önellátást, munkacserét és piaci ügyleteket) tovább élése a magánszférában mind-mind a második gazdaság előképe volt.” KOLOSI Tamás: *Társadalmi struktúra és szocializmus*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1974. 712., idézi SZABÓ Á. Tőhötöm: Informális technikák a hagyományos gazdálkodásban. In: SZABÓ Á. Tőhötöm (szerk.): *Lenyomatok. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. 2. Kriza János Néprajzi Társaság, Kolozsvár, 2003. 113.

⁷⁶ ASZTALOS MORELL Ildikó: I. m. 414.

⁷⁷ CSURGÓ Bernadett–MEGYESI Boldizsár: Családi döntések, munkamegosztás és társadalomszerkezet. In: KOVÁCH Imre (szerk.): *Társadalmi metszetek*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 303.

A vidéki társadalom, különösképpen a nők számára a második gazdaságba való visszatérés volt a kifizetődő, sőt az ismerős döntés is. A bekapcsolódás formái erősen függtek a társadalmi hovatartozástól, ideértve a kulturális és anyagi örökséget, a személyes kapcsolatrendszer, sőt a lakóhelyválasztásnál is szempont volt.⁷⁸ Részben valószínűleg ennek is köszönhető az a népességbővülés, amelynek következtében Cserhelyen az 1970-es években új utca nyílt. A második gazdaság bérkiegészítő funkcióval bírt,⁷⁹ így minél alacsonyabb jövedelme volt egy háztartásnak, annál inkább rászorult a második gazdaságban végzett munkára – amely ugyanakkor védőhálóként is szolgált, mivel képes volt az első gazdaságból származó negatív hatásokat mérsékelni. A félproletár háztartásokat épp a formális és informális munka ezen sajátos kombinációja különbözteti meg, ahol az informális szféra keretein belül jelentős termelőmunka is zajlik.⁸⁰ Ennek lenyomatát fedezhetjük fel a korabeli szociológiai kutatásokban, ahol nemcsak a nők „kettős terhéről”, hanem „három hivatásáról” is írtak, ami a fizetett munkában és a fizetetlen háztartási munkában való kizárólagos részvételen túl a mezőgazdasági munkálatokat is magában foglalta.⁸¹

Az eddigi statisztikai adatok kijelölték a cserhelyi nők mozgásterének objektív kereteit. Láthattuk, hogy a „kettős teher” és a „vissza-háziasszonyosodás” nem csupán elméleti kategóriák, hanem Cserhely foglalkozás- és családszerkezetében tetten érhető folyamatok. A statisztika viszont hallgat arról, miként vált a munka a mindennapok tapasztalatának szerves részévé. A következőkben az egyéni tapasztalatok belső logikája alapján vizsgálom a szocializációs mintákat és az elsajátított munkaethoszt, majd ezek beépülését a dolgozói női tapasztalatba.

⁷⁸ JUHÁSZ Pál: Mai képünk a parasztságról s a falusi társadalom néhány jellegzetességéről. *Medvetánc*, 1986/4–1987/1. 10–14.

⁷⁹ VIGVÁRI, András–GERŐCS, Tamás: The Concept of ‘Peasant Embourgeoisement’ in the Perspective of Different Historical Conjunctures. *Studia Universitatis Babes-Bolyai Sociologia*, 2017/1. 85–104. DOI: <https://doi.org/10.1515/subbs-2017-0006>.

⁸⁰ Wilma DUNAWAY: I. m. 67.

⁸¹ RÉPÁSSY Helga: I. m. 190–193.

Az autonómia és a gazdasági kényszer tapasztalatai az életutakban

A következőkben használt módszer fő pillérét az általam készített oral history interjúk képezik, kiegészítve a terepnapló-bejegyzésekkel. Az interjúkat doktori kutatásom részeként 2023 nyarán, egy kéthetes résztvevő megfigyelés keretében készítettem.⁸² Az interjúk során alapvetően kevés, tágra hagyott – főleg az élettörténetre vagy a helyi jellegzetességekre fókuszáló – kérdést tettem fel, hogy az interjúalany arról beszélhessen, amit ő tart fontosnak. Az otthon és a munkahelyen végzett munka átszötte az interjúalanyok életét, a narratívákban ennek megfelelően organikusan vetődött fel, emiatt lesz beszédes, hogy az interjúalanyok szóba hoztak-e bizonyos témákat – például reflektáltak-e a férfiak jelenlétére vagy hiányára a házimunka kapcsán.

A terepmunka során húsz helyi lakossal készítettem interjút, jelen tanulmányban nyolcat elemzek. Ahhoz, hogy az emancipáció helyi tapasztalatait vizsgálni tudjam, szempont volt, hogy az életútra a vizsgált cserhelyi közeg volt-e döntően hatással. Ebből a szempontból Rozália határeset – csak a hetvenes évek végén költözött a faluba –, ugyanakkor az általa elmondottak két okból is az elemzés fontos részét képezik. Egyrészt fizetett gondoskodási munkájának köszönhetően különleges betekintést nyert a falu életébe, másrészt házassága révén tősgyökeres család tagjává vált, anyósa központi, „[i]konikus egyéniség, cserhelyi betyár”

⁸² Kutatói érdeklődésem fókuszában a helykötődés és változásai álltak. A jelenség összetettsége és a terepmunkára jellemző holisztikus megközelítés nyomán fő céloom a helyi viszonyok és az interjúalanyok életútjának minél átfogóbb feltérképezése volt. Ez egyfelől növeli a kutatás érvényességét, hiszen a munkavégzés témája organikusan vetődött fel, ugyanakkor számolni kell azzal is, hogy bizonyos részletek rejtve maradhattak. A visszaemlékezések elemzésén keresztül nem a tények valamiféle lenyomatához, hanem a jelentés megteremtésének folyamatához kerülünk közelebb. Az interjúk során „a jelen horizontjából feltáruuló múlt” kerül elbeszélésre. GYÁNI Gábor: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2000. 134.; Alessandro PORTELLI: *The Death of Luigi Trastulli and Other Stories: Form and Meaning in Oral History*. State University of New York Press, Albany, 1991. DOI: <https://doi.org/10.2307/jj.18255477>.

Anonimizált név	Születés időpontja	Nagyszülők foglalkozása	Szülők foglalkozása	Saját foglalkozása
Ilona	1940-es évek második fele		anyja fiatalon bejáró uradalmi cseléd, majd summás, az 1960-as évektől gyári munkás, apja gyári munkás	gép- és gyorsíró, majd adminisztrátor (téeszben)
Irén	1950-es évek második fele	nagyanő cseléd az egyik helyi molnárcsaládnál		gép- és gyorsíró, később tanító
Teréz	1940-es évek első fele	nagyapja kanász, nagyanő „háztartásbeli”	anyja fiatalon cseléd (helyben), apja gyári munkás	mezőgazdasági munkás (téeszben), később gyári munkás
Zsuzsa	1960-as évek közepe	nagyapja bányász, nagyanő „háztartásbeli”	anyja „háztartásbeli”, később gyári munkás	szolgáltató (helyi vendéglátóiparban)
Mária	1950-es évek első fele	nagyapja csász	anyja fiatalon képzetlen szolgáltató, később gyári munkás, apja segédmunkás	gondoskodási munka gyárban, később intézményi fizikai dolgozó
Rózsi	1950-es évek első fele		anyja „háztartásbeli”, apja képzetlen ipari szakmunkás	
Rozália	1950-es évek első fele	nagyanő „kvártélyos” varrónő, nagyapja szabó	szülei orvosok és/vagy könyvelők	egészségügyi/szociális szakember
Kató	1940-es évek közepe		apja gyári munkás, anyja az ötvenes évek végétől szintén	tanító

volt, ami szoros kapcsolatuk miatt Rozáliára is nagy hatással volt. Szemléletében sajátosan keverednek a külső és belső nézőpontok, ami az elemzés szempontjából kiemelten izgalmas, így ugyanis olyan folyamatokat is reflexió tárgyává tett az interjú során, amelyekre – a társadalmi vagy épp a fizikai közelség és az ebből fakadó magától értetődőség – miatt a többi interjúalany nem reflektált. Hasonló a helyzet Katóval, aki pályakezdőként költözött Cserhelyre. Hosszú ideig dolgozott tanítóként, központi személyiség volt, így Rozáliához hasonlóan nem annyira élettörténetével, mint meglátásain és tapasztalatain keresztül válik az elemzés részévé. Nem véletlen, hogy a kiválasztott interjúalanyok közül ők ketten rendelkeztek a legmagasabb társadalmi státusszal, munkavégzésük leginkább hivatásként értelmezhető, amely egyben a közösség fontos tagjává is tette őket.

Az interjúalanyok többsége 1943–1953 között született (lásd az alábbi táblázatot). Mária és Irén Cserhelyen, Teréz és Ilona egy közeli kistelepülésen, a többiek távolabbról származnak: bakonyi falvakból vagy a közeli városok valamelyikéből.

A fizetett női bér munka az interjúalanyok anyja számára újdonság, nekik viszont realitás volt; így az interjúalanyok tapasztalatában különösen izgalmas a szocializációs minták vizsgálata, amely a bér munka előtti idők hagyományos munk etikáját ötvözte az ipari realitással. Ez az „átmeneti” generáció gyerekként még jellemzően a szülők önellátó, háztáji gazdálkodási mintáit sajátította el, felnőttként viszont már a kötelező női bér munka világába lépett be. Az elemzés szempontjából így a döntő kérdés az marad: miként épültek be ezek az örökölt szocializációs minták a dolgozó női tapasztalatba, és hogyan formálták át belülről az új típusú női szerepeket. Az interjúk elemzésekor egyfajta tipizáló megközelítéssel élek, amelyben az élettörténeteket egymással párbeszédbe állítva, a közös és eltérő pontok alapján értelmezem. Némely, a megértés szempontjából fontos esetben mélyebb, hermeneutikai jellegű elemzést is végeztem. Az elemzés során tudatosan reflektálok a kutatói és a megélt nézőpontok eltéréseire, amelyeket párhuzamos olvasatokként, nem pedig egymást kizáró „igazságokként” értelmezek.

A munka ethosza és a „háztartásbeli” mítosza

Már a kortárs szociológiai kutatások során is észrevették, hogy a nemi szerepek és a munkamegosztás vizsgálatakor nem elégséges a pusztán gazdasági magyarázat, jelentős tényező a szocializáció is, a szerepelvárások és minták bensővé válásának folyamata,⁸³ a „megszokások, gyermekkorban elsajátított normák nehézségi ereje”.⁸⁴ A következőkben a munkára való szocializációt és az elsajátított munkaethoszt vizsgálom. Először az interjúalanyok gyermeki tapasztalatairól, majd azokról az anyákról és nagymamákról lesz szó, akiket az interjúalanyok „háztartásbeliként” jelenítettek meg, elrejtve ezzel házon kívüli munkavégzésüket, végül bemutatom azt a viszonyrendszert, amely a helyi társadalom szövetével összefonódva egyfajta „lokális gondoskodási láncot” alkot.

Az interjúalanyok számára a gyermekkorban végzett munka természetes volt. Az, hogy ez a játékos beavatás vagy a kíméletlen önkizsákmányolás formáját öltötte-e, a munka családban betöltött szerepétől – azaz a társadalmi helyzetüktől – függött. A munka legkevésbé megerőltető tapasztalatairól a helyi születésű Irén számolt be, aki a munkába való bevonást olyan „segítségként” élte meg, amely a különféle tevékenységekbe való beletanulását szolgálta – lányának is ezt örököltette tovább –, ez pedig „nagyon-nagyon jó volt”. Teréz kiskorában nagyobb hangsúlya volt a gazdálkodásnak, ami egyértelműen munkavégzésként értelmezhető. 12 holdon gazdálkodtak, a mezőgazdasági munka egészen fiatal nő koráig meghatározó maradt. Ez megterhelő volt; az interjú alatt többször mesélt tárgyiasan fizikai fájdalmairól – erre később részletesebben is visszatérek még.

A Teréz által végzett gyermeki munka a saját földnek és apja stratégiai gazdálkodásának köszönhetően az előrejutást szolgálta – ez pedig, ha nagy teher is volt, nyújtott némi perspek-

⁸³ H. SAS Judit: I. m. 244.

⁸⁴ MOLNÁR Ágnes: Asszonyok és családközpontúság. A mezőgazdasági kistermelés és a nemi szerepek egymásra hatása a kiskanizsai „sáskák” esetében. *Századvég*, 2004/33. 166. Hasonlót talál egy orosz szerzőpáros, lásd: GREGOR Anikó: I. m. 13.

tívát. Más volt a helyzet Mária esetében. Cserhelyen született, az ő életútját határozták meg leginkább a hagyományok – például a stafírungra való gyűjtés – és a nehéz életkörülmények. Apja helyben végzett mezőgazdasági munkát, „amit kellett, mindent”.⁸⁵ A munka tétje a létfenntartás volt: „[apámnak] ugye két lánya vót, hát muszáj [volt] fog... befogni, hogy legyen valami. [...] Sokat kellett dolgozni. És hát így tudtunk létesülni, vagyis a szüleim. Mer megvenni nem tudták vóna.” Ennek megfelelően emlékeiben a munkavégzés már gyermekkorában kíméletlen önkizsákmányolással járt. Apja később segédmunkás lett egy közeli gyárban, a létfenntartáshoz viszont meg kellett tartania a mezőgazdasági munkáját is.⁸⁶ A családnak minden potenciális keresőre szüksége volt, különösen, hogy anyja csak akkor tudott dolgozni, amikor volt óvoda – nyáron –, nem volt lehetőségük kiszervezni ezt a feladatot.

A nagymamák generációjában „a nők annyira nem dőgoztak, vagy cselédnek mentek” – fogalmaz Teréz. Jellemzően az anyák generációja lépett be elsőként a formális munkaerőpiacra, amire több esetben a férj halála vagy más szükségszerűség miatt került sor. Kiszolgáltatottságuk, a foglalkoztatás időszakos jellege visszatérő elem volt az elbeszélésekben. Az interjúalanyok nagy része a hatvanas–hetvenes években vállalt formális, fizetett munkát, néhány esetben ez anyjukkal párhuzamosan történt. A bér munka és az otthon végzett munka az elbeszélésekben szervesen elkülönült. A reprodukív munkát – még ha fizetett is – nem tekintették „rendes” munkának, az élet magától érte-

⁸⁵ Dunaway sokszínű munka-portfóliónak nevezi azt a stratégiát, amelynek keretében „a félproletár háztartás számos fizetetlen, bér munkajellegű vagy nem bér munkajellegű tevékenységet illeszt össze, a munka összetett portfólióját alkotva, helyenként mezőgazdasági és nem mezőgazdasági munkákat is egybeolvasztva”. Wilma DUNAWAY: I. m. 69.

⁸⁶ A szakképzetlen és szakképzett, illetve betanított munkások bére között számottevő eltérés volt a korszakban. 1967-ben egy iparban dolgozó szakképzetlen munkás átlagbére 1600 forint volt, míg egy szakképzett vagy betanított munkásé bő 20%-kal több, 1936 forint, középfokú végzettséggel pedig 2422 forint. A különbség 1971-ben már 24% volt a szakképzettséggel nem rendelkezők és rendelkezők között. Megjegyzendő, hogy ezek országos adatok, a bérek területileg egyenlőtlen eloszlását nem mutatja. KÖPECZI Béla: *A magyar kultúra harminc éve, 1945–1975*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1975.

tődő, természetes részeként fogták fel. A nagyarányú ingázás, a munkahely távolsága és ipari jellegének helyi életvilágtól való idegensége, valamint a munka korábban tárgyalt, hegemon el-képzelése mind e tapasztalat elmélyülésének irányába hatottak.

Ennek legékeesebb példái a „háztartásbeli” anyák. Ez a kifejezés – ahogy a segítő családtagok kapcsán is láttuk – a keresőtevékenységet nem folytató, otthon tevékenykedő nőket jelöli. Ezzel szemben az interjúalanyok azokra is így hivatkoztak, akik egyik kritériumnak sem feleltek meg. Rózsai anyja „háztartásbeli volt, tehát ő eljárt mindenkihez dolgozni, hívták, mittudomén, főzni, meszeln, takarítani, ő ilyen háztartásbeli volt”. Zsuzsa „háztartásbeli” anyja szintén „eljárt ilyen házakhoz mosni, vasalni, takarítani, akkor kertbe kapálni, meg ilyesmi. [...] oda-mentek mindig segíteni, és azért kapott pénzt, meg, mittudomén, gyümölcs[öt]”. Az anyák bár házon kívül végeztek fizetett munkát, mégis háztartásbeliként definiálódnak – a feminista kritika megfogalmazásában minden nő háziasszony, még akkor is, ha a házon kívül dolgozik.⁸⁷ E szerep fennmaradásában a fizetett munka alacsony presztízse, de a korábban elemzett infrastruktúra és a szolgáltatások fejletlensége, illetve az önellátás továbbélése is jelentős szerepet játszik.⁸⁸

Az interjúkban számos implicit, olykor explicit kifejezésével találkozottam annak, hogy a gyermekekről való gondoskodás elsősorban a nők feladata. Azokra is igaz ez, akik hiányolták a férfi „segítségét”, és frusztrációjukat fejezték ki emiatt. Ennek szerteágazó, negatív hatásai nehezen felmérhetőek. A hatvanas évektől fogva zajlott ugyanakkor egy módszertanában egyedülálló vizsgálat: id. Juhász Pál pszichiáterként egy keleti határ mellett fekvő falu teljes lakosságát megvizsgálta neurológiai szempontból, amit rendszeres beszélgetések és „terepmunka” kísért. Tíz év kutatómunkája után publikációiban is említi a nők

⁸⁷ Mariarosa DALLA COSTA–Selma JAMES: I. m. 21.

⁸⁸ JAVOR Kata: A nemi sztereotípiák továbbélése és a szocializációs modell alakulása a nemi szerepre nevelésben (A varsányi példa). In: PALÁDI-KOVÁCS Attila–SZILÁGYI Miklós (szerk.): *Népi kultúra – Népi Társadalom XIX. Társadalomnéprajzi Tanulmányok*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 779.

aránytalan terhelésük következtében kialakult neurózisát.⁸⁹ A neurotikus tünetekkel küzdő nők kapcsán feltűnő volt, hogy a gyermeknevelés, a háztartás és a háztájiban való munkavégzés is kizárólagosan a nők feladata, ennek ellenére a nő „is úgy látja, hogy mindent a férfi intéz, ha azonban ezt konkrétan felmérjük, lényegileg a család közös ügyintézésének elenyésző töredékét jelenti. A falusi asszonyokban nem alakult ki munkájuk jelentőségének tudata.”⁹⁰ Ha létezett volna a láthatatlan munka fogalma, Juhász bizonyosan használta volna.

Kiemelendő, hogy sokszor nemcsak a gyerekekről, hanem az egyéb családtagokról való gondoskodás is elvárásként fogalmazódott meg a cserhelyi nőkkel szemben. Teréz és Ilona esetében is ők gondoskodtak a férjük velük együtt lakó testvéreiről. „[G]ondoskodni kellett róluk”, mondja Ilona, még ha nyíltan kifejezi is, hogy ez kellemetlenséget jelentett számára, és alig várta, hogy elköltözzenek. Rozáliától anyósa ápolását várták el, holott ő „nem örököl utána semmit”. Irén esetében a korai nyugdíjazásnak részben az is oka volt, hogy egyik szülője ápolását nem tudta összeegyeztetni a sok utazást igénylő munkájával („akkor azt mondtam, hogy most már sok”) – életútjában ez legalább a második olyan eset volt, amikor azért maradt helyben, mert a máshol történő munkavégzést nem tudta megoldani.

A munkavégzés láthatatlanná válásában ugyanakkor nem pusztán az informális és reprodukív jellege, hanem a helyi társadalmi viszonyokba való beágyazottsága is ludas, ami az ismerősségen keresztül puhítja és elfedi a munkavégzés gazdasági, tranzakcionális jellegét. Zsuzsa elbeszéléséből a természetbeni juttatás („gyümölcs”) utal az aszimmetrikus, függő viszonyrendszerre, Irén interjújából még inkább kivehetők a patrónus-kliens

⁸⁹ A problémákat leginkább az iskola és a továbbtanulás nehézségeiben, a rossz és nem egyenrangú házasságokban, a „férfiak kötelességérzetének hiányában” és a körükben jelen lévő alkoholizmusban, a családi struktúra változásában és az idős nők korábbi irányító szerepének elvesztésében, a megnövekedett szabadidő eltöltésére való képtelenségben ragadta meg.

⁹⁰ JUHÁSZ Pál: Falusi nők mentálhigiénés problémái. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1975/3. 311.

viszonyok.⁹¹ Nagyanyja cseléd volt a helyi „uraságnál”, az egyik molnárcsaládnál. „Azt mondta, hogy ő ott nagyon jól érezte magát. Az volt a jó, hogy egyáltalán kaptak valami kis fizetséget. Nem feltétlenül biztos, hogy mindenki a Nitrokémiánál dolgozott. Volt olyan, aki nem tudott elmenni, és ezeknél az embereknel tette-vette a dolgát.” A kutatói és a tapasztalati nézőpont közt húzódó feszültség épp e viszonyrendszer kettősségére irányítja a figyelmet. Előbbi szempontból a jutalomként értelmezett „kis fizetség” iránt érzett hála jelzi azt az informális és kiszolgáltatott felállást, ahol az elvégzett munka díjazása a munkaadó jóindulatától függ; de jelezheti a női munkavégzés kiegészítő, családi szükségletekhez igazodó jellegét. Ezzel szemben a tapasztalati nézőpontban a megszokás jelentette biztonság, a beágyazottság és az ebből fakadó „jól érzés” dominál – részben ez az, ami a patrónus-kliens kapcsolatot utóbbi oldaláról indokolja. A Nitrokémia mint viszonyítási pont említése és az általánosítóan megfogalmazott, magyarázatként szolgáló mondatrész („nem tudott elmen-ni”) a kényszer félig kimondott tapasztalatára utal.

Mária apja hasonló helyzetben volt: egyrészt védelmet és más előnyöket jelentett a molnárnál végzett, informális, fizetett mezőgazdasági munkája, másrészt épp ez tartotta fenn a másik jóindulatától való függését. Amikor „már nem volt, aki vigyázzon” Máriára, apja magával vitte, és amíg ő dolgozott, addig figyeltek rá, átvállalva a gondoskodási munkák egy részét. Mária úgy emlékszik, apjával szépen bántak – az interjú szinte egészére jellemző szégyen és igazságtalanság ezekben az emlékekben nem jelenik meg. Az informalitás kiszámíthatatlanságából származó bizonytalanságot nem hozta szóba, Irénhez hasonlóan a pozitív érzéseket jelenítette meg, bár az elbeszéléséből apja kiszolgáltatt helyzete is kirajzolódik.

⁹¹ FEL Edit: Tanyakertek, patrónus-kliens kapcsolatok és politikai frakciók Átányon. In: FEL Edit–HOFER Tamás (szerk.): *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2001. 243–250.

Lokális gondoskodási láncok és közösségi taktikák

Az informális bér munkát végző „háztartásbeli” jelensége felhívja a figyelmet a produktív-reproduktív fogalmi megkülönböztetés konstruált jellegére és határaitra. A „házimunka” nem állt meg a háztartás határainál; a fizetett munkavégzéshez hasonlóan, hierarchikusan szerveződött, a helyi viszonyokba ágyazottan, sajátos lokális gondoskodási láncot alkotva. Voltak, akik megengedhették maguknak, hogy másnak fizessenek a házimunkák elvégzéséért, és voltak, akiknek ebből (is) származott a megélhetése. Ezen hálózatok működése megelőzte a nők bér munkába állását; a fizetett munkavégzés így ebben a kontextusban értelmezhető.

Mária büszkén emlékszik vissza nagyanyjára, akinek „égett a keze alatt a munka”, és „mindent meg tudott csinálni”. Hajnalban kelt, a falubeliek „mindig jöttek hozzá”, hogy különféle feladatokat végezzen el; szinte versengés lett abból, hogy „kihez menjen előbb”. A megfeszített munka nem a gyarapodást, hanem az önellátást szolgálta: „mindene megvót, én nem is tudom, hogy hogyan” – teszi még hozzá. Kutatói nézőpontból kirajzolódik, hogy a másnak végzett reproduktív munka miatt a sajátját nem tudta elvégezni („Mer amikor elmentünk nyaralni is, hát van, amikor bizony ott hagyott bennünket, mer ő hajnalba már négy órakor fölkel [..]”), a narratívában viszont mindez a nagymama rendkívüli munkabírást támasztja alá, egyfajta dolgozó női eszményképet megtestesítve. A lokális viszonyokba ágyazottságból fakadóan a reproduktív munka az elbeszélés alapján látható, sőt a közösség elismerését jelzi, ezért büszkeségre ad okot. Fontos különbség a globális gondoskodási láncokhoz képest az az informális tőke, ami helyben értelmezhető és egyfajta stabilitást (a munka iránti keresletet), megbecsültséget, ezáltal pedig sajátos státuszt ad. Ez ugyanakkor még inkább elhomályosítja ennek az árát (jelen esetben az unoka egyedül hagyását), sokkal egyértelműbb a különbség azon esetekben, ahol a reproduktív munkát végző idegen a helyi társadalom számára.

Az informális viszonyok fontosságát mutatja Kató példája is, aki részben megbecsültségét – kapcsolati tőkéjét – használ-

va szervezte ki gondoskodási munkáinak egy részét. Gyermek születése után szeretett volna hosszabb ideig otthon maradni, de öt hónap gyes után vissza kellett mennie dolgozni a megélhetés kényszere miatt. Kivételes helyzetben volt, mivel helyi, szolgáltató munkát végzett, „úgyhogy onnan könnyen átjártam”. A más faluból származó Kató nem támaszkodhatott családjára segítségére, férje háztartásukban való részvételét az interjú során nem hozta szóba. Tanítói pozíciója sajátos megbecsültséget jelentett. Friss diplomásként meg is lepte, hogy a helyiek nem a fiatal nőt, hanem a tekintélyt látták benne; egészen kényes és intim ügyekben is a tanácsát kérték. Nagy szerepe lehetett ennek abban, hogy „jelképes összegért” sikerült két helyi időst megkérnie, hogy vigyázzon első gyermekére. Második gyermekét egy harmadik „mama” gondjaira bízta. A fizetett gondoskodás pozitív, intim élményként tűnik fel: „hát egy igazi nagymama nem lett volna olyan jó, mint ahogy ők vigyáztak”.

Ahol lehetséges volt, ott az anyós segített a reprodukív terhek oldásában. Ilona és Rozália egyaránt rendkívül szoros kapcsolatot építettek ki az anyóssal, ami mindkettejük számára előnyös volt. Rozália esetében férje másfél éves távolléte volt a kapcsolódás katalizátora – a rés a patriarchális berendezkedésen –, ez idő alatt kialakították az együttműködés formáit: „akkor ketten voltunk a Mamával, mindent mi intéztünk, és akkor hazajött, és akkor ő akart a teljhatalmú mittudomén ki lenni, hát aztán mondtuk, hogy megvótunk mi nélküled is, ne parancsolgass itt nekünk”. A megváltozott viszonyrendszert a férfi expliciten is gúnyolta – egyszer épp akkor, miután Ilonára hagyta helyi, fizetett munkájának elvégzését: „azt mondta nekem, hogy majd akkor leszél egyenlő vele, ha a tízes láda tetejéről leveszed a tele láda sört. És ő elment horgászni.”

A férj távollétében kialakult női szövetség határozta meg alapvetően a család életét, férjére a kisebb feladatok elvégzésében sem tudott számítani – erre egyedül Rozália reflektált explicit módon, amelyben eltérő szocializációja és anyósával kialakított helyzete lehet magyarázat. Komolyabb egészségi problémájával szintén anyósára számíthatott. Erre különösen nagy szüksége volt, fia folyamatos jelenlétet és gondozást igényelt: „hát jól jött a

Mama, nagyon jól jött, jó viszonyba is voltunk. Vigyázott a gyerekekre, főztünk egymásra, takarítottunk közösen, kertet ápolunk. Főleg úgy, hogy [a fiam] sérült.”

Anyósát később félig viccesen, félig komolyan „élettársának” nevezi, valóban kimerítve a háztartás statisztikai fogalmát: „Akkor ketten voltunk az anyósommal, akkor ő volt az élettársam [nevet], ő lent lakott, én fönt, és akkor közösek voltak a költségek, tudod, a nagy házba. És akkor mindent megbeszéltünk.” A kapcsolati dinamika és a munkamegosztás az egyenlőségen és a kooperáción alapult. Nem véletlen, hogy elbeszélését így folytatja: „[a]ztán meg úgy adódott, hogy nem is akartam, hogy neki legyen a [fiam] nevelőapukája, ne szóljon bele senki ebbe.” Szerepet játszott ebben az is, hogy Rozália nem érezte reális elvárásnak más férfival szemben, hogy „elfogadja” a gyermekét, ha „saját apja nem fogadta el, akkor most miért várom el”.

Ilonáék között is szoros volt a viszony, hasonlóan kiegyenlített munkamegosztás és partnerség jellemezte: „tizenkét évig egy konyhába laktunk az anyósommal, én főztem az egyik oldalon, ő a másik oldalon, sokat beszélgettünk. Talán többet tudok róla, mint anyunak az előéletéről, most olyan értelemben, hogy sokat meséltünk”. Mikor anyósa olyan beteg lett, hogy nem tudott beszélni, Ilonát bírta meg, hogy képviselje, aki „ügyis tudja”, mit szeretne mondani.

„Kicsit olyan lélektelen volt ez a világ”. A fizetett bér munka és a kettős teher tapasztalatai

Mária harmincöt évig fizetett reprodukív munkát végzett: az egyik közeli gyár konyháján dolgozott. Ezt követően egy közeli település intézményében dolgozott portásként. Valójában a legkülönbözőbb fizikai munkákat adták neki, így viszont portási feladatait nehéz volt ellátnia: „Hiába voltam a portán, miér’ nem vagy a portán, hát mer elküldtek máshova.” Nem ad egyértelmű választ rá, jobb volt-e a gyárban végzett munka a mezőgazdaságnál. Részben oka lehet ennek, hogy a patrónus-kliens viszony jelentette ismerőség és védettség a gyárban nem volt érvényes. A kiszolgáltatottság viszont ezzel kapcsolatban is felmerül: „do-

bálták abba az időbe is az embereket, hogy most ide kell menni, most a másik gyárrészlegre kell, most áthelyezzük három hónapra ide”. Ezzel szemben Rózsi – bár elsőre hezitál, hiszen „mindenhol fizikai munkát végeztek végül is” – a gyári munka tisztaságát, időjárástól való függetlenségét és a rendszeres fizetést, tehát stabilitását említi. „[J]obb volt az élet, könnyebb volt, ugye akkor már nemcsak arról szólt, hogy az ember megszakadt kinn a földeken, hanem akkor elment az ember, és egy tiszta munkahelyen dolgozott, ledolgozta a munkaidőt, megkapta a fizetését, az mellett még otthon tudott csinálni dolgokat.”

A bér munka eltérő tapasztalatai annak megélhetési stratégiákban betöltött eltérő szerepéről árulkodnak. Míg Mária alapvető tapasztalata a kiszolgáltatottság volt, Rózsi a gyarapodást élte meg. Kiskorában ők is gazdálkodtak, amiből kényelmesen fenntartották magukat „megtermeltük mi magunk is, minden jószágunk volt”. A gyárak fejlődésével apja is inkább ott kezdett el dolgozni, képzett ipari szakmunkásként az Áfor üzemében, amely a szocialista gazdaság egy fontos szeletét jelentette, így presztízsből és stabilitásban is az átlagosnál jobb helyzetben volt.⁹² Rózsiék esetében az első és második gazdaságból származó jövedelem kiegészítette egymást, az előrelépést szolgálta; Rózsi tapasztalataiban a gyári munka jóval pozitívabb színben tűnt fel, mint Mária emlékeiben.

A bér munka végzése több esetben epizodikus volt, igazodva a gondoskodási munkákhoz, amelyeket egyetlen kivétellel minden interjúalany esetében továbbra is (n)ők végeztek. Irén – Ilonához hasonlóan – gyors- és gépipárnak tanult, majd tíz évig az egyik gyárban dolgozott, adminisztratív feladatkörben. A szellemi munka fizikailag is megerőltető volt számára, frusztráltan meséli, hogy „azon a hülye fapados írógépen [...] úgy kikészültek a kezeim, mint a hét szenvedés”. Mégsem emiatt hagyta abba, hanem mert nem tudta gondoskodási munkájával összeegyez-

⁹² A sajtó az 1970-es évektől időről időre cikkezett az üzemi visszaélésekről, „maszekulásokról” – bár Rózsi nem utalt erre az interjú alatt, annyi bizonyos, hogy az ott dolgozás nemcsak a hivatalos fizetés stabilitását, hanem a széles körű informális gazdasági kapcsolatokhoz és a szocialista gazdaság kiskapuin keresztül elérhető egyéb gyarapodásra is lehetőséget biztosíthatott.

tetni az adott infrastrukturális keretek között: „fél hatkor indult a busz, úgyhogy rohantunk, mint a hét szenvedés, hóba, sárba, vízbe, cipeltem azt a szerencsétlen gyereket. [...] És akkor azt gondoltam, hogy nem, hát itt valamit lépni kell, mert ez egyszerűen nem mehet így. Tehát én azt gondolom, hogy itthon maradok. És akkor itthon maradtam [...]” Az otthon maradás indoklásából („azt gondolom”) nem egyértelmű, hogy saját kötelességének érezte, vagy sikertelenül próbálta kiszervezni a gondoskodást. Az elbeszélés első személyéből ugyanakkor szavak nélkül is a családi ügyeket egyedül menedzselő nő képe rajzolódik ki.

Az óvodai ellátással szemben a gyest mindenki igénybe vehette, a legtöbb interjúalany szóba is hozta. Ahogy láttuk, Katónak az általa kívánnál hamarabb kellett visszamennie dolgoznia. Rozália a gyes mellett, részmunkaidőben továbbra is dolgozott. A gyes alatti „három hivatást” beszélt el Rózsi, magától értetődőséggel: „krumplit termeltünk, zöldséget, cukorborsót, mindezt, fóliasátrak voltak, hogyne, hát mi is, akik gyesen voltunk itthon, nekünk is kellett valamit [...]” Rózsi sem hozta szóba, férje mennyire vette ki a részét a házimunkából, elbeszéléséből a hagyományos munkamegosztás magától értetődősége tűnik ki. A gyesen lévők vissza-háziasszonyosodását, a fokozottan hagyományos munkamegosztást a korabeli kutatások is említik.⁹³

A következőkben mélyebben elemzem Ilona és Teréz kettős teherrel kapcsolatos eltérő tapasztalatait, valamint a férjjel való munkamegosztás interjúból kibomló, eltérő mintázatait és a kettő közötti összefüggéseket. Mindketten a negyvenes években születtek, Teréz az évtized elején, így rá még inkább hatással lehetett az ötvenes évek dolgozó női ideálképe. Látni fogjuk, hogy bár a munka mindkettőjük énértelmezésének szerves részét jelent, mégis eltérően viszonyulnak a reprodukív és produktív munkákhoz.

⁹³ „Legkevesbé osztódik meg a munka az ún. »háztartásbeli«, nyugdíjas és gyesen lévő asszonyok háztartásaiban. Úgy tűnik, hogy a gyesre menetel »viszszatérés« a főzőkanálhoz, az otthon dolgozó nők közül ők azok, akik legkevesbé tudják – akarják, képesek – megosztani ezeket a munkákat másokkal.” REPÁSSY Helga: I. m. 190.

Ilona a hatvanas évek elején állt munkába, a gyors- és gépirői tanfolyam elvégzése után azonnal elhelyezkedett az egyik közeli téészenben. Érezhető büszkeséggel meséli: „Még nem is voltam tizenhat éves!” Munkahelyére pozitívan emlékszik, főleg a téészenőkre, aki segített beletanulnia a különböző adminisztratív feladatokba, és később is „leült vele”, ha volt kérdése. Stabil állásából huzamosabb időre, hat évre csak a gyés miatt esett ki. Munkahelyén ezalatt változások történtek, új embereket vettek fel, ő viszont öntudatosan tért vissza: „és akkor jöttek be ezek a szakemberek, azt mondja, hát maga? Maga itt új? Mondom, én nem vagyok új, maguk újak, én [a hatvanas évek elejétől] dolgozok a tsz-nél [nevet], csak most nem vótam”. Elbeszélését a hosszú ledolgozott évek büszke említésével folytatja. Az is kirajzolódik ugyanakkor, hogy mindez a fizetetlen munkával együtt komoly terhelést jelentett – főleg az elmaradt infrastruktúra fizikailag gátló kontextusában. A munkahelyi és az otthoni teendők feszültsége a kettő közötti határ elmosódásában is érzékelhető volt; már a munkahelyen azon járt az esze, hogy „úristen, hazamegyek, mit kell csinálni. Mit hogyan osztok [...]. És akkor leginkább az vált be nekem egy idő után, hazamentem, leültem, fogtam egy újságot, egy tizenöt percig azt olvastam, lenyugodtam, és akkor nekiálltam csinálni, mindig a következő napra főztem, mindennap főzni kellett.” Bár nem mondja ki explicit, az „egy idő után” és a főzni „kellett” kifejezések a végrehajtás kényszerét és annak nehézségét egyszerre jelzik. Ezt az értelmezést erősítik az elbeszélésében megjelenő külső perspektívák is. Többször hozza szóba a lányát, aki érthetetlennek tartja, hogyan tudott ennyi mindent megcsinálni – ebbéli kíváncsiságomat én is kifejeztem. Válasza tömör: „[A]kkor csináltuk. Ez vót. Nem vót más.” Arra a kérdésemre, hogy honnan volt erejük, hasonlóan felel: „nem ezen gondózkodtunk, hanem tudtuk, hogy ezt kell csinálni”. Ezt rögtön élesen szembeállítja a jelennel, erőteljes frusztráció kíséretében, az őt körülvevő fizikai körülmények kényszerítő és korlátozó hatása is kézzelfogható: „És én, engem ezért bosszant most ez az egész, mikor azt mondja egy fiatal asszony, hogy mer’ nincs semmire időm, meg [eltúlozva] a férjem nem segít semmit. Mi az, hogy nem segít semmit? Nem mos pelenkát, mert eldobhatós

pelenkája van. Ott a mosógép, mosó-szárító gép, amivel nem kell foglalkozni. Mikor én idekerültem, itt volt egy sporhált, azon főztünk, ahogyan régen. Aztán később már lett gáztűzhely, azon főztem. Megnyitom a vizet, meleg vizet, hideg vizet, a fürdősobában, mosogatóba, minden. Akkor meg melegítettük a fazékba a vizet, és úgy mosogattunk. Most ott a mosogatógép, nem kell mosogatni. Van porszívó, akkor porszívó se volt. És mindent úgy kellett megcsinálni!” Férje házimunkákban való részvételét nem hozza szóba.

A nők jelenlegi helyzetének viszonylagos könnyebbége éles ellentétben áll Ilona múltbéli terheivel. A feladatok elvégzése nyomán érzett hatékonyság ugyanakkor önbecsülésének is része: bemutatkozásában is nagy hangsúlyt kap. Ebből fakadhat az igény, hogy múltbéli áldozatait igazoltnak érezhesse – ezt nehezítik a házimunka nehézségeit hangsúlyozó nők. Nem arról van szó, hogy Ilona ne lenne tisztában a munkamegosztás fontosságával; nem sokkal később maga is elmeséli, hogy lánya csak férje és az ő segítségével tudta befejezni a főiskolát. Annak ellenére, hogy itt elismeri a segítség szerepét, a saját rendkívüli terheivel járó élethelyzetét nem éli át, tapasztalata megkérdőjelezhetetlenként tűnik fel („ezt kell csinálni”). A feszültség a jelenlegi, helyi és hallomásból ismert anyukák irányába talál kiutat, saját terhei aránytalanságának felismerését épp a hatékonyságból szerzett önbecsülés és büszkeségérzet gátolja.

Teréz a hatvanas évek elején kezdett önálló keresőmunkába a helyi téessznél. Szeretett volna továbbtanulni, szülei azonban nem engedték. A családi gazdaságban gyerekként végzett, megterhelő mezőgazdasági munkához hasonlóan dolgozott a téesszben is: „akkor nem volt olyan, hogy húsz kilónál többet nem emelhetsz, azokat a hetven-nyócvan kilós zsákokat nekünk be kellett stócolni ilyen magasra”. Férfi alig dolgozott ott, főleg nők vették körül, ami támogató közösséget is jelentett. Leginkább ezzel támasztotta alá azt is, miért szeretett ott dolgozni. A munkavégzésről szóló narratívák hangvétele a büszkeségről és az állóképességről árulkodik. Később, amikor már Cserhelyen laktak a férjével, az egyik közeli gyárba járt dolgozni. „Én szerettem ott dolgozni, pedig hát ahol én dolgoztam, az is tűz- és robbanásve-

szélyes üzem volt. Hát egyszer volt is robbanás benn, ott benn voltam, hát két ember meghalt.” Arra a kérdésemre, hogy nem félt-e az esetet követően, azt felelte, hogy „sose” félt, hiszen nem a „veszélyes” területen dolgozott. Ezt többször is ugyanazokkal a szavakkal hangsúlyozza, egyszer férje félelmével („férjem az félt, én első perctől nem félttem”), másszor saját tapasztalatlanságával kontrasztba állítva hangsúlyozza ennek fontosságát („[é]n nem félttem első perctől kezdve, pedig előtte soha nem dolgoztam gyárba”). A két részlet között tárgyilagosan meséli, hogy „és akkor pláne az első időbe, elég sokszor, hát berobbant”. Teréz elbeszélése itt és az interjú egyéb, fizikai fájdalmakat leíró részeinél is tárgyilagos. Az interjú egy későbbi pontján egyenesen derűsen meséli egy balesetét, ami hajnalban érte, amikor dolgozni indult. Teréz következetesen negligálta a fizikai fájdalmat, amiben nagy szerepe lehet, hogy fiatal kora óta életének szerves része.

Fontos hangsúlyozni, hogy a fizikai fájdalmak negligálása és a munkavégzés magától értetődő természetessége nem feltétlenül jelenti az autonómia és az esetleges ellenállás feladását. Teréz például nevetve mesélte, hogyan „vágták át az agronómust” a téeszben a többi lánnyal: „úgy ültünk, hogy fele erre nézett, fele amarra, hogy honnan jön az agronómus [kuncog]. És akkor kérdezte, hogy hányat fordultunk, mer hát nagyon hosszú volt a föld, azt mondtuk, hogy már kettőt, aztán azt mondta, hogy nem hiszi el. Azt mondja, hogy akkor ma ingyen dolgoztak. Hát, mondjuk, úgyse tudja a nevünket, mer új ember vót... [kuncog].” A történetben valójában Hirschler Imre akkoriban rendkívül népszerű szexuális felvilágosító könyvét olvasgatták, amely a korszak egy meglehetősen progresszív terméke volt; például a női orgazmust helyezte előtérbe.⁹⁴ Ez is jelzi azt a szocializációs hatást, ami –

⁹⁴ HIRSCHLER Imre: *A nők védelmében*. Magyar Vöröskereszt, Budapest, 1958. A valóban progresszív mű a korszak biopolitikájának is fontos részét képezte, „olcsó eszközt” kínált a házastársak viszonyának javítására, ezáltal pedig a válságok számának csökkentésére, ami egyrészt népesedéspolitikai, másrészt legitimációs szempontból is fontos tényező volt. CSÁNYI Gergely: *A szex politikai gazdaságtana. Szexuális hegemoniák és ellenhegemoniák a tőkés világrendszerben*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2024. 241.

legalábbis a narratívák szintjén – új, emancipáltabb női szerepet is lehetőségként kínált, az ötvenes években gyökerezően.⁹⁵

Az interjúalanyok közül kizárólag Teréz számolt be a házi- és a bér munka egyenlő felosztásáról. Négy gyermeke közül a második kettő akkor született, amikor már Cserhelyen laktak. Férjével mindketten három műszakban, egymást váltva jártak dolgozni. Harmadik-negyedik gyermekével négy-nyolc hónapig maradt gyesen. Munkahelyére csak azzal a kitétellel vették fel, ha férje is oda megy dolgozni – a női munkaerő másodlagosként kezelését már a korban többször leírták.⁹⁶ A munka és a gyermeknevelés mellett tanulni kezdett: korábban is szeretett volna, de szüleinek hagyományosabb elképzelései voltak a lányok nemi szerepéről. Gépkezelőnek tanult, a gyerekei mellett végezte el a szakmunkásképzőt is. Nagy erőforrást jelentett ebben, hogy mind a reprodukív, mind a produktív munkákat szimmetrikusan osztották fel férjével – az interjúalanyok közül egyedülálló módon. „[A] férjem az nekem nagyon sok mindent megcsinált. Szóval összedolgoztunk. Úgy volt a műszak, hogy egy hétig ő főzött, egy hétig én főztem. Ő ugyanúgy főzött, mint én. Meg ugyanúgy ellátta a gyerekeket.” A munkamegosztás természetességét és zökkenőmentességét jelzi, hogy Teréznek férje halála után tűnt csak fel, mennyi mindent végzett el.

Bár Teréz énértelmezésében is fontos szerepet tölt be a munka, Ilonától eltérően élte meg fizikai teljesítőképességének csökkenését. Ötvenévesen egészségi problémája miatt nem dolgozhatott tovább, elbeszélésében nem jelenik meg az efölött érzett kudarcélmény – kihívást inkább az okozott, hogy „újra tanulni kellett”. Ezzel szemben Ilona önbecsülése minden jel szerint a munkavégzés képességéhez kötődik, az idősödést ennek elvesztéseként éli meg: „érzem azt, hogy sokszor csak tötyörgök, tötyörgök, mondom, mit akarok csinálni, meg olyan hosszú ideig tart minden. Fiatalkorba reggel leszedtem a függönyt, lehúztam az ágyruhát, kimostam, ablakot pucoltam, takarítottam, délután elvasaltam az ágyiruhát, de közben itt volt a gyerek, el kellett

⁹⁵ KOVÁCSNÉ MAGYARI Hajnalka: I. m. 222.

⁹⁶ FERGE Zsuzsa: I. m.

látni, ebédet főztem és délután öt órakor minden rendbe vót. Most ugyanezt egy hét alatt se csinálom meg.” Míg Teréz férjével egyenlően osztotta fel a gyermeknevelési és egyéb háztartási munkákat, illetve a gyári műszakokat is, Ilona nem említette, hogy férje kivette volna részét a házimunkákból, fizetett munkája és fizetetlen háztartási teendői mellett csaknem húsz éven keresztül a lakhelyüktől távolabb eső cserhelyi házukba jártak vissza. Valószínű, hogy Ilona rendkívüli terhei frusztrációt okoztak benne, ami ellentmondásba került a szigorú munkaetikával – szülei agrárproletárként kerültek a faluba, később gyári munkások lettek. A munkavégzés és a kitartás feletti büszkeségérzettel való azonosulás a kognitív disszonancia feloldására szolgál, amihez épp ezért ragaszkodik – ezért érintheti rosszul ennek elvesztése.

Különösen izgalmas perspektívából beszélte el a munka központi szerepét – az önkizsákmányolást – Rozália, aki helyben beágyazott anyósával szoros kapcsolatot ápolt, ugyanakkor saját társadalmi helyzetének távolsága és későbbi odaköltözése miatt főleg a kívülálló szerepéből értékelte a folyamatokat. Elbeszéléséből a munka hétköznapiakra nehezedő aránytalansága tűnik ki: „kicsit olyan lélektelen volt az a világ, amit ők éltek, tehát hogy nem volt mód a meghittsége, tudod... földíszítette a fát, aztán elment délutánra dolgozni, tudod? Tehát hogy milyen karácsony volt, hogy szilveszter, vagy akármi, mindig fáradt volt, hulla volt, kertészkedett, tehát hogy nyomta az életet rendesen.”

Közösségi normák: enyhülés és ellenszegülés

A nők által végzett gondoskodási formák és az azokhoz kapcsolódó elvárások egy tágabb normatív keretbe ágyazódnak, amely a társadalmi nemi szerepek helyi rendjét és a „női szféra” határait jelöli ki. Csak röviden utalok rá, hogy a terepmunka során megfigyeltekből kirajzolódik, hogy a hagyományos normarendszer elemei a szocialista évtizedek alatt is fennmaradtak, és bizonyos aspektusaikban jelenleg is meghatározóak. A helyi rituálék több esetben a performatív maszkulinitás terepeiként működnek. A májusfaállítás esetében például a rituális erdőjárás és a fa kiválasztása hagyományosan férfiprivilegium, de a

nagy jelentőséggel bíró nőnapra készített, humoros színdarab – az erre való felkészülés a férfiak számára fontos közös folyamat – is a hagyományos nemi szerepek karikírozására épít, elmélyítve azokat. A hagyományos berendezkedés több esetben a nyelvhasználatban is megjelent, főleg az idősebbek és a helyi születésűek körében: például a „gyermek” és „ember” terminus, amelyet kizárólag férfira és fiúgyermekre használnak.

A patriarchális berendezkedés jelenben megfigyelhető jelei a korábbi, szigorú normarendszer fennmaradt darabjai. Ezek hajdani, erős kényszerítő erejét és fokozatos lazulását többen elbeszélték; az ezzel való szembenállás és megküzdés két legékeesebb példájával Zsuzsa szolgált, aki egy közeli, ipari városban látta meg a napvilágot. Az interjúalanyok közül ő a legfiatalabb, élete első öt évét egy közeli, jóval urbánusabb jellegű településen töltötte, így az ő szocializációs közege tért el legjobban a mezőgazdaságon és hagyományos nemi szerepeken alapuló munkamegosztástól. A normák kényszerítő erejével való megküzdésben ezen túl a munkája adta identitás és közösségi szerep, valamint a gazdasági függetlenség volt nagy segítségére. Bemutatkozásában leginkább cserhelyi, számára meghatározó munkájáról beszél. „[M]indig is kereskedő szerettem volna lenni, nyolcadikos korom óta”, az iskolába viszont nem vették fel. Másikat kezdett, időközben várandós lett első gyermekével. Mivel párjával ekkor még nem voltak házások, tehát „lányfejjel terhes”, a falu szemében „fekete báránnyá” változott. Sokat pletykáltak róla, a megbélyegzés olyan erős volt, hogy „el is akart menekülni” a faluból. Az interjú időpontjában úgy látja, „ezzel már senki nem foglalkozik”.

Gyermeke születése előtt és után is gyárban dolgozott; ezt néhány mondatban foglalta össze, arról viszont hosszan mesélt, hogyan sikerült végül is elhelyezkednie az egyik helyi presszóban. Bár lassan egy évtizede „nem a szakmájában” dolgozik, jelenlegi munkájáról alig beszél. A presszó sajátos mikrovilágát ugyanakkor részletesen feleleveníti, ami többek között a gyermekkorára is jellemző politikai elhallgatásokkal szemben a helyi nyilvánosság szabad terepeként jelenít meg: „egy-két fröccs után ugye mindenki fölbátorodott, ott kimondták azt, amit gondónak. [...] anno, mikor igazán fiatalabb voltam, még a Kádár-rendszerbe,

akkor, mikor olyan igazságtalanságok érnek, akkor meg a szüleink hurrogtak le anno, hogy mer ilyet nem szabad ám”. A munka fő nehézségét a vendégek között előforduló agresszív viselkedés jelentette, ami felidézte benne a gyermekkorában megélt rossz élményeket.⁹⁷ Ezzel együtt ez a formális, stabil munkaviszony vált a személyes emancipáció kulcsává: a gazdasági függetlenség tette lehetővé, hogy elváljon alkoholbeteg férjétől, aki nem vette ki a részét az otthoni teendőkből, „nem adta haza a fűzetést”, így minden Zsuzsára maradt. A válás után újfent „előszedték”, meg kellett küzdenie a többiek ítélkezésével. Cselekvőképességének fontos hivatkozási pontja a durva viselkedéssel szembeni intolerancia, ami a családi minták antitéziseként értelmezhető. Szomszédjával kapcsolatban például így mesél: „olyan ordenáre módon beszélt azzal a nővel, hogy, mondom, én fognám a sátorfámat azonnal, azt itt hagynám a bűdös francba”.

Különösen izgalmas Rózsi esete: az interjúalanyok közül ő viselkedett a hagyományos nemi szerepeknek leginkább megfelelően, bemutatkozásában családja és női szerepei szerint határozta meg magát. Azoknál a kérdéseknél, ahol azt érezte, „történelmi” témáról kérdezem, bizonytalanságát, hozzá nem értését fejezte ki. Az interjúhelyzet feszélyezte, keveset nézett a szemembe. A diktafon leállítása után röviden beszélgettünk a konyhájában: ekkor mintha kicserélték volna, élénkké vált, büszkén mesélt a konyha gépesítéséről, amiért férjének volt hálás, és örömmel ecsetelte, mit és hogyan fog főzni az unokáknak. Saját szerepét ő is „háztartásbeli” anyjával szemben határozta meg: „régén a nők nem nagyon mentek gyárba, főleg a mi szüleink, azok nem... én mer ugye már azért más kategóriába tartoztam...” Rózsi példája azt a hagyományos női szerepben történő elmozdulást jelzi, amelynek a fizetett munkavégzés is része, ugyanakkor ez nem alakítja át a hagyományos női szerepfelosztást.

⁹⁷ Mélyebb elemzésre érdemes egyrészt az a speciális, tudatos távolságtartással jellemezhető megküzdési stratégia, ahogyan Zsuzsa a helyzetet kezelte; másrészt az együttélési minták és az egymás életéről való magas fokú informáltság alapján annak vizsgálata, hogyan jelenik meg, és miképp kezelik a közösségekben az alkoholbetegség jelen levő kérdését.

Összegző gondolatok

Tanulmányomban egy kisközségben élő nők emancipációjának strukturális kereteit és megélt tapasztalatait vizsgáltam a produktív és reprodukzív munka változó dinamikáján keresztül. Az interjúalanyok elbeszéléseiből kirajzolódó Kádár-kori élettörténetek rávilágítottak a szocialista nőemancipáció *de jure* (elvi) kinyilatkoztatásai és *de facto* (tényleges) társadalmi megvalósulása közötti szakadéokra. Míg az állami ideológia a nemek közötti egyenlőséget hirdette, a gyakorlatban a nők tömeges munkába állítása sokkal inkább az olcsó, képzetlen munkaerő-tartalék gazdasági igények szerinti felszívását szolgálta, miközben érintetlenül hagyta – sőt, a fizetetlen munkára építve intézményesítette – a nemi hierarchiát.

A gyári munkából származó bér nem minden esetben nyújtott kellő jövedelmet az előrelépéshez. Azoknak, akik alacsony státuszuk és ebből fakadó hátrányaik miatt a gyári munka periferiájára kerültek, a mezőgazdaságban végzett munka elengedhetetlen maradt a létfenntartáshoz. A gyári munka ekkor nem előrelépést, hanem a marginalizált élethelyzet konzerválását jelentette. Ez a legmarkánsabb példája annak, hogy az önellátó gazdálkodás, a háztáji és az abban végzett munka nem valamiféle archaikus „maradvány”, hanem az ipari termelés szerves része volt. A gyári dolgozók és a kibocsátó falusi közeg összefonódása tűnik ki Zsuzsa régi búcsúkra való visszaemlékezéséből is: „a környékbeli gyárakba tudták, hogy búcsúhétfőn általában’ a férfiak nem mentek dőgozni, ugye szombaton, akire úgy esett, hogy menni kell hétfőn is dőgozni, a nők meg szombaton nem mentek, mer azok meg süttötek, ugye [nevet], a búcsúra.” Interszekcionális perspektívából⁹⁸ látható, hogy a társadalmi nem mellett az osztályhelyzet, a helyi társadalomban betöltött státusz, az iskolázottság és a háztartáson belüli munkamegosztás együttesen határozták meg az egyéni mozgásteret ebben az egybekapcsolt, nem annyira átmeneti, mint inkább sajátosan hibrid közegben.

⁹⁸ Kimberlé CRENSHAW: Demarginalizing the Intersection of Race and Sex. A Black Feminist Critique of Antidiscrimination Doctrine, Feminist Theory and Antiracist Politics. *The University of Chicago Legal Forum*, 1989/140. 139–167.

A fizikai körülmények – mint a lakás vízellátottsága, a közlekedési eszközök és hálózat – szintén erősen differenciálódtak társadalmi helyzet szerint, elmélyítve az egyenlőtlenségeket mind egyéni, mind településszinten.

A mezőgazdasági munka a fokozatosan piacosodó viszonyok változásait lekövetve egyfajta „pufferzónaként” szolgált. Az alkalmazkodás rendkívüli rugalmasságát láttuk megnyilvánulni a cserhelyi nők tömeges munkába állásán, majd vissza-háziasszonyosodásán keresztül, ami egyszerre jelentette a rendszer működésének biztosítását és az egyén védelmét. Ez a kettős természet felelős az interjúelemzések során a kutatói és tapasztalati nézőpont közti feszültségek döntő többségéért: míg külső nézőpontból a(z ön)kizsákmányolás tűnt ki, a tapasztalatokban a védelem és ismerősség dominált.

A házimunka a vizsgált korszak egészében alapvetően a nők feladata maradt – ezt az interjúalanyok sem kérdőjelezték meg. A kemény munkára való szocializáció és az 1960-as évektől kibontakozó, nagyarányú ingázás fontosabbá tette a háztartás szerepét, kiélezve a cserhelyi nők kettős terhelését. A legtöbb esetben „hármasként” beszélhetünk, hiszen a háztáji is nagyrészt a nők feladata volt – a gyerekek ideje alatt is. Ennek köszönhetően a nők éértelmezésében a munka csaknem minden esetben meghatározó elem volt, több esetben az önbecsülés jelentős forrása is. Bár a házimunkát az élet természetes részeként – ebben az értelemben nem munkaként – fogták fel, ennek nehézségei is megjelentek. A vízellátás lassú, elmaradó fejlesztése aránytalanul nehezítette a reprodukív munkák elvégzését, az örökös munkaethosznak ugyanakkor a fájdalomtűrés is része volt.

Ami a nők emancipációjából megvalósult, ezen hatalmas terhelés és rugalmas alkalmazkodás árán történt. A fizetett munka több esetben a függetlenség, például a válás eszközeként szolgált. A patriarchális berendezkedésen keletkező „réseket” több interjúalany is kihasználta: volt, aki a férj tartós távollétében anyósával hozott létre egyenrangú kapcsolatot és háztartást. Egy – kivételes – esetben egyenlő munkamegosztás volt a házastársak között. Az államszocialista rendszer ideológiai és gazdasági-társadalmi dimenzióban megnyilvánuló realitása között ellentmon-

dás húzódtott, amely – a legitimitás és a gyors utoléró iparosítás munkaerő-szükséglete okán – egyenlőséget hirdetett, miközben a hétköznapiak során továbbra is a nők reprodukzív, fizetetlen munkájára épített.

Az elemzés bemutatta, hogy a nők fizetett munkába való tömeges bevonását nem kísérte a házimunkák elosztása – ez nem is volt az állam érdeke –, amely további terheket rótt a nőkre. A statisztikai és kontextuális adatok alapján a nők munkába állása Cserhelyen sem a nemek közötti egyenlőséget, sokkal inkább az olcsó, képzetlen munkaerő-tartalék gazdasági körülményektől függő felszívását szolgálta. Az ingázás, a kétkeresős családmódel kialakulása intézményesítette a nők kettős terhelését, amelyet rendkívül kedvezőtlen infrastruktúráis ellátottság közepette kellett teljesíteniük, aránytalan súlyt helyezve a cserhelyi nőkre.

Mindezzel együtt és ezek ellenére az interjúalanyok mindegyike nagy fokú erőfeszítésekről, sokan cselekvőképességükről és erejükről, büszkeségükről és öntudatukról tanúskodtak. Zárásképp álljon itt ennek számomra legkedvesebb története, Teréz elbeszéléséből: „[T]erhesen álltam sorba, akkor még nem önkiszolgáló volt, és akkor az ember elem akart menni, aztán mondtam neki, ha én terhesen sorba állok, akkor maga is várja ki a sorát, és ott a sor vége. És akkor azt mondta, hogy ki vagyok én itt, hogy dirigálok? Mondom neki, hogy ugyanolyan senki, mint maga!”

TÖMŐ ÁKOS

Miről beszélgetett Rotschild Klára és Takács Gyuláné?*

Ideálok és változások két szólamban (1957–1958)

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2026.2.3>

Mi másról, mint a divatról?! Rotschild Klára és Takács Gyuláné¹ jövöltából egy kettős villáminterjú látott napvilágot a *Nők Lapja* 1957. augusztus 8-iki számában, ahol a két megkérdezett fél arra kereste a választ, milyen mostanában a „párizsi öltözködés iránya”, vajon igazak-e a hírek „a fűző- és alsós szoknya örületről”,² s miképp igazodnak ehhez a frizurák, kiegészítők, illetve a kozmetikumok. Első pillantásra az olvasó talán azt mondaná, mindketten ugyanarra keresték a választ, csak a megfogalmazásban rejlik némi változatosság, ám pont ez a „változatosság” az igazi lényeg. A szavak eltérő felhasználása, a kifejezések esetenkénti különbözősége, a betűk mögött lakozó árnyalatok felvillantása ugyanis kétféle szemléletmódról tesz tanúbizonyságot, amelyek mögött korántsem csak a megkérdezettek egymással nem meg-egyező háttérismereteit kell gyanítani. Az egész írás, s vele együtt az 1957 januárjától – az előző évekhez viszonyítva – dömpingszerűen megjelenő divatcikkek és más ismertetőik egyaránt arról szóltak, hogyan kell, s hogyan lehet beszélni a divatról és az öltözködésről egy olyan rendszer keretei között, amely leg-

* A tanulmány a Kulturális és Innovációs Minisztérium EKÖP-24 kódszámú Egyetemi Kiválósági Ösztöndíj Programjának a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Alapból finanszírozott szakmai támogatásával készült. Támogató intézmény: ELTE Eötvös Loránd Tudományegyetem.

¹ Takács Gyuláné a cikk megjelenésének időpontjában a Magyar Nők Országos Tanácsa (MNOT) Külügyi Osztályának funkcionáriusa volt. Személyéről érdemi információt vagy bővebb életrajzi adatot eddig nem sikerült kideríteni.

² Ketten – Párizsról. *Nők Lapja*, 1957/28. 18–19.

nagyobb válságát épp pár hónappal korábban élte át, s amely a megújulás helyett egy sajátos elemekben és kiskapukban bővelkedő megújhodás útjára lépett. Legyen szó akár a női gardrób tartalmáról, akár a szocialista mindennapok kényszereinek a lazításáról.

„Valami öltözködési düh tört ki a nőkön. [...] Egyszerre akar szép lenni ez idén minden nő!”³ – kiáltott fel így a *Nők Lapja* szerzője. 1957 nyara kisebbsajta divatlázat hozott a nők körében,⁴ s ez számos elemből tevődött össze. Az első és legfontosabb mozgató az akkori társadalom traumatizált közérzete. A világégés el nem beszélt fájdalmai, a Rákosi-korszak elhallgattatott sérelmei és az 1956-os forradalom és szabadságharc vérbe fojtott eseményei egy olyan egymásra torlódott, az egész magyar lakosságot érintő kollektív történelmi traumát jelentett, amelyet – az újabb robbanás elkerülése végett – nem tudott figyelmen kívül hagyni a szovjet segítségével hatalomra jutó kádári vezetés.

Szükséges volt olyan társadalmi szelepeket nyitni, amelyek nem bolygatták az igencsak felkavart közérzetet, s amelyek nem tettek fel kínos, esetleg nehezen elhallgatható kérdéseket a politikailag, gazdaságilag és társadalmilag egyaránt krízisbe jutott állami vezetésnek, miközben a követett eszmerendszer által eleve elrendelt keretek között maradvá viszonylag szabad mozgásteret biztosított az otthon maradotaknak. Ennek lett egyik módozata a szépség előtérbe állítása, amely tetten érhető a divatkövetés szisztematikus legitimálásában és az ehhez kapcsolódó szocialista nőkép részleges átalakulásában.⁵ Ez azonban – átnézve immáron a határokon túlra is – több szálon kapcsolódott az évtized második felében a hruscsovi Szovjetunió jóvoltából kibontakozó, Sztálin utáni szocialista megújhodáshoz, felölelve a kelet-európai országokba Moszkvából begyűrűző izlésvitát,⁶ a hidegháborús

³ Sz. P.: Tündérrujjak sem tehetnek csodát. *Nők Lapja*, 1957/24. 11.

⁴ SIMONOVICS Ildikó: *Divat és szocializmus. Magyarország divattörténete 1945–1968.* (PhD-disszertáció) Pécsi Tudományegyetem, Pécs, 2015. 85.

⁵ A szocialista nőkép változásáról lásd: TÓTH Eszter Zsófia: *Kádár leányai. Nők a szocialista idősakban.* Nyitott Könyvműhely, Budapest, 2010.

⁶ Iurii GERCHUK: The Aesthetics of Everyday Life in the Khrushchev Thaw in the USSR (1954–64). In: Susan E. REID–David CROWLEY (eds.) *Style and Socialism:*

vetélkedés átalakulását,⁷ valamint a reprezentáció és országmázsról alkotott kép megváltozását, melynek elengedhetetlen része volt a szalonképes megjelenés. Legyen szó diplomáciai fogadásról, nemzetközi vásárról, avagy tetszetős hölgyekről és igényes férfiakról az utcán.

E tanulmány célja, hogy a divatkövetés és a divatról való beszéd mód segítségével feltárja, miért tekinthető a változás évének 1957 és 1958 a divattörténet aspektusából. Jelen írás elsősorban a diszkurzív térben történt magyarországi hangsúlyeltolódásokat és finomításokat kívánja érzékeltetni a rendelkezésre álló szakirodalom és a korabeli sajtóforrások – különös tekintettel a korszak vezető női lapjának, a *Nők Lapjának*, illetve az első számú állami divatlapnak minősülő *Ez a Divat* – segítségével, miközben a hazai és nemzetközi tendenciák felvázolásával választ keres arra, miért éppen a korai Kádár-korszak komor éveiben szilárdult meg a szocialista divatirányítás kötőanyagaként szolgáló, a „szocialista jó ízlés” jelenségére épülő divatdiskurzus.

Divat-olvasókönyv

„Senki sem hatolhat be a diskurzus rendszerébe, ha bizonyos követelményeknek eleget nem tesz, vagy már eleve nincs feljogosítva arra, hogy eleget tegyen.”⁸ Három kérdés, két beszélő, egy téma. És kettő, egymást kiegészítő, ugyanakkor egymással finoman felelgető olvasat. A számok nyelvén így néz ki a *Ketten – Párizsról* című villáminterjú, amelyet Rotschild Klára és Takács Gyuláné adott a *Nők Lapja* olvasóinak. A megkérdezett,

Modernity and Material Culture in Post-War Eastern Europe. Berg, Oxford–New York, 2000. 81–99.

⁷ Julia HARGASSNER: Der Nylonkrieg im sowjetischen literarischen Diskurs der 1960er Jahre. In: Eva HAUSBACHER–Elena HUBER–Julia HARGASSNER. (eds.): *Fashion, Consumption and Everyday Culture in the Soviet Union between 1945 and 1985.* Verlag Otto Sagner, München–Berlin–Washington D.C., 2014. 161–172. DOI: <https://doi.org/10.3726/b11907>.

⁸ Michel FOUCAULT: A diskurzus rendje. In: Michel FOUCAULT: *A fantasztikus könyvtár. Válogatott tanulmányok és interjúk.* Pallas Stúdió–Attraktor Kft. Budapest, 1998. 60.

s a divatról való beszédre feljogosított személyek eltérő háttérrel érkeztek a (névtelenségbe burkolózó) riporternő elé, s ez éreztette hatását az elmondottakon. A két világháború között már szalont vezető, s országos ismertséggel rendelkező Rotschild Klárának a „visszatérés éve”⁹ volt 1957. Neve újfent megjelenhetett a divatlapok hasábjain,¹⁰ és megkezdhette tevékenységét a szocialista divat berkein belül, immáron a korabeli viszonyok között exkluzív modelleket előállító Különlegességi Női Ruhaszalon élén. A másik interjúalany, mint az MNOT funkcionáriusa, az „ideológiai” vonalat volt hivatva képviselni, s ez jól tükröződött az általa használt szókészletben is. Tehát amíg az egyik oldal a szakmai hozzáértést és a precíz, pontos, ugyanakkor lényegre törő megfogalmazást képviselte, addig a másik oldal a felemás nyitás pillanatait megelő rendszer felől közelítette meg a kérdést, burkolt formában jelezve, mi az, ami elvárt, vagy ami elvárható a divatról való helyes beszédben.

Mert Párizsról beszélni kellett, ez kikerülhetetlenné vált. „Párizs hatása idén sokkal inkább érződik a pesti divaton, mint az elmúlt esztendőben.”¹¹ A szocialista divatvilág kitágulásának¹² hatására – melyről a későbbi fejezetekben még bővebben

⁹ Jóllehet nagyon sokáig élt a legenda, miszerint Rotschild Klára 1951-ben önként ajánlotta fel szalonját az államnak, Simonovics Ildikó legfrissebb kutatásai szerint az államosítás folyamata már 1949–1950 fordulóján megtörtént. A szalon nélkül maradt, névtelenségbe burkolózó Rotschild Klára az ötvenes évek első felében az Állami Textilkereskedelmi Vállalat (ÁTEX) szabónőjeként dolgozott, majd valamikor az évtized közepén – párhuzamosan a szocialista divatvilágban mutatkozó új tendenciákkal – vehette át a leendő Különlegességi Női Ruhaszalon irányítását. A neves divattervező nem mindennapi életét Simonovics Ildikó dolgozta fel monografikus részletességgel. SIMONOVICS Ildikó: *Rotschild Klára. A vörös divatdiktátor*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2019.

¹⁰ Azonkívül, hogy a divatlapokban szereplő, s általa kreált modellek mellett megjelent a neve, az 1957-es esztendő a Rotschild Klára jegyezte divattudósítások szempontjából is kiemelkedő év. A teljesség igénye nélkül terjedelmes cikkeket publikált az *Ez a Divatban* (Ez Párizs. 1956/8. 4–5.) vagy az *Évában* (Ősz és tél Párizsban. 1957/2. 3.). A téma minden esetben Párizs és a párizsi öltözködés volt, beleértve az haute-couture házak kínálatát is.

¹¹ Tavaszi Budapest. *Világ Ifjúsága*, 1957/1. 14.

¹² Az államszocialista éra divattörténete, s ezzel párhuzamosan a szovjet divat története szempontjából a „szocialista divat kitágulásának” periódusa az 1954–1956 és 1968–1969 közötti időszakra tehető. A meghatározott időbeli keretek esetében a korszakváltás egyértelműbben lezárható, mint a nyitás, mely

lesz szó – a francia főváros újra elkezdett szerepet játszani a kelet-európai öltözködésben, akár mint utolérendő cél, akár mint ihletadó és követendő minta. Az első és legfontosabb dolog a párizsi öltözködési irány megállapítása volt. Rotschild Klára itt a szakmaiság felvonultatására törekedett a nagy házak megnevezésével. „A nagy házak [...] a tavaly kialakult úton haladnak tovább. Nőiesek az anyagok, a formák, a színek. [...] Diornál gyönyörű bolerós ruhákat láttam, Lanvinnál¹³ csavart ujjú kabátokat, Maggy Rouffnál¹⁴ egy kék perzsakabátot oxidált ezüstgombokkal, alatta fekete ruhát viselt a manöken.”¹⁵

Ezzel szemben Takács Gyuláné válaszában nem a „gyönyörű bolerós ruhák” vagy a „kék perzsakabátok” játsszák a főszere-

számos komplex folyamat eredője volt az ötvenes évek közepén. A szocialista divattörténet máig legátfogóbb – bár bizonyos téziseiben azóta módosításra váró – elemzését a művészettörténész Djurdja Bartlett végezte el a 2000-es évek folyamán. Lásd: Djurdja BARTLETT: *FashionEast. The spectre that haunted socialism*. The MIT Press, London–Massachusetts, 2010.

¹³ A Lanvin-divatház 1889-ben alapította Párizsban a névadó Jeanne Lanvin (1867–1946). Az haute-couture státuszt, vagyis a Chambre Syndicale de la Couture szövetséghez való csatlakozást 1909-ben érte el. A gyermekruhákat, exkluzív női ruhákat és férfiruhákat egyaránt készítő vállalkozás az 1920-as évekre világhírnévre tett szert, s később – követve az általános trendeket – a divatipar több más ágába, így a parfümgyártásra is kiterjesztette tevékenységét. Jeanne halálát követően először családtagjai, majd más couturier-k vittek tovább a divatház hírét. Az interjú készítésének évében a spanyol Antonio Castillo, valamint Marie Blanche de Polignac (született Marguerite di Pietro – Jeanne Lanvin lánya) vezették a tervezőreszleget. A Lanvin jelenleg a kínai Fosun International Limited tulajdonában van, mindazonáltal ez Franciaország leghosszabb ideje megszakítás nélkül üzemelő divatháza.

¹⁴ Maggy Rouff (1896–1971) született Marguerite de Wagner, belga származású francia divattervező. Családjá maga is érdekelt volt a divatban, szülei vezették a bécsi Drécoll párizsi szalonját. Az időközben nevet váltó Maggy 1929-ben nyitotta meg önálló divatházát, amely kezdetben sportruházatot, majd később elegáns alkalmi női viseleteket készített. Az 1930-as években már nemzetközi hírnévnek örvendett, s Londonban is nyitott üzletet, miközben 1938 és 1961 között legalább tizenkét filmprodukcióhoz készített kosztümöket. Az ötvenes években elsősorban díszes fodraitól és dekoratív, magas szabászati tudásról árulkodó ráncolásáról volt ismert; kliensei közé tartozott többek között a neves színésznő Grace Kelly is. Maggy Rouff a hatvanas években már nem tudta a lépést tartani az ifjúság felé nyitó, és a korábbi évtizedek haute-couture kultúráját radikálisan átalakító törekvésekkel, így a divatház 1965-ben, még az alapító életében bezárta kapuit.

¹⁵ Ketten – Párizsról. *Nők Lapja*, 1957/28. 18.

pet, hanem a dolgozó nő. „Az egyszerű, párizsi nő nem a leges-legújabb vonalakra figyel elsősorban, hanem a színes, egyéni, változatos öltözködéssel törődik. [...] A dolgozó nő természetesen nem tudja megfizetni a nagy szalonokat, sőt a kisebb szabók is nagyon drágák.”¹⁶ Ő inkább a társadalomhoz, pontosabban az adott társadalmi keretekhez közelített akkor, amikor „egyszerű”, azaz szerény és mértéktartó nőkről beszélt, s jöllehet a Rotschild Klára által emlegetett ruhák beszerzése valóban csak újságképkivágás formájában volt elérhető a „vasfüggönyön” túl, a valódi lényeg itt a közelítés-távolítás mechanizmusán van.¹⁷

Mindez jól kibomlik a második kérdésnek köszönhetően. Az interjú készítője ezúttal arra volt kíváncsi, vajon „igazak-e a hírek a fűző- és alsószoknya örületről”.¹⁸ A magyar határokhoz való közeledés már a „vörös Chanel” válaszában is megjelent. „A fűző az elegáns öltözködés alapja – a derék karcsú, a keblek a természetesnél jóval feljebb kerülnek. Ha ezt nem is honosítjuk meg Pesten, azért fűzőseink nagyon sokat tanulhatnak a párizsiaktól.”¹⁹ Vagyis a párizsi divat átjátszható. A párizsi divat követhető. Új szavak voltak ezek az ötvenes évek első feléhez képest. Sőt mi több, Takács Gyuláné már egyenesen precedens értékűvé nyilvánította – ha nem is a párizsi divatot, de a párizsi nő öltözködéshez való hozzáállását. „Fűző és melltartó nélkül nem jár senki. Az idősebb, vagy a komoly fizikai munkát végző nő sem. Egyáltalán: megtanulhatjuk tőlük, hogy semmilyen életkorban és semmilyen helyzetben ne hagyjuk el magunkat.”²⁰

S ez utóbbi mondat volt az igazán lényeges! Ennek értelmében ugyanis az igényes megjelenés és a szépítkezés korántsem idegen a szocialista nőtől, aki mostantól vegye a bátorságot, és igenis tegyen a megjelenéséért, tompítva ezzel az 1951-es „Öltözködünk egyszerűen és csinosan” címet viselő brosrából származó kate-

¹⁶ Uo.

¹⁷ György PÉTERI: Nylon Curtain. Transnational and Transsystemic Tendencies in the Cultural Life of State-Socialist Russia and East-Central Europe. *Slavonica*, 2004/2. 113–123. DOI: <https://doi.org/10.1179/sla.2004.10.2.113>.

¹⁸ Ketten – Párizsról. I. m. 18.

¹⁹ Uo. 19.

²⁰ Uo.

gorikus kijelentéseket: „Semmiesetre sem akarunk ruhánk által kitűnni a többiek közül. Nem célunk és nincs is szükségünk arra, hogy csinoságunkkal olyan előnyökhöz jussunk, melyek egyébként munkánk nyomán nem illethetnének meg.”²¹ A csinoság és a nőies megjelenés igenis fontos összetevője lett az 1956 utáni szocialista nőképnek, és tágabban az országimázsnak, valamint a követendő eszmerendszer nemzetközi reprezentációjának. Nem véletlen, hogy a harmadik kérdés már egyenesen a kiegészítőkre, a frizurákra és a kozmetikumokra vonatkozott.²² A korábban javallott, a lehető legegyszerűbb bőrápolási eljárások visszakapták szépségápolásra vonatkozó nevüket²³ és 1958-tól ismételten nagyobb mennyiségben lehetett elérni a rúzsokat, púdereket és a Rákosi-korszak kényszeredett puritánsága alatt a polcok hátuljára szorított kozmetikai termékeket.²⁴

A tanulás mindig elsajátítás. Az ehhez szükséges kulcs, a tanítás – árnyaltabb kifejezéssel élve: a nevelés – azonban legtöbbször irányított módon, kifinomultabb formájában tereléssel/terelgetéssel zajlik, kapuk és ablakok nyitásával, vagy épp becsukásával valósul meg. Nem volt ez másként a „természetesen jól ismert, de [a kortársak esetében] soha senki által nem definiált szocialista jó ízlés”²⁵ vonatkozásában sem, amely egy „irányított féldiskurzus”²⁶ keretében öltött testet a hazai köny-

²¹ *Öltözködjünk egyszerűen és csinosan*. Magyar Nők Demokratikus Szövetsége, Budapest, 1951. 4.

²² Érdekesség, de Takács Gyuláné rubrikája ezúttal üresen maradt a válasszok között, s ehhez a kérdéshez már csak Rotschild Klára szolt hozzá. Lásd: *Ketten – Párizsról*. I. m. 19.

²³ MAGYARI Hajnalka: *Trendi nő a szocializmusban. Nőideálok, szépségápolás és szépségipar*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2024. 128.

²⁴ Uo. 116.

²⁵ Uo. 37.

²⁶ A Kádár-korszak sajtójában megjelent, s a Rákosi-korszak periódusától még idegen „sajtóviták” értékelése máig vitatott az államszocializmus időszakával foglalkozó kutatók körében. A definíciók között akad „mélyen átélt pótlékviták” kifejezés (TAKÁCS Róbert: A kultúra reformja – a reform kultúrája. *Eszmélet*, 2015/107. 142.), „szimulált vita” terminus (TABAJDI Gábor: *Erkölcsei vita az akasztófák árnyékában*. In: TAKÁCS Tibor [szerk.]. *A konszolidáció évei: 1961; 1962; 1963*. Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára–Kronosz Kiadó, Budapest–Pécs, 2023: 196.). Jelen esetben célszerűnek találtam – Valuch Tibor összefoglaló tanulmánya alapján (VALUCH Tibor: Szigorúan ellenőrzött nyilvános-

vespolcokat egyre nagyobb számban előzőnlő divatlapok és öltözködési tanácsadók hasábjain. Mielőtt azonban az elsajátítandó tudás milyenségét vizsgálva közösen végigjárnánk az *Öltözködés Iskoláját*, azt szükséges megérteni, hogy mindez miért alakult így 1957–1958 tájékán.

Belső mozgatók

„Csaknem egy évvel az egész világot megrázó események után még mindig nem volt rend Budapesten. Sok kerületben láttam, hogy nem fektették vissza a villamossíneket, és nem volt közlekedés. A rosszul öltözött, szomorú, gondterhes tömeg végtelen hosszú sorokban állt az alapvető árucikkekért.”²⁷ A magyar társadalom 1957 elejére mélypontra jutott. Nagyjából másfél hónap telt el, hogy véget értek a vidéki nagyvárosokban és a főváros utcáin zajló elkeseredett harcok. Tájsebek tucatjai borították a hazai városokat, a gazdasági élet jóformán leállt, a gyárakban a munkástanácsok révén ideig-óráig kettős hatalom uralkodott, az emberek körében pedig általános lett az apátia és a mindent átható félelem. Az 1945 óta torlódó, ilyen vagy olyan formában a társadalom szinte egészét érintő kollektív történelmi traumák az 1956-os forradalom és szabadságharc leverésével újabb komoly és kényszerű próbatétel elé állították a lakosságot. „Az emberek mosolyogni sem tudnak már, olyan nagy a levertség”²⁸ – e sza-

ság. A sajtó és a [tömeg]kommunikáció működésének néhány sajátossága a szocialista korszakban. In: VALUCH Tibor: *Mindennapi történeteink. Válogatott társadalomtörténeti tanulmányok*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2020. 56–68.) – az „irányított féldiskurzus” megnevezés alkalmazását, amely egyszerre utal annak generált és előre meghatározott jellegére („irányított”), s egyszerre arra a tényre, hogy a szocialista öltözködéskultúra a fridzsiderszocializmussal ellentétben konkrét vita nélkül volt jelen véleményformáló módon e diszkurzív térben. A fogalmak precíz körbejárására és mechanizmus szintjén történő működésére jelen tanulmány keretei között nincs mód.

²⁷ Gabriel GARCÍA MÁRQUEZ: *Utazás Kelet-Európában*. Magvető Kiadó, Budapest, 2017. 150.

²⁸ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 1956–1957. Atlantisz sorsára jutottunk*. Magyar Művészeti Akadémia–Magyar Szemle, Budapest, 2016. 167.

vakkal regisztrálta naplójában az *Egy mondat a zsarnokságról* szerzője 1957. január 10-én az általános újévi közhangulatot.

A félelem újabb félelmet és agressziót szült. „Már csak egy kapura ment a játék, hónapról hónapra nőtt a hatalom önbi-zalma [...]”.²⁹ A forradalom leverését követően szinte azonnal kezdetüket vették az 1957 és 1958 táján egyre nagyobb fokozatra kapcsolt megtorlások, ám a frusztráció és a félelem korántsem csak a lakosság részéről jelentkezett. „Egy frusztrált hatalom működtetett egy zömében általa frusztrálttá tett társadalmat”³⁰ – az azonban kezdettől fogva egyértelmű volt, hogy csak a terror révén nem sikerül úrrá lenni a kaotikus állapotokon. Október 23-a után nem volt többé visszatérés október 23-a elé, s ezt jól tudták mind a Kádár-kormány soraiban, mind Moszkvában. „A társadalom igényeit és véleményét a jövőben sokkal inkább figyelembe kell venni, mert bár robbanás esetén biztosan lehet számítani a szovjet segítségre, a válságba nagyon könnyen belebukhat maga az éppen hatalmon lévő, az adott helyzet kialakulásáért felelős vezetés is [...]”.³¹

Valamit nyújtani kellett a rendszer elfogadásáért, a tulajdonképpen legitimálásért cserébe és a követendő eszmerendszerért való feltétlen lelkesedés, vagy a boldog jövőbe–munkás jelenbe vetett hit, – amelyet aláásott az 1948 és 1956 között történt időszak annak minden túlkapásával és a mindennapi életbe való agresszív beavatkozásával, – már nem jelenthette társadalmi kohézió alapját. Noha a desztalinizációt felemás módon végrehajtó, és a tudományos-technikai vívmányok révén a szocialista tábornak komoly nemzetközi presztízst kivívó Hruscsov-éra hurráoptimista lelkesültsége bizonyos vonásaiban a keleti blokk országaira is átsugárzott, annak valódi – a szovjet-országi történelemben tapasztalt – mélysége nem csapódott le a magyar határokon belül. Ennek is köszönhető, hogy az eredetileg rendszeralkotó

²⁹ LITVÁN György: 1957. In: *Beszélő évek 1957–1968. A Kádár-korszak története. I. rész.* Stencil Kulturális Alapítvány, Budapest, 2000. 39.

³⁰ GYARMATI György: Csengőfrász – Kádár-kolbász – Kádár-kocka. A pártállam Janus-arcú magyar modellje. In: RAINER M. János (szerk.) *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései.* Kronosz Kiadó, Pécs, 2022. 159.

³¹ BEKÉS Csaba: *Enyhülés és emancipáció. Magyarország, a szovjet blokk és a nemzetközi politika.* Osiris Kiadó–MTA TK, Budapest, 2019. 149.

„programideológia” végül „állapotideológia” lett³², azonban az „alkalmazkodás több társadalmi térben és időben zajlott egyszerre”.³³

A Kádár-korszak elérkezett a fenntartott körülmények közepette „élhető jelen” kívánalmához. Amíg a Rákosi-korszak az örömtelinek vélt, már-már utópikus távlati jövőt tartotta leg több esetben szem előtt,³⁴ addig az azt követő kádári éra már igyekezett valóban kézzelfogható dolgokkal segíteni a jelen emberének boldogulását. Ennek lett a zászlóshajója a haza történettudományban változatos nevekkkel – úgy, mint a „kádári alku”, a „gulyáskommunizmus” vagy a „fridzsiderszocializmus” – illetett életszínvonal-emelés politikája,³⁵ s az ezért folyó küzdelem voltaképpen végigkísérte a kádári szocializmus mindhárom évtizedét. A kompenzáció lehetséges módozatairól már 1956 novemberében vita volt a pártberkeken belül, s noha egyesek már ekkor előre prognosztizálták az innovációkban és a tényleges fejlődőképeség megőrzésében mutatkozó hátrányokat,³⁶ a hatalom Kádár

³² GYARMATI György: I. m. 166.

³³ MAJTÉNYI György: A totalitarizmuson innen és túl. Megjegyzések a Kádár-korszak társadalmának vizsgálatához. In: RAINER M. János (szerk.) I. m. 318.

³⁴ A tanulmány konkrét tárgyának (divat és öltözködés) szempontjából lényeges megjegyzés, hogy az emlegetett távlati boldogság nem minden esetben volt kifejezhető vagy kifejezhető. A Rákosi-korszak divatlapjaiban használt nyelvezet ugyanis épp abba enged betekintést, hogy az öltözködés terén semmilyen világos koncepció vagy elképzelés nem állt rendelkezésre a jövőre vonatkozóan, és a szép új világ ígérete inkább a mindennapok általánosságának szólt. Ezzel szemben kétségtelenül előrelépést jelentett a „szocialista jó ízlés” ideájának megkreálása az ötvenes-hatvanas évek fordulóján, noha annak jövőorientáltsága, de egyáltalán a jelenben ténylegesen betöltött szerepe is számos sebből vérzett, és igencsak homályban maradt.

³⁵ E tanulmánynak terjedelmi okokból nem feladata körbejárni a fogalmak részletes értelmezését és kifejtését. A pontos értékelést és a tudományosan naprakész információkat lásd a RAINER M. János által szerkesztett és 2022-ben megjelent *A szovjet típusú rendszer időszakának vitatott kérdései* című tanulmánykötetben.

³⁶ Friss István közgazdász az alábbi véleményt szegte az elképzeléssel szembe: „És, ha majd egy fél év, vagy egy év múlva kénytelenek leszünk öszszebb húzni a nadrágszíjat, vagy egy súlyos infláció fogja összebb húzni, az egész nép és a munkásosztály is azt fogja mondani: vigye az ördög ezeket a kommunistákat, akik már megint így elrontottak mindent.” A gazdasági potenciált kevésbé figyelembe vevő béremelés, vagy a fogyasztási cikkek gyártásának felpörgetése miatt végül nem kellett rövid távon „összebb húzni” azt a bizonyos

szavára végül az azonnali életszínvonal-emelés és a szocialista viszonyok által garantált (majdani) jólét képzele mellett tette le a voksát. Tavasszal már 17–29%-os bér- és fizetésemelést jelentett be a kormány, ami az adott viszonyok között kétségtelenül reálpolitikai lépést jelentett, és javított a lakosság anyagi körülményein, igaz, a gazdaságilag instabil helyzetben lévő ország fedezet híján ezt aligha tehetné volna meg hosszú távú fejlődési folyamatok feláldozása nélkül.³⁷

A hatalom részéről ezt mégis muszáj volt megtenni. 1957 márciusára „a társadalom fordulóponthoz ért, jelentős részben elfogadta a szovjet nagyhatalom által kikényszerített új helyzetet, vagy legalábbis beletörődött, mert belefáradt az előző hónapok folytonos küzdelmeibe és idegfeszültségébe. Érezni lehetett, hogy az emberek többsége normális életre vágyik. Kádár erre kitűnő érzékkel rá is játszott.”³⁸ Enyhítve a fásultságon és a megtörtségen, a hatalom még apróbb, szimbolikus lépésekre is hajlandó volt, s ezek közé tartozott a népköztársasági címer megváltoztatása, vagy az egyházi-vallási műsorok rádióban történő óvatos rehabilitálása.³⁹ A közérzetjavító intézkedések és a különböző „könnyítések” egy része abszolút tudatos és átgondolt lépés volt a politikai vezetés részéről, a másik része viszont egy hallgatólagos-sodródó folyamat aktusaként került be a hétköznapiakba, ahol az ideológiaalkotó és ideológiaközvetítő akarat is csak próbálta utolérni magát. E második kalapba tartozott az öltözködés és a divat is. Az élet azon területén, amelyet az évtized elején jóformán parlagon hagyott a máskülönben mindenre (is) odafigyelő államhatalom, most hirtelen szükségessé vált valamit mondani.

nadrágszíjat, ugyanakkor Friss véleményében már felsejlenek a politikai vezetéssel uralma végéig voltaképpen röghöz kötő hosszú távú hatások. Lásd: KALMÁR Melinda: *Enniivaló és hozomány. A kora kádárizmus ideológiája*. Magvető Kiadó, Budapest, 1998. 24.

³⁷ GYARMATI György: I. m. 166.

³⁸ LITVÁN György: I. m. 45.

³⁹ A Magyar Népköztársaság új címere 1957. május 9-én váltotta le a forradalom által megvetett Rákosi-címert, míg ugyane hónap végétől (1957. május 26.) a Magyar Rádió engedélyt kapott rá, hogy naponta harminc perc terjedelemben felekezeti és vallási tartalmat sugározzon.

Ez persze nem azt jelenti, hogy az ötvenes évek elején ne lett volna szó az öltözködésről.⁴⁰ A divat és a ruhaipar szovjetizációja az államosítások és a nyugati divatriportok ellehetetlenülése révén bekövetkezett, ám az értékek cseréje, ami a – történeti szójátékkal élve – „divatfordulat évének” (1948–1949) magvát jelentette volna, ezúttal valahogy elmaradt. A szovjet módi teljességgel ismeretlen volt a hazai divatkövetők körében, mellesleg túl nagy erőfeszítések se történtek ennek átvételére. „A kosztüm – nyáron is – a dolgozó nő legcélszerűbb ruhadarabja, A kosztüm mindig jól és változatosan öltöztet”⁴¹ – állt a korabeli szlogenekben, s az elmélyült szemlélő e sorokból hamar két dolgot is kiérezhet. Egyrészt, hogy az ötvenes-hatvanas évek folyamán kiformalódott „szocialista jó ízlés” majdnem minden eleme felbukkan akár egy mondaton belül is az 1957-et megelőző években, ám azok nem állnak össze egy koherens, egymással kapcsolatban lévő nyelvi rendszerré. Ahhoz azonban, hogy ez egységet mutató egészet alkosson, nem volt elegendő a tömegkommunikációs háttérbázis megteremtése.⁴² Meg kellett tanulni az „odaáttal” bánni és a hazai viszonyokat a közbeszédbe és a korhangulatba megfelelően becsatornázni.

„Páris évszázadok óta diktálja a női divatot. Az ott kialakuló irányt azonban minden nemzet csak akkor használja fel helyesen, ha sajátos öltözködési szokásait művészi érzékének és kul-

⁴⁰ SIMONOVICS Ildikó: Divat kényszerszabadságon. Öltözködéskultúra az ötvenes években. *Szépirodalmi Figyelő*, 2016/6. 57–64.

⁴¹ A kosztüm. *Ez a Divat*, 1953/2. 7.

⁴² Az 1957-es esztendő már csak a divatsajtó tekintetében is komoly figyelmet érdemel. A január közepén újrainduló, arculatváltáson átesett, s előnyére változott *Nők Lapja* megemelt példányszámban, állandó divatrovattal kedveskedett olvasóinak, s mindemellett még két évfolyamot (1957–1958) megélt, önálló divatlapot is kapott *Éva*, a *Nők Lapja divatmagazinja* címmel. Februárban az *Ez a Divat* olvasói is meglepődéssel vehették tudomásul, hogy Magyarország akkor első számú divatlapja immáron nem három-, vagy négyhavonta jelenik meg az újságosstandokon, hanem havi rendszerességgel, az igényesebb kiadások pedig minden hónapban közöltek legalább egy külföldi riportot vagy nyugati képes beszámolót. Végül, de nem utolsósorban a tömegszervezetek, a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) és az MNOT is részt vállalt a divatozás felpörgetésében, noha a körülményesen hozzáférhető levéltári források miatt e szervek konkrét szerepe még nem teljeskörűen tisztázott a szocialista divatirányítás ezen időszakában.

túrájának megfelelően érvényesíti.”⁴³ Erről (is) szólt a szocialista divat kitágulásának évtizede.

Külső körülmények

„Sokszor eszembe jutott, hogy az utóbbi tíz évben mi nagyot hibáztunk a nőkkel kapcsolatban. Az emlékezetes ruha és a színnek tökéletes harmóniája igencsak ritka és plátói volt az alkalmi megjegyzésekben: de most adjuk meg a legjobbat és a legszebbet a mi asszonyainknak, mert megérdemlik!”⁴⁴ A csehszlovák *Zena a Móda*⁴⁵ divatlap e szavakkal kommentálta az 1956-os Cannes-i Nemzetközi Filmfesztivál vörös szőnyegén látott ruhakölteményeket, s ezzel némi kritikával illették az elmúlt tíz év szépséghez való szocialista hozzáállását. A prágai zszurnaliszták nem voltak ezzel egyedül Kelet-Európában. Az éppen átalakulófélben lévő hidegháborús vetélkedés ugyanis egyre nagyobb hangsúlyt helyezett a gazdasági-társadalmi és kulturális élet összehasonlítására, megnyitva ezzel a mindennapok világát is a politikai-világnézeti összecsapásban. Az 1949-ben atomhatalommá váló Szovjetunió az ötvenes évek közepére olyan szintű nukleáris potenciált halmozott fel, amely versenyre kelt, s egy idő után mennyiségileg is meghaladta az Amerikai Egyesült Államok hasonló erejét, az atomháború és a kölcsönös megsemmisülés pedig egyik szuperhatalom számára sem jelentett alternatívát. A hidrogénbomba felrobbantása (1952/1953) aztán elvezetett a „kényszerű egymás mellett élés” állapotához, ahol a felek legalább annyira voltak egymásra utaltak a felmerülő konfliktusok megoldásában, mint a rivalizálásban.⁴⁶ A kihívások inté-

⁴³ Női öltözködés és divat. *Ruhaipar*, 1956/6. 6.

⁴⁴ Djurdja BARTLETT: Let Them Wear Beige. The Petit-Bourgeois World of Official Socialist Dress. *Fashion Theory*, 2004/8. 150. DOI: <https://doi.org/10.2752/136270404778051816>.

⁴⁵ A Csehszlovák Nőszövetség által 1949-től kiadott divatlap, amely egészen a rendszerváltásig Csehszlovákia elsőszámú állami divatlapjának számított. A negyvenes-ötvenes évek fordulóján különös élességgel támadta a nyugati, „burzsoának” kikiáltott divat túlkapásait.

⁴⁶ BEKÉS Csaba: I. m. 81.

zéséhez és a másik oldalon való felülkerekedés békés(ebb) úton történő prezentálásához pedig új terek kellettek. Ez vezetett el a rendszerimázsban vizuális jelölőként használt megjelenés kérdéséhez, amelynek kiváló indikátora lett a tárgyalt évtizedben a divat és az öltözködés.

A moszkvai szolgálatból 1952-ben egy bőrröndnyi szovjet ruhával hazatérő diplomata házaspár, Alan Kirk⁴⁷ és Lydia Kirk⁴⁸ kiállítást rendeztek New Yorkban a tengerentúlról hozott modellekből. Amennyiben hihetünk az anekdotáknak, a kalaptervező Lilly Daché,⁴⁹ látván a tárlat anyagát, csak annyit mondott: „Ha orosz nő lennék, s ezt kellene hordanom, én kirobbantanám az ellenforradalmat.”⁵⁰ A szovjet-orosz nő renoméja és megjelenése a nyugati világban mélypontra volt az ötvenes évek hajnalán. „Szegényesen és előnytelenül öltözködnek, s gyakran munkaköpenyt vagy férfias zakót viselnek, miközben a hajukat diáklányos

⁴⁷ Alan Goodrich Kirk (1888–1963) admirális, diplomata. Huszonegy éves korában lépett be az amerikai haditengerészet kötelékébe (1909), szolgált az első világháborúban, majd fokozatosan emelkedett a ranglétrán. A második világháború kitörésekor az USA londoni haditengerészeti attaséja volt (1939–1941). Részt vett a szicíliai és az olaszországi partraszállás előkészítésében (1943) és a *USS Augusta* fedélzetén személyesen felügyelte a normandiai partraszállást 1944. június 6-án. A háború után diplomáciai karrierbe kezdett, ennek során nagyköveti rangban megfordult Belgiumban (1946–1949), a Szovjetunióban (1949–1951) és Tajvanon (1962–1963). Az ötvenes években rövid ideig a Szabad Európa Rádiónak is dolgozott. Alakja felbukkan a D-napról szóló, *A leghosszabb nap* (1962) című filmben.

⁴⁸ Lydia Chapin Kirk (1896–1984) író, diplomatafeleség, Alan Kirk admirális házastársa (1918). Neve elsősorban 1952-ben kiadott memoárja révén vált ismertté, amelyben részletesen beszámol a moszkvai tartózkodásukról. Lydia Chapin Kirk: *Postmarked Moscow. An American Ambassador's Wife Looks at Life in Russia* Today Scribner, New York, 1952.

⁴⁹ Lilly Daché (1892–1989) francia származású amerikai kalaptervező. 1924-ben költözött New Yorkba, ahol bolti eladónőként indította pályáját. Az 1930–1940-es években az Egyesült Államok egyik legkeresettebb kalaptervezője volt, kreációit a felső tízezer tagjai vásárolták és hordták előszeretettel. A filmes világban együttműködött a legendás hollywoodi kosztümtervezővel, Travis Bantonnal. Nyugdíjba vonulása (1968) után felváltva Franciaországban és Amerikában élt egészen kilencvenhét évesen bekövetkezett haláláig.

⁵⁰ Virginia CARTER OLMSTED MCGRAW: *Soviet by Design. Fashion, Consumption and International Competition during Late Socialism 1948–1982*. University of North Carolina at Chapel Hill, Chapel Hill, 2020. 152.

copfba fogják”⁵¹ – állt így a legtöbb, igaz, nem minden esetben elfogulatlan nyugati tudósító szövegében. Ebben az időben az elegánsan öltözködő, a diori New Look nőiességét magára öltő nyugati nő valóságos ellenpárja volt a rosszul öltözött, a munka súlya alatt görnyedő szovjet asszonynak, jóllehet a valóság több szempontból sem felelt meg ennek a dichotómiának.

Szerepet játszott ebben a hidegháború első éveinek mereven propagandisztikus, a másik lejáratását célul kitűző légköre, továbbá az, hogy a felek tulajdonképpen nem a divat azonos szintjeiről beszéltek. A Dior és a hozzá hasonló haute-couture házak által képviselt magasszabászat természetesen a legtöbb nyugati nő számára ugyanúgy elérhetetlen volt, mint az úgynevezett szocialista reprezentatív divat termékei a keleti társaik előtt. A nagy különbség azonban abban rejlett, hogy amíg előbbi elsősorban inspirációs forrásként, és a materializálódott vágy tárgyaként jelent meg a szélesebb közönség körében egy stabil, a divatváltozásokat viszonylag gyorsan lekövetni képes konfekcióiparral a háttérben, addig utóbbi egyszerre tett ígéretet „az élet ahogy van” és az „élet, ahogy lesz” ellentét eszmei alapú feloldására,⁵² valamint a divat minőségi demokratizálódására egy instabil és rugalmatlan ipari háttérrel.

Az érdemi különbséget azonban a szovjet pártvezetők is kezdték érzékelni, s ezzel maga Hruscsov is szembesült a megsokasodó diplomáciai látogatásai alkalmával. Az olasz riporter Domingo Sertorelli például így írt a szovjet delegáció angliai útján viselt ruházatáról: „a két alacsony, kövérkés ember furcsán volt öltözve, nagyon széles nadrágot és zakót viseltek, amelyek úgy néztek ki, mintha kimentek volna a formájukból”.⁵³ Az 1956-os nagy-bri-

⁵¹ Robert L. GRISWOLD: „Russian Blonde in Space”. *Soviet Women in the American Imagination 1950–1965*. *Journal of Social History*, 2012/4. 884. DOI: <https://doi.org/10.1093/jsh/shr147>.

⁵² A Sheila Fitzpatrick történésztől átvett kifejezést használja Djurdja Bartlett is a szovjet divat történetét összegző tanulmányában. Djurdja BARTLETT: *Ideológia és viselet*. In: SIMONOVICS Ildikó–VALUCH Tibor (szerk.): *Öltöztessük fel az országot! Divat és öltözködés a szocializmusban*. Argumentum Kiadó–Budapesti Történeti Múzeum–1956-os Intézet, Budapest, 2009. 17.

⁵³ Roy MEDVEGYEV: *Hruscsov*. Laude Kiadó, Budapest 1989. 131.

tanniai látogatás során tett ruhakritikus megjegyzéseket pedig nem hagyhatta szó nélkül az újdonsült szuperhatalom.

„A nők nők maradnak. Minden országban, minden kontinensen ugyanolyan jelentőséget tulajdonítanak az öltözködésnek. [...] A háború és az utána következő nehéz évek alatt csak a legfontosabb dolgokra figyeltünk. Egyszerűen nem volt időnk a divatra! De az első háború utáni ötéves terven már túl vagyunk [...]. Most már vitatkozhatunk arról, hogy melyik stílus a legjobb és dönthetünk abban, hogy az egyik jobban néz ki, mint a másik.”⁵⁴ Az igazat megvallva az első fecskék már 1953 nyarán megérkeztek Moszkvába. Ebben az évben már angol, francia, dán és osztrák ruhaipari delegációk tették tiszteletüket az Össz-Szövetségi Divatintézet (ODMO) sokemeletes székházában.⁵⁵ Megnyílt az első rés a pajzson, amit sorra követett a többi. A következő évben a szovjetek látogattak el Franciaországba, igaz, ezúttal még nem a konkrét divatvilág került érdeklődésük fókuszába, hanem leginkább az üzletszervezés és az esztétikus belső elrendezés mikéntjéről szerettek volna tapasztalatot gyűjteni.⁵⁶ Eltelt újabb hétszázharminc nap, s 1956-ban már a GUM Áruház tervezőiből álló kollektíva repült a Szajna partjára, hogy Ligijja Averjanova⁵⁷ vezetésével felkeresse a vezető divatházakat, közvetlen kapcsolatot ajánlva ezzel a szovjet és francia fél között.⁵⁸ A választás⁵⁹ végül az évtized legnagyobb sikereit arató Christian Diorra esett,

⁵⁴ Virginia CARTER OLMSTED MCGRAW: I. m. 198.

⁵⁵ Uo. 164.

⁵⁶ Uo. 242.

⁵⁷ Ligijja Fjodorovna Averjanova (1916–?) a 20. század második felének egyik legjelentősebb szovjet divattervezője. Szakmai karrierje még a Scserbakovszkij Üzletházban indult a második világháború előtt. Noha képzettségét tekintve nem volt szabónő, már 1954-től kezdve a GUM Áruház vezető tervezői között tartották számon, s itt is dolgozott egészen 1980-as nyugdíjazásáig. Az ötvenes-hatvanas évek folyamán számos alkalommal járt Nyugaton, s nemegyszer ő vezette a Nyugatra utazó szovjet delegációkat.

⁵⁸ Jukka GRONOW–Sergey ZHURAVLEV: *Fashion meets Socialism. Fashion industry in the Soviet Union after the Second World War*. Finnish Literature Society, Helsinki, 2015. 141.

⁵⁹ Noha jelentőségét tekintve kiemelkedik a sorból, az 1956-os szovjet divatdelegátus útja (meglátogatott divatházak; prioritások és elvárt szempontok) napjainkig sem kellően feltárt, igaz, a kutatást megnehezíti a levéltári források hiánya. Ahogy azt is homály fedi, pontosan miért a Dior lett a befutó a szovjetek-

így 1957-ben már konkrétan az Avenue Montaigne 30. vendégszeretetét élvezhették a szovjet divat képviselői.⁶⁰ A divatban kibontakozó, s intenzitásukat tekintve az egész államszocialista éra legszíneesebb folyamata pedig nem maradt hatástalan a keleti blokk országainak körében sem.

Amikor a *San Francisco Chronicle* 1968 táján interjút készített Rotschild Klárával, a magyar tervező így vallott az 1957 után következő esztendőkről: „De mióta Kádár János vette át a hatalmat [...] a viszonyok jelentős mértékben javultak. Vásárolhattunk anyagot külföldről, és a kormány esztendőnként kétszer küld el Párizsba. Februárban megtekintem a tavaszi és a nyári kollekciót, augusztusban pedig az őszi és a téli bemutatókat. Ekkor veszem meg az anyagokat és a hozzávalókat is.”⁶¹ Az, hogy létezett-e bármilyen központi – értsd: Moszkvában eldöntött – akarat a divatkapcsolatok felélesztésére az ötvenes évek közepén, s az mennyire vonatkozott direktívaként a kelet-európai szocialista országokra, alighanem kétséges. A Szovjetunió bizonyos szempontból a „nyitás és zártság dilemmái közt”⁶² vergődő átalakulás kényszerűségéből, bizonyos szempontból pedig a Sztálin utáni belső rendszer-konzolidáció, és a vele párhuzamosan járó újbóli rendszer-legitimáció miatt dönthetett e mellett. Az pedig, hogy ebben aktív részt vállaltak a keleti blokk országai is, tökéletesen rezonál Nyikita Hruscsov azon törekvésére, amely igyekezett a szocialista rendszer imázsának egészét növelni. „A helyzet általában az, hogy a Szovjetunió lép fel, mint táborunk ereje, és a népi demokratikus országok őt támogatják. Igaz, az, hogy a Szovjetunió a mi táborunk nagy ereje, de ha rugalmasabban szervezzük munkánkat, nem a Szovjetuniónak kellene mindig

nél 1957-re. Igaz, ebben vélhetően szerepet játszhatott a divatház 1947 óta tartó töretlen népszerűsége és világszerte kivívott rangja.

⁶⁰ Larissa ZAHAROVA: Dior in Moscow: a Taste of Luxury in Soviet Fashion under Khrushchev. In: Susan E. REID–David CROWLEY (eds.). *Pleasures in Socialism: Leisure and Luxury in the Bloc*. Northwestern University Press, Evanston, 2010. 104.

⁶¹ SIMONOVICS Ildikó: *Rotschild Klára*. I. m. 179–180.

⁶² A találó kifejezés Takács Róbert tanulmányának címéből került átvételre. Erre vonatkozóan lásd: TAKÁCS Róbert: Nyitottság és zártság dilemmái. Kulturális érintkezések a külfölddel és a nyugattal. *Századok*, 2014/6. 1491–1515.

elsőnek fellépnie [...]. Vannak kérdések, amelyekben jobban fel tudnak lépni a népi demokráciák.”⁶³ A sorok közötti rajtengedély, még ha megannyi tilalommal is, de elhangzott, azonban így is szükség volt olyan beépített fékekre és ellensúlyokra, amelyek a kellő időben – a megelőzés szándékával – igyekeztek helyes irányba terelni az esetlegesen túlbujánzó gondolatokat.

„Párizs a legjobb hely a divat szempontjából, de nekünk fel kell dolgoznunk azt, amit ott láttunk, s egy szintre hoznunk a szocializmus követelményei és a lakosság igényei alapján”⁶⁴ – vallott így Kasnyiceva szovjet divattervező 1960-ban. „A legjobban Párizsban tükröződik vissza az, hogy a nagy divatházak kreációit miként kell a mi ízlésünknek megfelelően felhasználni, lehalkítani, számolva a mi nőink telt alkatával, sajátos életviszonyaival”⁶⁵ – jegyezte fel M. Nádor Vera a hazai szaklapban tett párizsi divatbeszámolója alkalmával 1957-ben. A két vélemény teljes egészében kiegészíti egymást, felvillantva valamit abból, amit a szocialista divat mindenkor szeretett volna: egy, a nyugati divatvilágot a saját rendszer adta keretei közé adaptáló öltözködéskultúrát. Az integrációs folyamat konkrét technikai és tudástranszferen alapuló elemei jóformán áthidalhatatlan akadályt képeztek az egész államszocialista időszak folyamán, noha nem mellőzték az érte folytatott erőfeszítéseket. Maradt tehát a kulturális transzfer, a hatások és kölcsönhatások elemzése és beépítése. „Az a nézet a kultúra területén is élt, hogy a nyugati produktumok is felhasználhatóak, elemeire bontva beépíthetőek és átlényegíthetőek.”⁶⁶ S ennek köszönhetően került előtérbe – kidomborítva a Szovjetunióban már 1954 óta zajló, s Kelet-Európába is begyűrűző ízlésvita főbb vonásait – az ízlésformálás igénye és megfelelő öltözködésre való nevelés célzatos megjelenítése.

„Egy szabó nemcsak a varrás mentén illeszkedik a ruhadarabhoz, hanem felelős azért is, hogy az azt viselő személy jobb

⁶³ BÉKES Csaba: I. m. 16.

⁶⁴ Virginia CARTER OLMSTED McGRAW: I. m. 208.

⁶⁵ M. NÁDOR Vera: Párizsi divatélmények. *Ruhaipar*, 1957/5. 11.

⁶⁶ TAKÁCS Róbert: Nyitottság és zártság dilemmái. I. m. 1501.

emberré váljon a ruhában”⁶⁷ – hangoztatta 1959-ben a szovjet ízlésvita egyik meghatározó teoretikusa Alekszandr Csekalov.⁶⁸ A tendenciákat nézve ez a szemlélet a divatsajtó nyelvén azt jelenti, hogy egy divatújságíró nemcsak a szavak mentén illeszkedik az adott trendekhez, hanem felelős azért, hogy a viselő személy helyesen tudja értelmezni a kor öltözködési követelményeit, ezáltal válva jobb emberré ruhájában. A következőkben ez az összetett, a maga módján strukturált folyamat tárulkozik föl a *Nők Lapja*ban 1957 és 1958 során futó, *Az Öltözködés Iskolája* nevet viselő rovat segítségével.

Az Öltözködés Iskolája

„Bevezetőül csak annyit: lássuk be végre együtt, hogy nem a kolléganőinknek és barátnőinknek, hanem igenis magunknak és főleg a férfiaknak öltözködünk. Magunknak, hogy vidám tükörbenézés után indulhassunk reggelenként napi teendőink ellátására és a férfiaknak, hogy könnyebben megtaláljuk és megtarthassuk a nagy Őt.”⁶⁹ A Kádár-korszak divattörténetének egyik ikonikus mondata jelezte *Az Öltözködés Iskolájában* a becsöngetést. A tanév 1957. január 31-től egészen 1958. január 2-ig tartott és összesen harminckilenc lecke segítségével kísérte meg a helyesnek vélt ízlés szabályainak betartásával felvillantani a lakosság előtt megnyílt új lehetőségeket. A férfiaknak való tetszés évszázados, ha nem évezredes, a tradicionális nőképhez hozzá tartozó követelménye legalább két dologt

⁶⁷ Yulia KARPOVA: *Comradely objects. Design and material culture in Soviet Russia 1960s–80s*. Manchester University Press, Manchester, 2020. 33. DOI: <https://doi.org/10.7765/9781526139863>.

⁶⁸ Alekszandr Kalimovics Csekalov (1928–1970) szovjet képzőművész, művészettörténész és teoretikus. Diplomáját a Moszkvai Felsőfokú Iparművészeti Iskolán szerezte meg 1953-ban. Az ötvenes-hatvanas évek fordulóján aktívan részt vett a hrucsovi Olvadás jegyében zajló ízlésvitában, publikációi elsősorban a modern formatervezés, a korszerű lakberendezés kérdéseit járták körbe. Később a népművészet és az oroszországi népi famegmunkálás felé fordult figyelve, s vált annak elismert kutatójává tragikusan hamar bekövetkezett haláláig.

⁶⁹ *Az Öltözködés Iskolája. Nők Lapja*, 1957/1. 12.

sugallt. Egyrészt, hogy a hatalom által sugárzott mindennemű emancipációs és modernizációs törekvés és propagandaszólam mellett még erőteljesen élt a nőket érintő tradicionális szépség-elvárás és szépségideál a társadalom szövedékében, másrészt, hogy a divatosság legitimált jelensége elsősorban a nők körébe⁷⁰ tartozott. Az „igenis magunknak” történő kijelentés viszont egy lényeges változásra hívta fel a figyelmet: az ötvenes évek elején a szocializmust építő, legtöbbször maszkulin vonásokkal felruházott asszonya⁷¹ igenis bátran forduljon a tükör irányába, és merjen igényes lenni, hisz ez az igényesség hozzátartozik a megújuló szocialista nőideálhoz.

S ennek kapcsán máris jött az első nagy engedmény. „Válasszuk ki mindig az egyéniségünkhöz, alakunkhoz és adottságainkhoz illő ruhadarabokat. Színek és formák megítélésében első szempontunk legyen: illik-e hozzám, valóban csinosabbá tesz-e?”⁷² Az individuum ruhák általi megélése és a hozzá kapcsolódó önismeret teljességgel ismeretlen fogalom volt a Rákosi-korszak divatsajtójában, s az egyén e módon történő becsatornázása a társadalmi szelep funkción túl megteremtette a látzólagos szabadság megízlelésének és az adott emberre szabott igényesség elsajátításának módozatát. „Ismerd meg önmagadat! – mondja a bölcs, és ezt követeli minden nőtől elsősorban saját jól felfogott érdeke az öltözködésben is. Légy szigorú önmagadhoz, mielőtt új ruhát választanál, hogy igazán örömed is legyen a többnyire magad kereste pénzéért.”⁷³ Az önismerethez az egyéni belátáson túl kellenek megfelelő fogódzók és támpontok, erről pe-

⁷⁰ Erre vonatkozóan beszédes az a tény is, hogy a *Világ Ifjúsága*, elsősorban a fiatalok számára szóló lapja is „Lányok oldala” rovatban adott helyt az öltözködési praktikáknak 1957 folyamán. De ugyancsak erről a nőket érintő felfogásról tanúskodik, hogy a legtöbb szezonális változást bemutató írás, az esetek túlnyomó többségében csak a női sziluett változásait érintette, s akkor még nem esett szó a nőknek szóló háztartási kiadványok és öltözködési brosrák nagy számáról.

⁷¹ SCHADT Mária: „Feltörekvő dolgozó nő”. *Nők az ötvenes években*. Pannónia Könyvek, Pécs, 2005.

⁷² Az Öltözködés Iskolája. *Nők Lapja*, 1957/1. 12.

⁷³ NÁDOR Vera: Ismerd meg önmagadat! *Éva, a Nők Lapja divatmagazinja*, 1957/1. 22.

dig a megfelelő érdekek mentén *Az Öltözködés Iskolája* igyekezett gondoskodni.

A rovat majdnem hetente megjelenő írásaiban rendszerint egy-egy résztema került tárgyalásra vagy rövidebb bemutatásra. Az öltözködésről, s vele együtt a megjelenésről való komplex és szisztematikus gondolkodás ugyancsak új fuvallatot jelentett az 1957 előtti időszakhoz képest. Az írások nagy része tudatosan felépített és átgondolt szókészlettel rendelkező szöveg volt, amelyek jól modellezhető folyamat révén nemcsak arról szóltak, hogy s mint kapott teret és lehetőséget az egyén a kádári – és tágabban értelmezve a posztsztálini – hétköznapiakban, hanem arról is, miként formálta, vagy legalábbis próbálta formálni menet közben a hatalmi akarat saját céljaira a divatot. „Intencióival a legkülönfélébb eszközökkel kívánta és tudta befolyásolni a diskurzusokat. Az intenciókkal egybe nem eső kulturális termékeket eltűrte éppen, de azokat nem tartotta perspektivikusnak, időnként kifejezetten üldözte.”⁷⁴

A divat terén ez az intenció az úgynevezett „szocialista divatirányítás” sajátos jelensége volt, amely a ruhaipar, a mesterségesen generált divatirányító szervek (mint az Öltözködési Tanács) és a tömegkommunikációs eszközök révén nyilvánult meg, s amelynek kialakulása elsősorban az 1957 és 1962 közötti időszakra tehető. Ugyanakkor ez egy aktív gyakorlatot igénylő tanulási folyamat volt, ahol konkrét genezis híján⁷⁵ végig erőteljesen fennmaradt a képlékenység és az áttetszőség tűnékenysége, kikerülhetetlenné téve ezzel a divat örök változásra és folytonos megújulásra építő, intuíciókból és emberi vágyakból táplálkozó világát.

⁷⁴ RAINER M. János: *Újratevezés. Szocializmus Magyarországon a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2023. 15.

⁷⁵ Legjobb ismereteink szerint a „szocialista jó ízlés” néven számontartott jelenség nem rendelkezik konkrét eredettel, a rajta keresztül látható alakot öltő szókészlet különböző periódusok hozadékaként kerültek egymás mellé, érteve ezen (magyar vonatkozásban) a Rákosi-korszakot, a második világháborút követő átmeneti éveket, de akár a Horthy-korszakot is. Ettől függetlenül programadónak szánt, de ténylegesen csak szocialista alternatívát kínáló írások még léteztek, s erre eklatáns példa az alábbi cikk: JUHÁSZ László A szocialista öltözködéskultúráról. *Ruhaipar*. 1958/3. 9–11.

Februárban az anyagi takarékoság és az ízléses öltözködés szent és sérthetetlen ruhadarabja, a kosztüm került a rovat fókuszába. „Ne szerezzünk be semmilyen új holmit tervszerű meggondolás nélkül, pillanatnyi ötlettől indítva.”⁷⁶ Az átgondolt és pénztárcabarát gardróbszekrény egyazon ernyő alatt próbált meg odafigyelni a „felemás fogyasztói kultúrát”⁷⁷ elhozó hatvanas évek várható differenciálódására, s óvni a hiánygazdaság és a gyenge minőségű konfekcióruhák mögüli kikacsintástól. Egyetlen kivétel volt ez alól: „A kosztümön ne spóroljunk! Ha kevés a pénzünk, annál kevésbé. Mert egy jó anyagból készült, szépen megvarrott kosztüm esztendőkre elüti a tavaszi-őszi öltözködésünk gondját.”⁷⁸ A kosztüm mint többrészes „örökdarab” a „szocialista jó ízlés” ideáltípusa lett. A mértéktartóan elegáns, többfunkciós, a „szolid egyszerűség és célszerűség” égisze alá besorolt viselet a helyes megjelenés szinonimája volt a hatvanas évek divatlapjaiban, miközben a „variálhatóság” jelzőjével látható engedményt tett az egyén saját ízlésformálásának. „Hajnalban, délben, este egyaránt legyünk csinosak, ápoltak, jólöltözöttek. Minden nő közös óhaja ez, mióta világ a világ. De hogyan?”⁷⁹ A márciusi lapszámokban a korábban egynek látni kívánt dolgozó nő alakja is kategóriákra bomlott, eltérő öltözködési stratégiákra tanítva ezzel a lányokat és asszonyokat, a cél azonban maradt ugyanaz: „hogymindig ragyogóan tiszták és üdék legyünk – ez kötelesség”.⁸⁰

Nyáron a *Nők Lapja* arról írt, hogy az új szocialista nőt „a találékonyság mesterré avatta. Mesterré, mert mindig figyel. Figyeli a ruhatárát, az évszakokat, a környezetét és mindig számol a külsejével is”.⁸¹ Gondolati szinten a szavak hasonlatossága majdnem egyazon időben jelentkezik a pályáját még szocreál festőként

⁷⁶ Az öltözködés iskolája – III. lecke. *Nők Lapja*, 1957/3. 12.

⁷⁷ VALUCH Tibor: A bőséges inségtől az inséges bőségig. A fogyasztás változásai Magyarországon az 1956 utáni évtizedekben. In: VALUCH Tibor: *Metszetek. Válogatott tanulmányok*. Argumentum Kiadó–1956-os Intézet, Budapest, 2006. 224.

⁷⁸ Az Öltözködés Iskolája – V. lecke. *Nők Lapja*, 1957/5. 12.

⁷⁹ Az Öltözködés Iskolája – VI. lecke. *Nők Lapja*, 1957/6. 12.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ Az Öltözködés Iskolája – XXI. lecke. *Nők Lapja*, 1957/23. 19.

kezdő szovjet művész, Gelij Korzsev⁸² lelkesült kijelentésével, miszerint „most ő a szépség megalkotója. A forradalom katonája művésszé vált”.⁸³ Tudatos és öntudatlan hatások és kölcsönhatások ideje ez a keleti blokkon belül és kívül... De visszatérve a divatcikkekhez, a legforróbb évszak írásai a kiegészítők és a könnyebb blúzok világába engedtek betekintést. „Ezerféle változatban jelent meg, s nemcsak nálunk, ahol a célszerűség mindig fontos követelmény volt, hanem még a párizsi nagy szalonok bemutatóin is.”⁸⁴ A blúz – mely e sorok szerint Magyarországon is lehet ugyanolyan csinos, mint Párizsban – némi közelítést enged meg a keleti és nyugati öltözködés között, mindamellett azonban emlékeztet is arra, hogy a célszerűség nálunk mindig fontos követelmény volt, nem feledve ezzel a „jó ízlés” egyik lényeges kritériumát.

„Nálunk is vannak Lollobrigidák, déliesen telt idomú, de karsú derekú nők, és Marina Vladyk is (igaz, a kelleténél kicsit többen), sőt, Greta Garbo pesti kiadású unokahúgai is élnek közöttünk.”⁸⁵ Az ötvenhetes év augusztusának az volt a nagy leckéje, hogy lehet-e példaképeket választani.⁸⁶ „Persze, hogy kellenek példaképek, hiszen nem vagyunk mindnyájan önálló tervezőművészek, de válasszuk meg őket nagyon gondosan.”⁸⁷

⁸² Gelij Mihajlovics Korzsev (1925–2012) szovjet-orosz festőművész. Moszkvában látta meg a napvilágot, édesapja a neves avantgárd építész, Mihail Korzsev. Országos hírnevet az 1950-1960-as évek fordulóján szerzett a szocialista realizmuson belüli, úgynevezett „rideg stílus” (суровый стиль) képviselőjeként. Pályafutása az 1980-as évek közepén éles fordulatot vett, amikor a Mutánsok című képsorozatában meghökkentő, már-már szürreálisan naturalisztikus alkotásokkal lepte meg a közönségét.

⁸³ Susan E. REID: Destalinization and Taste, 1953–1963. *Journal of Design History*, 1997/2. 187. DOI: <https://doi.org/10.1093/jdh/10.2.177>.

⁸⁴ Az Öltözködés Iskolája – XIX. lecke. *Nők Lapja*, 1957/21. 19.

⁸⁵ Az Öltözködés Iskolája – XXIV. lecke. *Nők Lapja*, 1957/27. 19.

⁸⁶ Az Öltözködés Iskolájával párhuzamosan 1957-től az újságok címlapjain újfent egyre nagyobb figyelmet kaphattak a sztárokként kezelt filmszínészek és a színházi előadóművészek, noha a szerkesztők eleinte fokozottan törekedtek a keleti és nyugati előadók egyensúlyban lévő megjelenítésére. E jelenség elemzését lásd: TAKÁCS Róbert: Nyugati filmsztárok a szocialista Magyarországon – a kulturális képes újságok fotói. In: *Történelem és vizualitás*. Szerk.: KUNT Gergely-TAMÁS Ágnes. Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület–Apor Vilmos Katolikus Főiskola–Liceum Kiadó, Szeged–Vác–Eger, 2024. 141–154.

⁸⁷ Az Öltözködés Iskolája – XXIV. lecke. *Nők Lapja*, 1957/27. 19.

A hazánk határain belülre egyre nagyobb számban beszivárgó nyugati filmekben látott színésznők és ruhaköltemények mennyi nőnek jelentettek hön áhított inspirációt a mindennapok során, a kulcs azonban a mértéktartó ötletesség és találékony-ság lett. „A mindennapi életben nem járhatunk ugyan merészen dekoltált ruhákban, s azt a bizonyos kicsit emelő derékfűzőt sem hordhatjuk mindig – de annyit mindenestre megjegyezhetünk: a tucat-alaktól való kisebb-nagyobb eltérés többnyire nem leplezni, hanem hangsúlyozni való.”⁸⁸ Az egyéniség irányába finoman terelgető, de a jó ízlés határain belül végig határozottan irányító szerző ekképp hidalta át a látott valóságok közötti távlatokat úgy, hogy az szelep gyanánt szolgáljon a nőknek, s hogy a szocialista morált se veszélyeztesse túlságosan.

A lombhullás kalaptanácsadást hozott. „Ifjú leány, ne hidd el a hízolgőknek, hogy neked minden jól áll. A nagy hölgyeknek való kalapsodáktól óvakodj; egyszerűt, vidámat válassz!”⁸⁹ Az ifjúságra és rajtuk keresztül a vidámságra való apellálás rövidesen a szocialista divat teoretikusainak látóterébe került, összekapcsolva ezzel a beláthatónak, jelenében kézzelfoghatónak gondolt jövőbe vetett hittel, s ez még a legmagasabb szinteken, a KGST-divatkongresszusokon is meghallgatásra talált. Ezzel párhuzamosan kellő tudással felvértezve már megjelentek olyan, bátrabb divattémákat pedzegető írások is, mint az alkalmi ruhák kérdése vagy a Különlegességi Női Ruhaszalon modellbemutatója. Sőt mi több, az újév alkalmával még egy kis poénkodást is megengedtek a rovat szerzői: „Moziba gondosan öltözködjünk: fekete nyerselyem princessz, vagy olaszos szabású sötétkék vagy borvörös kisestélyi pont jó. Tekintettel arra, hogy a moziban előadás alatt botor módon sötét van, s így öltözkünk csak szünetben érvényesülhet, a lámpák felgyújtása után maradéktalanul törtessünk ki az előcsarnokba.”⁹⁰

A lezárás összegzést adott, noha az korántsem volt végleges. „Igen, jól értették, a divat művészete ott kezdődik, amikor – esetleg merev szabályoktól eltérve – saját ízlésünk alapján, egyé-

⁸⁸ Uo.

⁸⁹ Az Öltözködés Iskolája – XXIX. lecke. *Nők Lapja*, 1957/34. 18.

⁹⁰ Az Öltözködés Iskolája – XXXXX. lecke. *Nők Lapja*, 1958/1. 10.

ni öltözködési stílust alakítunk ki. Nem kell megijedni, nem is olyan nehéz. Ízlésen és önismereten kívül egy jókora tükör kell csak hozzá és egy icipici elhatározás [...].”⁹¹ Az egyén számára tér nyílt, a rendszeralkotó ideológia tükrében a hatalom ízlést adott. Sajátos húzd meg, ereszd meg játék volt ez, amely divattörténeti szempontból kitöltötte majdnem a rendszerváltásig tartó időszakot, bár legaktívabb periódusát a (képlékeny) játékszabályok lefektetésének éveiben, s azon túl a hatvanas években érte el. „Ha választás előtt állunk, hogy az alkalomhoz illő régi, vagy más célra készült vadonatúj ruhánkat vegyük-e fel, habozás nélkül döntsünk az előbbi mellett. A túlóltözöttség bennünket is zavar, környezetünket is.”⁹² A fékek és ellensúlyok beépítése, azok megcsillogtatása vagy épp meghúzása kötelező eleme volt ennek a kötélhúzásnak annak jegyében, hogy „amennyiben az egyén vágyai konfliktusba kerülnek a közösség által meghatározott jóval, akkor definíció szerint e vágy irracionális.”⁹³

Hogy ez ne következhesen be, a *Nők Lapja* 1959-ben elindította *Az Öltözködés Középiskolája* rovatot. Most azonban ahelyett, hogy továbblépnénk a következő iskolába, számot kell adnunk, mit is tanultunk az eddigi tanulmányaink során.

Miről beszélgetett Rotschild Klára és Takács Gyuláné?

Mi másról, mint a divatról?! Meg persze Párizsról. És még sok minden másról. A papírra vetett szavakból, ha csak villanásnyi terjedelemben is, de sokkal több minden világlott ki, mint a divatpraktikák olvasóközönséggel történő megosztása, vagy egyes trendek vázlatos bemutatása. A Clara címke majdani névadója kettős értelemben is a visszatérést testesítette meg, utalva itt a tervezőnő személyére és a francia főváros szerepére. „A divat rehabilitálódott, a nyugatról beszivárgó trendeket a nők szabadon

⁹¹ Az Öltözködés Iskolája – XXXIX. lecke. *Nők Lapja*, 1958/1. 14.

⁹² Uo.

⁹³ Susan E. REID: Cold war in the Kitchen: Gender and the De-Stalinization of Consumer Taste in the Soviet Union under Khrushchev. *Slavic Review*, 2002/2. 218. DOI: <https://doi.org/10.2307/2697116>.

követhették, természetesen a szocialista jó ízlés és a hiánygazdaság keretein belül.”⁹⁴ Ez a fajta rehabilitáció összetett, egymást kiegészítő folyamatok eredményeképp kulminálódott az 1957-es esztendő környékén, beleilleszkedve egyaránt a világban és a Magyarországon bekövetkező változások sorozatába. A hidegháborús versengésben történt hangsúlyeltolódások és a szuperhatalmi szereppel járó státusznak való megfelelés jóvoltából a Szovjetunió is kénytelen volt szembenézni a kor által tudatosan vagy akarattalanul intézett kihívásokkal. A Hruscsov kezdeményezésére meghirdetett, rendszer-konzolidációnak és részleges rendszer-legitimációnak beillő desztalinizáció és a vele kéz a kézben járó „olvadás” nem maradt visszhangtalan a többi szocialista országban sem, amelyek többé-kevésbé a maguk módján és maguk ütemében⁹⁵ próbálták meg életképeesebbé tenni az évtized közepére krízisbe jutott államszocializmust. Az már más kérdés, hogy a legnagyobb válsággal épp Magyarországnak kellett szembenéznie 1956–1957 fordulóján, így itt talán külön fajsúllyal esett a latba az életszínvonal-emelés ígérete és annak bármi áron történő fenntartása.

Ennek az életszínvonal-emelkedésnek talán egyik legközvetlenebb és leglátványosabb jele épp az öltözködésben, továbbá a női szépséghez való hozzáállásban érződött. Azonban „a szocialista kísérletek az új divat megalkotására inkább diskurzus, mint realitás voltak”.⁹⁶ Jóllehet a ruhaipar, s nagyobb távlatokban az egész könnyűipar berkein belül már 1953 és kiváltképp 1954 után új horizontok kezdtek el derengeni, a rugalmatlan tervgazdaság és a nehézipar-centrikus gazdaságszerkezet miatt a korszellemre rezonáló változások gyakran ütköztek kisebb-nagyobb falakba. A gazdasági lehetőségek, a valós társadalmi közérzet, valamint a belpolitikai és külpolitikai okokból egyaránt fokozni kívánt rendszerimázs közötti szakadékokat áthidalandó

⁹⁴ MAGYARI Hajnalka: I. m. 25–26.

⁹⁵ E folyamat eltérő időbeli voltára és eme tény fontosságára Takács Róbert hívja fel a figyelmet a korábban már idézett tanulmányában. Lásd: TAKÁCS Róbert: Nyitottság és zártság dilemmái. I. m.

⁹⁶ Stephanie M. AMERIAN: The fashion gap: the Cold War politics of American and Soviet fashion 1945–1959. *Journal of Historical Research and Marketing*, 2016/1. 71. DOI: <https://doi.org/10.1108/JHRM-07-2015-0025>.

módon kellett találni egy megfelelő kommunikációs sémát, amely koherens egészként első ízben az 1957 januárjában elindult *Az Öltözködés Iskolája* hasábjain öltött testet. A viseleti és magaviseleti tanácsokkal teletűzdelt írások leckéről leckére mutatták be az „egyszerű és célszerű” jelzőkkel illetett választékos, továbbá praktikus megjelenés különféle formáit, miközben a nyugati divat visszacsempészésével és az önismeretre apelláló öltözködés megpendítésével egyfajta döntési szabadságot is adtak a divatkövetés (részben) megújult mezején.

A szabadság látszólagos ígérete alatt azonban erős fékező mechanizmusok működtek. Az elmúlt évek agressziót és terrort nem nélkülöző gyakorlata tömeges méretekben többé nem tért vissza a hétköznapiakba, és a nyílt szociális kontrollt így vette át a rejtett – és kreált – közösségi elvárásokon alapuló belső önkontroll.⁹⁷ Mindezt Takács Gyuláné mondanivalója képviselte, aki arra emlékeztetett, hogy „az egyszerű, párizsi nő nem a legeslegújabb vonalakra figyel elsősorban, hanem a színes, egyéni, változatos öltözködéssel törődik”.⁹⁸ Az az egyszerű (dolgozó) nő, aki a divatkövetés hóbortja helyett az egyéni és változatos (variálható) öltözködéssel törődik, lehetővé téve ezzel a szocialista divatsajtó számára az értékek átjárható cseréjét. E mögé a gondola mögé pedig egy komplett diszkurzív mechanizmus épült fel a „szocialista jó ízlés” jegyében, amely akarva-akaratlanul, de uralni próbálta a szocialista divatról szóló közbeszédet az ötvenes évek utolsó harmadától.

Hiszen az új „elhatározás valahogy így hangzik: Soha nem hagyom el magam ezentúl. [...] Soha nem nyugszom bele, hogy ne legyek a lehető legcsinosabb, sőt még egy árnyalattal annál is szebb.”⁹⁹

⁹⁷ A gondolatmenetet lásd: Jukka GRONOW: Soviet modernity: the case of Soviet fashion. In: Risto Alapuro–Arto Mustajoki–Pekka Pesonen (szerk.). *Understanding Russianess*. Routledge, London–New York. 2012. 131.

⁹⁸ Ketten – Párizsról. *Nők Lapja*, 1957/28. 18.

⁹⁹ Az Öltözködés Iskolája – XXXIX. lecke. *Nők Lapja*, 1958/1. 14.

MRAVIK PATRIK

A filmklubmozgalom mint történeti probléma

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2026.2.4>

Bevezetés

Az 1968–1969-es évadban ötvenhárom vetítésen több mint 18 ezer néző derülhetett a burleszk mesteri alkotásán, Chaplin *Modern időkjén*.¹ A pécsi Balázs Béla vállalati filmklubtól, a mezőkovácsházai TIT-klubon át a Diósgyőri Vasas SZOT-köréig közel kétszáz filmklub működött ekkor Magyarországon, több mint 45 ezres tagsággal.² A vetítés előtti előadásokból a közönség a francia újhullám radikális montázstechnikái vagy az olasz neorealizmus karakterábrázolásainak valóságossága mellett betekintést kaphatott a korai Chaplin-életműbe és az amerikai némafilm kezdeteibe is. Sőt a futószalagok között küszködő hős gesztusain túl alighanem a fordista kapitalizmus elidegenítő természete sem maradt észrevétlen a filmklubtagok számára.

A filmklubmozgalom mint történeti probléma számos jelentős társadalmi és politikai dimenziót rejt magában. Indulása szervesen kapcsolódik az avantgárd művészeti és politikai szemléletéhez, amennyiben a kapitalista industrializált filmgyártással és a kommerciális esztétikai kánonnal szemben határozta meg céljait. A fősodorból kiszoruló kísérleti, avantgárd vagy pusztán a moziműsorról száműzött „rég” filmek megtekintése

¹ Adatok a filmklubokban vetített filmekről és látogatói létszámról az 1968/69-es évadban. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár (továbbiakban HU-MNL-OL) XXVI-I-23. 25. ő. e.

² Működő filmklubok az 1968. év I. félévében. HU-MNL-OL XXVI-I-23. 24. ő. e.

összekapcsolódott a filmek részvételi, közösségi befogadásával. A filmekkel kapcsolatos előadások, vetítést követő beszélgetések, viták egy mélyebb és aktívabb filmélményt kínáltak. Ezek a kulturális gyakorlatok a filmtörténeti, filmesztétikai tudás elsajátításán túl az egyén önmagára és az őt körülvevő világra való reflexió kollektív erősítésének emancipatorikus lehetőségeit is hordozták. Ezt a potenciált a filmkultúra területén túl később az alternatív pedagógia, majd a csoportos pszichoterápia céljai mentén is felfedezték.

Jelen tanulmány egy hosszabb kutatási folyamat kezdete – a filmklubokkal való társadalomtörténeti és kultúratudományos elemzés számára szolgál kritikai problémafelvető kiindulópontként. Elsősorban arra a kérdésre fókuszálok: hogyan és mennyiben jelent alulról szerveződő emancipatorikus alternatívát a filmklubmozgalom az adott filmgyártási és befogadási szisztémákkal szemben, és mennyiben jelent ténylegesen részvételi fórumot a kollektív reflexió – ennek részeként a létező normák kritikai feltárása – számára?

Emancipatorikus funkción a kritikai pedagógia megközelítése nyomán olyan – az autoriter alá-főlé rendeltségre épülő formákat lebontó – gyakorlatokat értek, amelyeken keresztül egy adott társadalmi csoport képes a valódi problémáit felfedezni és azokra reflektálni.³ A filmklubok esetén az emancipatorikus részvételen alapuló gyakorlatok lehetőségét alapvetően határozta meg a felelőlről megszervezett politikai tudatosításra épülő megközelítés és az alulról építkező közösségi felfogás közötti ellentmondásos viszony. E kettőség feltárása kulcs lehet a filmklubmozgalmak nemzetközi és hazai történetének megértésében is. A tanulmány célja tehát, hogy megvizsgálja, hogy a filmklubok mint társadalmi gyakorlatok és az azokról szóló diskurzusok hogyan helyez-

³ Az ilyen gyakorlatok a kritikai pedagógia egyik legfontosabb teoretikusa, Paulo Freire szerint képesek lehetnek a naív tudat felől a kritikai/történelmi tudat felé elvezetni, amely nemcsak a valós, elnyomott helyzet megértését, de végső soron ennek az igazságtalan valóságnak a megváltoztatását is jelenti. Ebben a folyamatban egyenrangú szereplők vesznek részt, tanuló és tanító kölcsönösen építi egymást, és az egyének aktív részvételén – környezetének alakításán és átalakításán – alapul. Paulo FREIRE: *Az elnyomottak pedagógiája*. Open Books, Budapest, 2024.

hetők el ebben az összefüggésben. Ebből a nézőpontból mutatom be vázlatosan a filmklubok globális trendjeit, és eddig ismeretlen hazai empirikus források révén világítom meg ezt a dilemmát az 1957-től elinduló magyar filmklubmozgalom történetének kontextusában.⁴

A téma iránti érdeklődés mögött egy olyan nem titkolt ideologikus alapállás is meghúzódik, miszerint a filmklubok a jövőben is hidat képezhetnek az egyre individuálisabbá és felületesebbé váló mozgóképfogyasztás felől egy elmélyültebb közösségi befogadási kultúra felé. Mindez egy olyan szemléletet jelenthet, amely magába olvaszthatja a részvételi kultúra, a kritikai pedagógia és tágabban a társadalmi párbeszéd egyre inkább idealisztikus távlatokba helyezett céljait. A kurrens kutatások is arra mutatnak, hogy a filmek ilyen jellegű közös feldolgozása valóban erősítheti többek között az egyéni és a csapatmunkában való részvételt,⁵ segíthet a kihívásokkal küzdő csoportok számára a közös nehézségekkel való szembenézés által,⁶ vagy fontos készségeket építhet a hagyományos tudástermelésen túl, például etikai érzéket szociális munkásnak tanuló diákok számára.⁷ A filmklubmozgalom ugyanakkor nem csupán politikai keretben értelmezhető, hanem egy ennél elsőre talán komolytala-

⁴ A forrásbázist elsősorban a Magyar Filmtudományi Intézet (MFI) által készített, filmklubok működésére vonatkozó dokumentumok, valamint a sajtóban a filmklubokkal kapcsolatos vitákról szóló cikkek jelentik. Ahogy a mozgalom hazai történetére vonatkozó résznél hosszabban kifejttem, a forrásbázist további olyan intézmények – Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT), Tudományos Ismeretterjesztő Társaság (TIT), Magyar Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) – forrásanyagával is érdemes lehet a jövőben bővíteni, amelyek fenntartottak ilyen csoportokat.

⁵ Laurie A. CHAPIN–Carolyn L. DEANS–Monique A. FABRIS: „After film club, I actually got better at everything”. School engagement and the impact of an after-school film club. *Children and Youth Services Review*, 2019/3. 10–16. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.childyouth.2018.11.057>.

⁶ Fiona WHITTINGTON-WALSH–Kya BEZANSON–Christian BURTON–Jaci MACKENDRICK–Katie MILLER–Emma SAWATZKY–Colton TURNER: The Bodies of Film Club. Disability, Identity and Empowerment. In: Katie ELLIS–Gerard GOGGIN–Beth HALLER–Rosemary CURTIS (eds.): *The Routledge Companion to Disability and Media*. Routledge, New York, 2019. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781315716008-15>.

⁷ Stefan BROWN–Frank KEATING: The Film Club: Reflections on the Use of Contemporary Film to Teach Ethics to Social Work Students. *Ethics and Social Welfare*, 2015/3. 312–321. DOI: <https://doi.org/10.1080/17496535.2015.1024155>.

nabb, másrésről a világ lelkes moziszeretői számára nagyon is komoly, egy teljes életmódot, de mindenképpen egy határozott attitűdöt jelentő *cinefilia* olvasatában. Bármennyire változnak a filmművészeti irányzatok, a forgalmazás és a befogadás keretei – a mozitól a tékán át a VHS-ig és tovább –, a film iránti szeretet újra és újra megtalálja csatornáit, kialakítja saját gyakorlatait.⁸

Utak és dilemmák a filmklubok nemzetközi történetében

Egyik oldalról a filmművészet mind a befogadás, mind az érthetőség tekintetében az egyik legdemokratikusabb művészeti formának tűnhet, másrésről viszont a nagy befektetésigényű gyártó-forgalmazó szisztémában a tőkeérdek és a cenzúra alapvetően szabta meg a filmkultúra kereteit. A filmklubok kezdetben ezeket a két háború között kialakuló határokat feszegették.

Az első világháborút követően az 1920-as évtized a radikális művészeti megújulást hirdető avantgárd mozgalom szellemében a kísérletezésről, a meglévő kánonokkal és világrenddel szembeni kritikáról szólt. A fennálló konvenciók megkérdőjelezése kötötte össze az európai filmművészeti avantgárd különböző – a képzőművészeti izmusokból inspirálódó – nemzeti irányzatait: a német expresszionizmust, a francia impresszionizmust, a konstruktivizmusból merítő szovjet montázsiskolát és a dadaista, szürrealista filmművészetet.⁹ A korai filmklubokat ebben az avantgárd szellemi keretben szervezték meg az 1920-as években.¹⁰ A célok

⁸ Thomas ELSAESSER: *Cinephilia or the Uses of Disenchantment*. In: Marijke de VALCK–Malte HAGENER (eds): *Cinephilia. Movies, Love and Memory*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2005. 27–43 DOI: <https://doi.org/10.1515/9789048505449-003>.

⁹ Az irányzatokról lásd: Kristin THOMPSON–David BORDWELL: *A film története*. Palatinus Kiadó, Budapest, 2007. 115–122., 129–134., 150–163., 197–203.

¹⁰ A mozgalom részét képezte annak az általánosabb folyamatnak, amely a filmkultúra megjelenéseként és intézményesítéseként írható le a két háború közötti időszakban. Mindez magában hordozta a filmművészet státuszának elismeréséért, a műfaj népszerűsítéséért, kutatásáért, egyszóval a reflexió erősítéséért való kiállást. Ennek szellemében az 1920-as években kezdték szisztematikusan összegyűjteni és szélesebb körben terjeszteni a filmművészettel kapcsolatos is-

között a filmipari mainstream forgalmazásból kimaradó minőségi filmek vetítése, a nézői tudatosság és filmértés fejlesztése, az alternatív esztétikai szempontból magasabbra értékelt filmművészeti irányzatok, illetve konkrét alkotók és alkotások támogatása fogalmazódott meg.¹¹ Az 1920-as évek elején Párizsban alapított *ciné-club*ök fő törekvése az volt, hogy megteremtsék a széles közönségtől elzárt amatőr, avantgárd filmek fórumait.¹² Magánemberek béreltek mozitermet, invitálták barátait, a film megtekintését követően véleményt mondtak, sok esetben pedig a rendezőt is meghívták a beszélgetésre. Ezáltal arra is kísérletet tettek, hogy megszervezzenek egy tudatos moziszerető közönséget, amely aztán képes lehet hatni a filmiparra.

A téma kurrens kutatója, Malte Hagener értelmezésében a nagyvárosokban létrejövő, jellemzően szélesebb közönséget megmozgató filmklubok olyan társadalmi szervezetekként határozhatóak meg, amelyek keretet biztosítanak a filmek megtekintéséhez és megvitatásához, az elméletek kidolgozásához, valamint a filmek terjesztéséhez és készítéséhez.¹³ A kereskedelmi mozikkal ellentétben, amelyek egy filmet a sztár vagy az izgalmas cselekmény reklámjával igyekeztek eladni, a *ciné-club*ök célja az volt, hogy a filmek iránt lojális rajongókat, minden egyes vetítéshez törzsközönséget toborozzanak. Az avantgárd által követett médiastratégia részét képezték a magazinok, a szórólapok, a be-

mereteket. Két évtized alatt, az 1920-as és 1930-as években olyan intézmények, gyakorlatok és érvek jöttek létre, amelyek azóta is meghatározóak. A következő évtizedben Európa-szerte születtek archívumok, fesztiválok és filmintézetek. Lásd: Malte HAGENER: Introduction: The Emergence of Film Culture. In: Malte HAGENER (ed.): *The Emergence of Film Culture. Knowledge Production, Institution Building and the Fate of the Avant-Garde in Europe, 1919–1945*. Berghahn, Oxford–New York, 2014. 1–17. DOI: <https://doi.org/10.1515/9781782384243-003>.

¹¹ A filmklubok és általánosan a befogadás és forgalmazás történetével kapcsolatos kutatói érdeklődés más területekhez képest – mint a gyártás, alkotás, filmesztétika – viszonylag későn, az elmúlt évtizedekben élenkült meg igazán.

¹² A párizsi La Pépinière moziban 1920. június 12-én Louis Delluc, Georges Denola és Charles de Vesme által szervezett és rendezett, Émile Cohl francia animátor munkásságának szentelt vetítést gyakran említik jelentős kiindulópontként.

¹³ Malte HAGENER: *Moving Forward, Looking Back. The European Avant-garde and the Invention of Film Culture, 1919–1939*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2007. 78. DOI: <https://doi.org/10.3167/9781782384236>.

szélgetések, amit aztán más tevékenységek, például kiállítások is követtek.¹⁴

A filmklubok nemcsak a befogadás terén próbáltak alternatívát kínálni, de a hivatalos gyártásrendszerből kiszoruló amatőr filmkészítés előtt is kaput nyitottak. Sőt a filmkészítők nemcsak vendégként bukkantak fel, hanem előfordult, hogy maguk az alkotók (vagy leendő művészek) szerveztek filmklubot. A szürrealista film későbbi nagymesterének, a tizenhét évesen még alighanem önmagát kereső, a Madridi Egyetemen agronómus-, majd mérnökhallgató Luis Buñuelnek az első ismert filmmel kapcsolatos akciója egy egyetemi filmklub megszervezése volt.¹⁵ A filmklubok tehát termékeny közegként működtek amatőr filmkészítők, kísérletezők számára. Egyfajta iskolaként funkcionáltak, hozzájárulva ahhoz, hogy egyes alkotók professzionális filmesekké váljanak. Ez a folyamat nemcsak az avantgárd centrumában, füstös montmartre-i utcákban zajlott, de a hasonlóan izgalmas forrongásban lévő félperiférián, mint például egy zág-rábi fotóklubban is.¹⁶

A részvételiség és emancipatorikus alternatíva dilemmái

A filmklubok tehát próbáltak alternatív gyakorlatokat kialakítani és kiszabadulni a kapitalista szórakoztatóipari buborékból, ez a cél ugyanakkor számos belső ellentmondást hozott magával. A részvételiség és öntevékenység egyrészt ellentmondásba került a politikai felvilágosítást célzó agitatív szándékkal, másrészt a progresszívnek számító filmalkotások megértéséhez szükséges kulturális tőkével és elit nézőponttal. Miközben a mozgalom megfogalmazott emancipatorikus, pedagógiai célokat, illetve a kapitalista filmgyártás és a hollywoodi mozisémák alternatíváit kereste, végig meghatározó maradt egyfajta középosztályi

¹⁴ Uo.

¹⁵ Thorold DICKINSON: Film Societies. *Journal of Aesthetic Education*, 1969/3. 89.

¹⁶ Greg de CUIR, Jr.: Early Yugoslav Ciné-Amateurism. Cinéphilie and the Institutionalization of Film Culture in the Kingdom of Yugoslavia during the Interwar Period. In: Malte HAGENER (ed.): *The Emergence of Film Culture*. I. m. 162–179. DOI: <https://doi.org/10.3167/9781782384236>.

leereszkedő attitűd, ami a „még nem elég képzett” vagy „elmara-dott izlésű” néző felemelését tartotta feladatának. Hagener értékelése szerint a két háború között működő filmklubok „összes-ségében előkelőek és elitisták maradtak”.¹⁷ Különösen igaz volt ez például az angol filmklubok (*film societies*) meghatározó részére, mindenekelőtt a zászlóshajónak számító, 1925-ben alapított központi *The Film Society* klubra, ahol már a tagdíj is olyan magas volt, hogy munkások nem engedhették meg maguknak.¹⁸ Ez az ellentmondás persze nem választható el attól a tágabb dilemmától, amely az avantgárd irányzatok sajátja: olyan mű-vészeti formák feldolgozása által próbáltak kritikus, tudatosító nevelő munkát elvégezni, amelyek befogadásához olyan szintű kulturális tőkére volt szükség, ami szinte kizárólag a polgári köz-zéposztály tagjai számára lehetett adott.

Ez a dilemma megjelent abban a vitában is, amely a filmek „helyes” befogadásáról szólt, miszerint hangos-kritikus vagy jól nevelt-civilizált nézőkre van-e szükség? A szakirodalom tanúsága szerint a francia *ciné-club*ökben és más filmklubmozgalmakban már korán megjelentek a közönség részvételét ösztönző protokol-lok. A vetítés utáni beszélgetések és kérdőívek azt ígérték, hogy a passzív nézőkből aktív és kritikus közönséget formálnak. A film-klubok szervezői azonban az illem nevében gyakran korlátoz-ták a nézői részvétel lármásabb formáit. Ez a feszültség – Rielle Navitski filmtörténész szerint – az osztályhierarchiákra utal, s ez az elitista vonás beágyazódott a filmklubok demokratizáló pro-jektjébe, ezáltal a filmek megbecsülésének tanult formáit igyeke-zett a tömegek körében elterjeszteni, miközben a vezetőség, sőt a tagság nagyrészt közép- és felsőosztálybeli maradt.¹⁹

Az emancipatorikus célkitűzések és a részvételi módok tekintetében ugyancsak fontos tényező a filmklubok esetén, hogy mekkora hangsúlyt helyeztek a politikai tudatosításra. A bur-zsoá-polgári jellegen túl ugyanis éppen a politizáltság szintje

¹⁷ Malte HAGENER: *Moving Forward, Looking Back*. I. m. 91.

¹⁸ Uo. 92.

¹⁹ Rielle NAVITSKI: *Transatlantic Cinephilia. Film Culture between Latin America and France, 1945–1965*. University of Oakland, California Press, 2023. 51. DOI: <https://doi.org/10.2307/jj.7762646>.

jelentette a filmklubok közötti egyik legfontosabb különbséget. Az avantgárd esetében persze nem lehet élesen különválasztani a politikai és az esztétikai célkitűzéseket, mégis érzékelhető egyfajta különbség abban, hogy az egyes kollektívák melyik irányt hangsúlyozták erőteljesebben. A mozgalmon átívelő célon – a filmszerető közönség ízlésének emelésén – túl megjelentek olyan radikálisabb baloldali szellemiségű filmklubok, amelyek a munkásosztály forradalmi energiájának erősítését célozták.

Szemben a francia, holland vagy brit tendenciákkal, Németországban a nézői csoportosulásokra erősebb politikai beágyazottság volt jellemző, ami részben abból fakadt, hogy az egyes vetítések szervezésében különböző baloldali pártok, munkás(szak) szervezetek is aktívan részt vettek.²⁰ A politikusabb filmklubok ugyanakkor megjelentek azokban az országokban is, ahol a nézői filmkultúra erősebben épült a *cinefilia* és a polgári kultúra talapzatára. Emblematikus példája volt ennek az 1928-ban a kommunista író, Léon Moussinac által alapított *Les Amis de Spartacus* (Spartacus barátai), ahol a Franciaországban betiltott szovjet filmeket is vetítették. A Párizs után vidéki városokban is elterjedő és rövid idő alatt több tízezres taglétszámot elérő klubhálózatot kilenc hónap után be is tiltották a francia hatóságok.²¹ A jól nevelt, gentlemanszerű *The Film Society*vel szemben Angliában is megalakult a politizáló baloldali alternatíva, a *Federation of Workers' Film Societies*.²² Sokatmondó, hogy azok-

²⁰ Malte HAGENER: *Moving Forward, Looking Back*. I. m. 85–87. Vö. Michael COWAN: *Film Societies in Germany and Austria 1910–1933*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2023. 189–199. DOI: <https://doi.org/10.1515/9789048555727>.

²¹ Rielle NAVITSKI: I. m. 42.

²² A távolságtartóbb, elitistább attitűd leírása ölt testet Thorold Dickinson nemzetkarakterológiai értékelésében, aki maga is részt vett a brit filmklubok szervezésében: „A latin cine-club és az angolszász film-societies között markáns különbség mutatkozott. Az előbbi mennyiségileg és minőségileg is gazdagabb volt, mint az utóbbi. A cine-club különösen a bemutató, vetítés és vita politikáját alakította ki, mindezt egy ülés keretében, míg a film society-beliiek megelégedtek azzal, hogy a vetítést néha vezető beszéd előzte meg, amely bemutatta a programot a készítő munkájának és a készítés körülményeinek összefüggésében, de ritkán tett kísérletet a szervezett vitára, kivéve egy alkalommal, amikor csak a közönség lelkes tagjait vonták be. Az angolszász közönségnek mindig is több időre volt szüksége ahhoz, hogy megrágja a szemlélődés csiráját, és hogy

nak a forradalmi energiákat célzó szovjet filmeknek a vetítésére, amelyeket az elitklubok bemutathattak, a munkásság számára szervezett klubok nem kaptak engedélyt.²³

A korábban körülírt ellentmondások a politikai aktivitás kérdéseit is áthatották. Míg azokat a klubokat, amelyek az esztétikai hangsúly mellett a hasonló filmeket kedvelő közönség művészeti elvárásaira építettek, a rendszerkritikus hangvétel és a társadalmi hozzáférés szűkössége határozta meg, addig a tudatosító-agitatív energiákat célzó nézőcsoportokban a felülről szervezett vetítések jellege miatt az öntevékeny részvételiség szenvedhetett csorbát.

A két háború közötti időszakban megjelenő sajtóorgánumok tanúsága szerint bár Magyar Filmklub néven működött egyesület 1945 előtt Magyarországon is, ennek semmilyen értelemben nem volt köze a nyugati filmklubokhoz. Minden ízében burzsoá kaszinószerű szervezete volt a magyar film- és moziszakmának. Az elegáns Rákóczi úti Royal Szállóban többek között fogadások, szerencsejáték és exkluzív vetítések zajlottak. A Rejtő-jelenetek hangulatát idéző tudósításokban visszatérő Filmklub esete alighanem inkább a Horthy-korszak fővárosi bünszervezeteinek elemzésére lenne alkalmas, ahol a cikkek tanúsága szerint előfordult székházmutyi, folytak rágalmazási perek és legfőképpen illegális kártyapartik. Olyannyira, hogy 1936-ban a „kártyajátékokkal kapcsolatban érvényben levő jogszabályok rendelkezéseinek” be nem tartása miatt immáron „kártyázó klubnak” nevezett intézményt a belügyminiszter be is záratta.²⁴

Fordulatok a filmklubok nemzetközi történetében

Az 1920-as évek elején induló felívelés megközelítőleg az 1930-as évek derekáig tartott. Az 1930-as évek közepére-végére számos filmklub eltűnt, politikai, kormányzati, oktatási vagy le-

kitisztítsa érzelmeiből a valóban nagy hatású, azonnali élményt, mint a latin közönségnek.” Thorold DICKINSON: I. m. 89. – A szerző fordítása.

²³ Malte HAGENER: *Moving Forward, Looking Back*. I. m. 97.

²⁴ Felfüggesztette a belügyminiszter hat kártyázó klub működését, hat másik klub ellen vizsgálatot rendelt el. *Pesti Napló*, 1936. szeptember 11. 7.

váltári intézménnyé alakult át, vagy olyan amatőr szervezetté vált, amely nagyrészt nélkülözte a szélesebb társadalmi és politikai programot, nem is beszélve a forradalmi lelkesedésről. Egyrészt azokat a klubokat, ahol megjelenhetett volna a kritikus tömeg, nemritkán politikai okokból tiltották. Másrészt a művészeti fókuszú klubok egy része nem állt meg a saját lábán, niche maradt, sőt több filmklub műsora egyre inkább idomult a mainstreamhez közelebb álló művészmozik programjához. A filmklub által megszólított közönséget potenciális új piacként fedezték fel, és szívták el a nagy kereskedelmi szolgáltatók.²⁵

Ezzel párhuzamosan a művészeti avantgárd lendülete is kifutott az 1930-as években, nem kis részben a totalitárius rendszerek korlátozó hatásainak következtében. Nem volt ez másképpen a filmművészet esetében sem, ahol az 1920-as évek filmnyelvi újításait, kísérletező szellemét és a sokak által a filmművészet csúcsát jelentő időszakot a hangosfilm megjelenésével egy új korszak váltotta fel. Ha nem is feltétlenül lett igazuk azoknak, akik attól féltek, hogy – André Bazin megfogalmazásában – a „hangosfilm realizmusa értelmetlen zűrzavarrá változtathatja át” a „képek tökéletes birodalmát”, a korszak filmkultúrájával kapcsolatos gondolkodásban mégis alapvető változást jelentett.²⁶

A filmklubmozgalom így csak a második világháborút követően kapott új lendületet a centrumországokban, ezzel párhuzamosan pedig a perifériákon is terebélyesedni kezdett. Ebbe a folyamatba illeszkedik a nemzetközi ernyőszervezet, a *Fédération Internationale des Cine-Clubs* (Filmklubok Nemzetközi Szövetsége) megalakítása 1947-ben. A mozgalom baloldali szellemisége itt is megmutatkozott: az alapítók között olyan ismert figurák szerepeltek, mint a francia kommunista filmkritikus Georges Sadoul, vagy az elnyomott osztályok világát korábban ismeretlen hitelességgel bemutató olasz neorealizmus egyik fő teoretikusa, forgatókönyvírója, Cesare Zavattini. Eközben, bár léteztek a két háború közötti időszakban is, mégis 1945 után terjedtek el nagyobb számban a latin-amerikai filmklubok is.

²⁵ Malte HAGENER: *Moving Forward, Looking Back*. I. m. 108.

²⁶ André BAZIN: A filmnyelv fejlődése. In: André BAZIN: *Mi a film?* Osiris Kiadó, Budapest, 2002. 24.

Ezek kezdetben – néhány kivétellel, mint a kommunista szervezésű mexikói *Cine Club Progreso* – inkább a kevésbé átpolitizált francia mintát követték, a filmművészet mélyebb megértését, a tudatos filmszerető néző formálását tűzték ki célul.²⁷

Bár különböző előzmények után, mégis hasonló alapokra – államszocialista berendezkedés, kultúrafinanszírozási szisztéma és marxista-leninista kultúrpolitika – érkezett meg a filmklubmozgalom 1948 után a szovjet blokk országaiba. Kelet-Európában az ötvenes években a filmklubok, minden bizonnyal hasonló minta szerint, az alulról jövő állampolgári lelkesedés és a centralizált kultúráirányítás tengelyében jöttek létre. Az indulás is hasonló ütemben zajlott, például Lengyelországban 1956-os, Magyarországon 1957-es kezdőponttal. A *szocialista filmklub* megjelenése ugyanakkor egy egészen új helyzetet teremtett. Az ideológiai alapállás szerint a szocialista államban az üres szórakoztatóipari célokat kiszolgáló kapitalista filmipar és az ahhoz tartozó, a tőke és a magántulajdon elvével szemben kritikus hangokat cenzurázó művészeti kánon rendszerét – hivatalosan – lebontották. A probléma tehát elvileg meg is lett oldva, ahogy egy keményvonalas keletnémet kommunista politikus, Eberhard Richter 1956-ban megfogalmazta: „[ú]gy véljük, hogy diákfilmklubra mint független szervezetre nincs szükség. A nyugati országok filmklubjainak feladata, hogy a művészileg értékes filmeket a nagyközönség számára elérhetővé tegyék. Munkás- és parasztállamunkban a művészileg értékes filmek az egész lakosság számára hozzáférhetőek, és szinte minden moziban vetítik őket.”²⁸ A kérdés így az volt: ha maga a szocialista rendszer végzi el az emancipatorikus munkát, a rendszerkritikus energiákra – ahogy más 1945 előtti progresszív művészeti irányzatok esetében is – pedig már nincs szükség, akkor mi lehet a filmklubok célja, és hogyan helyezhetők el azok az alulról felfelé (*bottom-up*)

²⁷ Rielle NAVITSKI: I. m. 50–51.

²⁸ Az idézet forrása: Fernando Ramos ARENAS: From Stalinism to Cinephilia: The Emergence of East German Film Culture in the 1950s. *Historical Journal of Film, Radio and Television*, 2019/2. 1–2. DOI: <https://doi.org/10.1080/01439685.2018.1527066>.

építkező öntevékeny részvételi szerveződés és a felülről lefelé (*top-down*) centralizált művelődéspolitiká tengelyében?

Filmklubmozgalom Magyarországon

A magyarországi filmklubok megszervezése körül is a fenti ideológiai és politikai dilemmák merültek fel. Egyrészt a kapitalista filmiparral szembeni „értékes” művészet elvben elérhetővé vált, sőt a filmátvétel feladata elsősorban ezek felkutatása és megvásárlása volt, illetve magával az állami gyártással szemben is az volt az elvárás, hogy ilyen filmeket állítson elő. Másrészt az 1957 után kialakuló közművelődési intézményrendszer problémái is meghatározták az ebbe a hálózatba kerülő filmklubokat.²⁹ Felvetődött a kérdés, hogy azok mennyire válhatnak öntevékeny jellegű társadalmi-kulturális formává vagy jutnak egy felülről kontrollált, mozgalmi jellegét elvesztő gyakorlat sorsára. Továbbá hogy milyen irányok mutatkozhattak e két dimenzió által kijelölt társadalmi játéktérben, mennyiben hordozhassanak társadalomkritikus potenciált és hogyan viszonyuljanak a baloldali emancipatorikus törekvésekhez?

Azért sem könnyű egységes válaszokat adni e kérdésekre, mert egy sokszínű, heterogén hálózatról beszélhetünk. Filmklubot ugyanis nemcsak a filmellátó-szervezőként fontos szerepet vállaló Filmtudományi Intézet, hanem számos más társadalmi szervezet is fenntarthatott, így többek között a Tudományos Ismeretterjesztő Társaság (TIT), a Kommunista Ifjúsági Szövetség (KISZ) vagy a Szakszervezetek Országos Tanácsa (SZOT). A filmklubok ilyen módon horizontális hálózatként fonódtak bele a Kádár-korszak közművelődési rendszerébe. Az említett országos kulturális és társadalmi szervezetek működtették őket, de lokális intézményekbe voltak beágyazva, mint egyetemek/főiskolák, középiskolák, helyi szakszervezeti csoportok, üzemek. A műve-

²⁹ Az 1957-től kialakuló politikai esztétikai kánonnal kapcsolatban lásd: György Péter: *A hatalom képelete. Állami kultúra és művészet 1957–1980 között*. Magvető Kiadó, Budapest, 2014.

lődési házak és mozik pedig sok esetben nem pusztán az infrastruktúrát biztosították, de saját filmklubot is szerveztek.

A mozgalom elindulása szorosan kapcsolódik a Színház- és Filmtudományi Intézet (1959-től Magyar Filmtudományi Intézet és Filmarchívum) 1957-es megalakulásához és annak részeként a filmarchiválás intézményének és gyakorlatának kialakításához.³⁰ A klubok kópiákkal való ellátását kezdetben kizárólag a Filmtudományi Intézet koordinálta, az általa birtokolt és vetítésre alkalmas állapotban lévő tekercsekről elkészült címlistából a klubok vezetői választhattak a csoport aktuális tematikája (szerző, ország, filmművészeti irányzat, társadalmi téma stb.) szerint. Később az intézet az archív filmek biztosításáért felelt, míg az „újabb” filmek kölcsönzését a nagy állami filmforgalmazó vállalat, a MOKÉP látta el. A filmklubokat vezető előadók a közművelődési rendszer különböző szintjeit képviselték: a diákklubok esetén elsősorban pedagógusok, más csoportok esetén népművelők, művelődési házak igazgatói vagy az adott – filmes vagy más – szakma képviselői.

Az 1973–1975 közötti időszakra vonatkozó beszámolókból a szervezeti forma és a tagság alapján a filmklubok három karakteres típusát lehet megkülönböztetni. Legnagyobb számban egyetemeken, főiskolákon és középiskolákban működő diákklubokat látunk; ezt követték a KISZ, illetve különböző vállalatok, közművelődési intézmények által fenntartott ifjúsági filmklubok; harmadikként pedig az üzemek, kulturális intézmények, szakszervezetek, munkásszállók által fenntartott, döntően ipari munkások látogatta csoportok. Ezek mellett előfordultak más – karakteres jegyeket kevésbé mutató – vegyes tagságú és

³⁰ A megalakuló intézmény a Filmmúzeum után a legfontosabb bevételi forrásaként tekintett a filmklubmozgalomra, nemcsak kópiákat, de tájékoztató anyagokat, szakirodalmat biztosított és filmklubvezetőket képzett. HUSSEIN Evin: Lajtan innen. A magyar filmarchívum létrejöttének viszonyosságai a kezdetektől az önálló intézményig, 1959-ig. *Metropolis. Filmelméleti és Filmtörténeti Folyóirat*, 2023/4. Forrás: <https://www.metropolis.org.hu/lajtan-innen> (Letöltve: 2026. 05. 12.)

már nevükben is kifejezetten az idősebbeket megszólító „felnőtt” filmklubok is.³¹

Az, hogy milyen tevékenység zajlott egy filmklub eseményen, függött tehát annak közegétől, a nézőktől, a vetítést menedzselő szervezettől, a levezető előadótól és persze a vetített filmtől. Egészen más világ tárulhatott a résztvevő elé a mezőtúri KISZ-filmklubban, ahol egy 1930-as évekbeli francia melodramát vetítették, vagy Budán, ahol a Budapesti Műszaki Egyetem kollégiumában a Gulyás testvérek szociografikus erejű kortárs filmjének, a *Vannak változásoknak* a megtekintését lelkes beszélgetés követte az alkotókkal.

A filmklubokban vetített filmek kiválasztása a kópiák technikai feltételei mellett részben ugyancsak a szervező intézményen és a választott filmtörténeti tematikán múltott. Hogy a filmek kiválasztásának döntésébe bevonták-e a tagságot, már a részvételiség egyik fontos faktorának tekinthető. A filmklubok így fontos kultúraközvetítő szerepet láthattak el, olyan alkotásokat is bemutatnak, amelyek a mozik programjában marginális helyen szerepeltek (például az újhullám fontos darabjai).³² Eközben viszont – ahogy később látni fogjuk – kialakult egyfajta feszültség aközött, hogy a kultúrpolitika részben emancipatorikus nézőpontokat is érvényesítő elvárásai szerint a közönségnek mit „kellene” néznie, és az emberek mit néznek valójában.

A kutatás jelen fázisában az eredeti forrásanyagot elsősorban a Filmtudományi Intézet iratanyaga jelenti, mely intézmény a kópiával való ellátáson túl saját filmklubokat szervezett, a teljes hálózatra vonatkozó adatokat gyűjtött, elemzéseket készített, valamint az egész mozgalmat átlátó intézményként egy formális ernyőszervezet, a leendő Filmklub Szövetség megalakításán

³¹ A kategóriák természetesen nem kizárólagosak. Sok esetben az ifjúsági filmklubokat is látogatták munkások, és vannak olyan csoportok is, ahol teljesen változatos a résztvevők életkori és társadalmi háttere. Beszámolók a filmklubok tartalmi munkájáról. HU-MNL-OL XXVI-I-23. 25. ó. e.

³² SZILÁGYI Erzsébet: A filmklubtagok filmizlésének, filmműveltségének jellegzetességei az 1990-es évek első felében. *Kultúra és közösség*, 2020/5. 97–98. DOI: <https://doi.org/10.35402/kek.2020.5.15>.

dolgozott.³³ A filmklubmozgalom hazai indulását az intézet egy feljegyzésben így foglalta össze:

A Filmtudományi Intézet és Archívum (akkor még Színháztudományi és Filmtudományi Intézet) 1957-ben indította el a filmművészeti ismeretterjesztést szolgáló ún. Filmbaráti kör filmklub mozgalmat. Budapesten és szerte az országban Filmbaráti körök alakultak, amelyekben általában kéthetenként ismétlődő, összefüggő tematikát felölelő filmsorozatok kapcsán filmtörténeti, filmesztétikai előadással egybekötött vetítések zajlottak le. Ezek a sorozatok rövidesen igen népszerűek lettek, sok lelkes érdeklődőt vonzottak. [...] hozzájárultak a filmműveltség terjesztéséhez, sok lelkes filmbarátot neveltek. Hatásuk ösztönösen hatott a hivatásos népművelő szervekre (TIT, SZOT), felhívta figyelmüket a filmművészeti ismeretterjesztés hasznosságára.³⁴

A mozgalom deklarált céljai szerint jóval inkább műveltségi, esztétikai-nevelési programot hirdetett, ami az intézet értékelése szerint kezdetben – az 1960-as évek elejéig – kifejezetten sikeresnek volt mondható.

A Filmtudományi Intézet feljegyzése szerint létrejöttek a nézői csoportok különböző típusai. Elsőként a filmbaráti körök, amelyek nagyobb létszámú, inkább formális közösségek voltak, amelyeket az informális jellegű, öntevékeny filmklubok előszobáiként képzeltek el. A köröknek a tervezett működési szabályzat szerint minimum kétszáz fővel kellett rendelkeznie, az elérhető filmkínálat és a tagság kívánságainak figyelembevételével a filmkör vezetése választotta ki a tematikát.

A filmbaráti körök tematikáját négy, hat vagy nyolc előadásból állítjuk össze. Ezek az előadások egy kérdés köré csoportosított filmeket mutatnak be, amelyeket esetenként 30 perces előadás előz meg. Az előadás az adott témakör olyan kérdéseit világítja meg, amelyre a film választ ad a hallgatóságnak és a hallottak alapján további gondolatokat ébreszt. [...] A filmbaráti köröket

³³ A kutatás későbbi szakaszaiban fontos lesz a további szervezeteknek az iratanyagát áttekinteni, amely kiegészítheti a filmklubot szervező és látogató résztvevőkkel készítő orál history interjúkat.

³⁴ Feljegyzés: tárgy, a Filmklub Szövetség megalakítása, előzmény: a filmklub-mozgalom kialakulása és helyzete 1960-ig. HU-MNL-OL XXVI-I-23. 24. ó. e.

elsősorban kultúrotthonokban, másodsorban mozgóképszínházakban szervezik meg.³⁵

A második lépcsőfokot maga a filmklub forma jelentette volna, amire a filmművészeti ismeretterjesztés elmélyültebb gyakorlatként tekintettek: „tagjai a filmművészet sajátosságaival, formanyelvével, irányzataival intenzívebben foglalkoznak, és nem csupán passzív hallgatói egy előadásnak, szemlélői a vetítésnek, hanem elemző vitát folytatnak, esztétikai kérdésekről a filmek tartalmi és formai elemzésével”.³⁶ A formailag is filmklubként értékelt kollektívák kisebb taglétszámmal működtek (harmincnyolcvan fő), magasabb szintű részvételi lehetőséggel és a kádári demokratikus önképnek megfelelően a vita szerepének hangsúlyozásával: a „foglalkozásaikon játékfilmek, dokumentumfilmek, tudományos ismeretterjesztő filmek, rajzfilmek szerepelhetnek, a filmek vetítését az elemzés vagy a vita szükségessége szerint megszakíthatják”.³⁷

A központosítás kérdései az államszocialista művelődési rendszerben

A Filmtudományi Intézet az 1960-as évtized elején megtorpanást érzékelt a mozgalomban. Ezért az intézet vállalta a moziforgalmazásból már kikerülő archív filmek kölcsönzését, nemcsak kiadványait kínálta fel, hanem kutatóit is előadások, illetve konzultációk tartására. Ugyanakkor az apparátusukat már nem érezték elégségesnek a szervezeti és gyakorlati teendők ellátására, így azt a TIT-re testálták. Így indult az az államszocialista szervezetek közötti küzdelem, ami a következő évtizedek vitáit meghatározta. Ekkor jelent meg a korszakkal kapcsolatban ismerős *még nem* típusú narratív keret, amely szerint a „mozgalom számos sikert aratott, de *még nem*

³⁵ Működési szabályzat a filmklubok és filmbaráti körök számára (1966). HU-MNL-OL XXVI-I-23. 24. ó. e.

³⁶ Uo.

³⁷ „A filmklubok élén választott vezetőség áll, ők állítják össze a tematikát, amihez központi jóváhagyás volt szükséges.” Működési szabályzat a filmklubok és filmbaráti körök számára. Uo.

tölti be a legmegfelelőbb helyét a szocialista világban”, amely értelmezés tökéletesen beleillett a kádári modellezett önkritikus diskurzusba. Az intézet – vélhetően az 1960-as évek végén született – értékelése szerint:

[a]z átadás után eltelt néhány év alatt azonban világos lett, hogy ez a megoldás nem volt szerencsés. Kiderült ugyanis, hogy a TIT-ben a filmművészeti ismeretterjesztést bár fontosnak tekintik, de irányítását elméletileg, módszertanilag nem tudják kellően biztosítani. Fenntartását elsősorban anyagi előnyei miatt vállalják, mert bevételeiből finanszírozni tudják az ismeretterjesztés más – fontos – de gazdaságilag deficitese ágait. A szükséges elvi, módszertani irányítás és ellenőrzés hiánya miatt a filmklubok műsorprogramja fokozatosan romlott. Eluralkodott bennük az eklektikus jelleg, az elmaradt ízlés kiszolgálása, a filmműveltséget, a filmkultúrát adó ismeretterjesztés helyett.³⁸

Az érzékelt problémákra adott válaszként fogalmazódott meg a Filmtudományi Intézetben egy központi szervezet, a Filmklub Szövetség megalakításának terve. Alapszabálya szerint célja az lett volna, hogy a „filmművészetet és annak alkotásait a lakosság legkülönbözőbb rétegeivel megismertesse”, valamint hogy kidolgozza a filmkultúra terjesztésének eszmei irányvonalát, szakmai feladatait, előadókkal, filmekkel és kiadványokkal segítse a filmklubok működését, elősegítse a klubok különböző fokozatainak kialakítását (filmbarát köröktől a vitaklubokig), segítse az előadók képzését.³⁹ Végül pedig, hogy a nemzetközi tapasztalatcsere érdekében filmek cseréje és vétele céljából erősítse a kapcsolatot a Filmklubok Nemzetközi Szövetségével.⁴⁰

³⁸ Feljegyzés: tárgy, a Filmklub Szövetség megalakítása, előzmény: a filmklubmozgalom kialakulása és helyzete 1960-ig. HU-MNL-OL XXVI-I-23. 24. ő. e.

³⁹ Továbbá, hogy „emelkedjen a nézők filmkultúrája, filmesztétikai műveltsége, a filmművészet és a közönség szoros kapcsolatával a kettő között kívánatos kölcsönhatás érvényre jusson”. Magyar Filmklub Szövetség alapszabálya (1967. április 19.) HU-MNL-OL XXVI-I-23. 24. ő. e.

⁴⁰ Utóbbi fontos cél volt ugyanis, hogy ilyen módon a Magyar Filmklub Szövetség jobb esélyekkel kezdeményezheti felvételét a nemzetközi szövetségbe, így hozzáférhetővé válnának olyan külföldi filmek, amelyekkel a filmarchívum addig nem rendelkezett, másrészt egy ilyen központi szervezet révén jobban koordinálhatóvá válhat a mozgalom. A fejlődés érdekében más technikai, infra-

Az anyagi érdekeltségnek tett kompromisszumok miatt rossz gazdának bélyegzett TIT ironikus módon, egyúttal jó taktikai érzékkel éppen azzal érvelt, hogy a szövetség központosítási terve túlságosan bürokratikus, túlzott terjeszkedésével sértené a filmklubok párthatározatba foglalt önállóságát.⁴¹ Álláspontjuk szerint a mozgalom fejlődéséhez tiszteletben kell tartani és egyenlő jogokat kell biztosítani a fenntartó szervezeteknek (TIT, SZOT, KISZ). A Filmtudományi Intézet persze visszautasította a kritikákat, és arra hivatkozott (aligha minden alap nélkül), hogy a TIT-nél csupán nem örülnek annak, hogy a javaslat szerint a klubok jövedelmének 50%-a hozzájuk került volna.⁴² A kultúra irányításának „demokratizálását és decentralizálását” hirdető reformléggörben nem ment át a központosítási szándék.⁴³ A Filmtudományi Intézet feljegyzése szerint a Filmklub Szövetség alapszabályát nem fogadták el, mert jogi akadályokba ütközött, így az csak mint formális szerv működhetett volna, egyben a tervezett alapszabály-módosítást is sürgős feladatként kezelték.⁴⁴

strukturális feladatok is megjelentek: kópiaállomány bővítése (főleg a keskeny-filmes), a képzett előadógárda megteremtése, színvonalas, de alacsony áron forgalomba hozható népszerűsítő irodalom. Feljegyzés: tárgy: a Filmklub Szövetség megalakítása, előzmény: a filmklub-mozgalom kialakulása és helyzete 1960-ig. HU-MNL-OL XXVI-I-23. 24. ó. e.

⁴¹ Alighanem a szakszervezetek és kisebb részben a tömegszervezetek munkájával kapcsolatos 1967-es párthatározatra utalhatott itt a TIT vezetése: Az MSZMP Központi Bizottsága Agitációs és Propaganda Bizottságának állásfoglalása a szakszervezet kulturális nevelő munkájának néhány időszerű kérdéséről. In: VASS Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1967–1970*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1970. 27–35.

⁴² Feljegyzés és javaslat a Filmklub Szövetséggel kapcsolatos problémákról (1967. november 16.) HU-MNL-OL XXVI-I-23. 24. ó. e.

⁴³ A reformmodell szellemében az irányítás demokratizálása és decentralizációja volt a kulcsszó a korszakban, ami már 1966-ban *Az irodalom és a művészetek hivatása a társadalmunkban* című állásfoglalásban is megjelent. VASS Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai 1963–1966*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1968. 504–508. A kultúra reformprogramjáról lásd: KALMÁR Melinda: Az optimalizálás kísérlete. Reform-modell a kultúrában. 1965–1973. In: RAINER M. János (szerk.): *„Hatvanas évek” Magyarországon*. 1956-os Intézet, Budapest, 2004. 161–198.

⁴⁴ Feljegyzés és javaslat a Filmklub Szövetséggel kapcsolatos problémákról (1967. november 16.). HU-MNL-OL XXVI-I-23. 24. ó. e.

Anélkül, hogy a vita részleteiben elmerülnénk, érdemes néhány tanulságot levonni, hiszen az itt megjelenő érvek is érzékeltesen jelölik ki a filmklubmozgalommal kapcsolatos alapvető dilemmákat az államszocialista korszakban.

- Legyen-e központosítás, amivel erősebb kontrollt lehet gyakorolni a filmen keresztül való nevelés, ismeretterjesztés folyamatában, ugyanakkor ellentétes a körök öntevékeny és demokratikus jellegével?⁴⁵
- Milyen filmeket vetítsenek a filmklubokban, ha az 1920-as, 1930-as évek műfaji filmjeinek egy része ideológiai okokból problematikus volt, miközben a szocialista korszak haladónak nevezett filmjeinek mennyisége nem volt elegendő, a nemzetközi művészfilmekhez pedig nem volt könnyű hozzáférni?
- Elfogadható-e a szocialista kulturális logikában anyagi érdekeltségre építeni a klubok működését, a bevételt más kulturális és nem kulturális célokra fordítani (TIT, művelődési házak), vagy a létrejövő anyagi rést az államnak kell kipótolnia?

A kommersz, a giccs és a piszkos anyagiak – vetített filmek és a finanszírozás

A filmklubmozgalom kapitalista filmiparral szembeni kritikájában összekapcsolódott a gyártási és forgalmazási szisztémának, valamint a filmművészeti alkotások kommerciális kánonjának a kritikája. A szocializmusban ezek a problémák az elvek szintjén megoldódtak, hiszen a teljes intézményrendszert birtokló állam hivatalosan a politikailag elkötelezett progresszív filmek elkészülését támogatta. A valóságban ugyanakkor mindkét probléma megjelent a filmklubokkal kapcsolatban, vagyis mind a piaci spekuláció és anyagi érdekeltség, mind pedig az ideoló-

⁴⁵ Az intézményi háló központosításának részét képezte volna a vetítések melletti előadások forgatókönyvének előírása és a kapcsolódó oktatói segédanyagok és eszközök központi előállítása szemben a körök spontán jellegével és helyi adottságaival, igényeivel.

giai-esztétikai kánonba nem illeszkedő „elmaradott” filmek jelenléte.⁴⁶

A TIT filmklubokkal kapcsolatos működését végigkísérte a kritika, hogy valójában nem a filmklubok érdekeit helyezik előtérbe, hanem azokra keresztfinanszírozási lehetőségként tekintenek, és a bevételt kevésbé rentábilis tevékenységeik finanszírozására fordítják. A jelenség nem volt elszigetelt, általánosan megjelent a probléma, hogy egyes szereplők attitűdjét tekintve a „tradíciókból táplálkozik az a felfogás, hogy a filmklubokkal »keresni« lehet”.⁴⁷ A helyzetértékelés szerint anyagi érdekellentétek alakultak ki a filmek tulajdonosai, a vetítési helyek tulajdonosai és a klubokat működtető szervek között. A közművelődési hálózat különböző szintjei, a Filmintézet, a MOKÉP, a Megyei Moziüzemi Vállalatok és a kultúraszervezésben részt vevő szervezetek közötti együttműködés problémáit, a bevételek (vélt) öncélú, filmkultúrából kicsatornázó felhasználásának vádját összekötötték a filmválasztás kritikájával. „E törekvés egyik eredménye a programok eltorzulása, a régi jó filmek iránti nosztalgia továbbtáplálása.”⁴⁸

Mennyiben jelentett alternatívát a hivatalos filmforgalmazási és moziüzemeltetési rendszerhez képest a filmklubok programja? A vetítések tükrében a válasz ellentmondásos. A filmválasztás magában hordozta a feszültséget, ami az ideológiailag elvárt progresszív-emancipatorikus funkció, valamint a nézőknek és

⁴⁶ Ez a dilemma az államszocialista kultúra és kultúrpolitika egészét áthatotta. Már a kezdetektől el kellett magyarázni, hogy miért lehet elfogadható a Kádár-rendszer számára a passzivitás és figyelemelterelés eszközeként a rendszer számára hatékony, ugyanakkor ideológiailag ellentmondásos helyzetben lévő népszerű kultúra: miért és hogyan különbözik egymástól az eszképipista „rossz” kapitalista és a pihentető-aktivizáló „jó” szocialista tömegkultúra. Az 1953-tól, majd még inkább 1957-től az országba áramló tömegkulturális formákat saját legitimálására a rendszer felhasználta, miközben el is helyezte ebben az ideológiai magyarázó keretében. Lásd: TAKÁCS Róbert: A kultúra reformja – a reform kultúrája. *Eszmélet*, 2015. (27.) 107. 137–153.; TORDAI Bence: A Kádár-rendszer tömegkultúra-recepciója. In: KISANTAL Tamás (szerk.): *Művészet és hatalom*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2005. 142–156.

⁴⁷ Javaslat a Filmklub Szövetség megalakítására és a filmklubmozgalom korszerűsítésére (1969. december). HU-MNL-OL XXVI-I-23. 24. ó. e.

⁴⁸ A szervezeti szétaprózódás és az ellentmondásos anyagi érdekek megoldására ő is egy egységes szervezeti keret kialakítását javasolta. Uo.

hatalmi érdekeknek is megfelelő szórakoztatás igénye között hűződött. Ezzel összhangban az 1968–1969-es szezonban vetített filmek listája alapján első ránézésre valóban a diskurzus egyik visszatérő ítélete, az eklektikusság juthat eszünkbe. Egyik oldalról képviseltették magukat a korábbi évtizedek olyan meghatározó filmművészeti irányzatai, mint a német expresszionizmus (*Dr. Caligari*; *Gólem*; *M – Egy város keresi a gyilkost*; *Metropolis*; *Utolsó ember*), a szovjet montázsiskola (*Anyu*; *Ember a felvevőgéppel*; *Patyomkin páncélos*; *Szentpétervár végnapjai*; *Sztrájk*), az olasz neorealizmus (*Biciklitolvajok*; *Csoda Milánóban*; *Róma, nyílt város*; *Róma, 11 óra*), vagy a francia új hullám (*Cléo 5-től 7-ig*; *Négyszáz csapás*; *Jules és Jim*; *Kifulladásig*; *Szerelmem, Hirosima*). A fentieken túl további jelentős alkotók – a rendes mozihálózatban is vetített – filmjeivel is megismerkedhetett a filmklubokat látogató közönség, többek között Akira Kurosava, Andrzej Wajda, Charlie Chaplin, Ingmar Bergman, Federico Fellini, Michelangelo Antonioni vagy Orson Welles mozijaival.⁴⁹

Másik oldalról viszont úgy fest, hogy a nézők többnyire nem azokat a filmeket preferálták, amiket „kellett volna”. A filmművészeti szempontból kiemelt értéket képviselő, valamint progresszívnek számító filmek nézettsége jóval alacsonyabbnak bizonyult. Nem éppen a filmklubok avantgárd jellege mutatkozik meg például abban, hogy a lista legvégén, mindössze egyetlen vetítéssel és száz nézővel olyan alkotásokat találunk, mint a szürrealista klasszikus *Andalúziai kutya* vagy Szergej Eisenstein osztályharcos kísérleti első filmje, a *Sztrájk*.⁵⁰

A legnépszerűbb filmek között a burleszk klasszikusai mellett nagyrészt korai hangosfilmekkel találkozunk az 1930-as és 1940-es évekből. Az elsősorban amerikai, francia és magyar filmek erős műfaji sokszínűséget mutatnak – a drámai, vigjátéki és krimi műfajok mellett legtöbbször a romantikus elem tér vissza. Több tízezeren merülhettek el például a svéd királynő szerelmi életében a Greta Garbo főszereplésével készült *Krisztina királynő* vagy izgulhatták végig a románccal és bűnnel teli kódos

⁴⁹ Adatok a filmklubokban vetített filmekről és látogatói létszámról az 1968/69-es évadban. HU-MNL-OL XXVI-I-23. 24. ő. e.

⁵⁰ Uo.

utazásokat a harmincas évek francia melodrámai által.⁵¹ A nemzetközi műfaji – tehát nem a progresszívnek számító szerzői – filmek megtekintése mellett alighanem ugyancsak a „rossz fajta”, mégis a kádárizmus által engedélyezett nosztalgizálás részét képezhették az 1953 előtt még a „Horthy-fasizmus” ellenségesnek tekintett, majd a Kádár-rendszer első éveiben újra műsorra kerülő filmjei, mint a *Hyppolit*, a *lakáj* vagy az *Emberek a havason*.⁵²

Nézők és tanulók. Részvételiség és pedagógiai potenciál

A befogadói részvételiséggel kapcsolatos kérdések alapvetően arra fókuszáltak, hogy mekkora létszámú, a tagok milyen mélységű bevonásával működő filmklub volna ideális. A participáció és a pedagógiai kérdések ilyen módon össze is kapcsolódtak: míg a frontális előadásos módszer egy passzívabb, addig az intenzívebb, kollektív párbeszédre épülő forma egy aktívabb befogadót képzelt el. A források alapján képet kaphatunk ezeknek a nézői ideáltípusoknak a percepciójáról és részben az elképzelések és a létező gyakorlat közötti viszonyokról.

A vizsgált feljegyzések tanúsága szerint az 1968/1969-es évadban 175 filmklub működött az országban 46 742 főnyi taglétszámmal, ami a mozgalom történetében az addigi legnagyobb léptéknek számított. A klubtagság egy része állandó volt, egy másik része folyamatosan változott, közülük a többség alkalomszerűen csatlakozott egy vagy néhány programhoz.⁵³ A Filmtudományi Intézetnél a tartalmi munka értékelésében a tapasztalatok és a klubokhoz tartozó ideologikus elvárások mentén a nézői csoportok különböző típusait különböztették meg. Az

⁵¹ A top 10 így alakult: 1. *Modern idők* (rendezte: Charlie Chaplin, 1936), 2. *Nagy ábránd* (Jean Renoir, 1937), 3. *Krisztina királynő* (Rouben Mamoulian, 1933), 4. *Aranypolgár* (Orson Welles, 1941), 5. *Aranyláz* (Charlie Chaplin, 1925), 6. *Kétarcú nő* (George Cukor, 1941), 7. *Alvilág királya* (Julien Duvivier, 1937), 8. *Ködös utak* (Marcel Carné, 1938), 9. *Vörös kocsma* (Claude Autant-Lara, 1951), 10. *Grand Hotel* (Edmund Goulding, 1932).

⁵² Adatok a filmklubokban vetített filmekről és látogatói létszámról az 1968/69-es évadban. HU-MNL-OL XXVI-I-23. 25. ó. e.

⁵³ A filmklub mozgalom időszerű kérdései (1969). HU-MNL-OL XXVI-I-23. 24. ó. e.

első csoportot tartották a legsikeresebbnek, ahol „tervszerűen felépített, a filmművészet fejlődéstörténetét átfogó programokkal, előadásokkal, vitákkal egybekötött színvonalas filmművészeti ismeretterjesztés folyik. A tagság e klubokban a filmeket nemcsak megnézi, hanem azokról vitatkozik is, egyénileg hozzáolvas”.⁵⁴ A feljegyzés elismerte, hogy ez a sikeres formula a klubok kis részében, főként a középiskolás, egyetemi és ifjúsági csoportok esetében valósult meg. A második, „egészséges szórakozási igényt kielégítő” csoport az értékelés szerint átmenetet képezett a „spontán mozinézó és »A bérletes« nézők között”, ahol az ideológiai elvárások szerint elmaradottnak számító szórakoztató alkotások iránti igény megmaradt, ugyanakkor a befogadó már nem utasította el az újabb és politikai-esztétikai elvárások alapján készült magasabb nivójú műveket, „filminformáltsága már jóval magasabb az átlag mozibajáróénál”.⁵⁵ Végül a harmadik típus az „elmaradt tudatot, ízlést szolgálja ki”, e nézők „érdeklődését »a régi magyar filmek« iránti nosztalgia vezeti”.⁵⁶

Az értékelésből kirajzolódik tehát, hogy a demokratikus vitakultúra ideológiai konstrukciója és a filmművészet politikai-esztétikai elvárásrendszere össze is kapcsolódott a filmklubok minősítésében: azt a nézőt, aki nyitott volt a progresszívnek tartott irányzatokra, potenciálisan aktívabbnak tekintették, olyanak, aki részt is vesz a vitában – míg az „elmaradt” filmekben nosztalgizálókat egyúttal rendre passzívabb, igénytelenebb befogadóknak látták.⁵⁷

Az 1960-as évek végének filmklubvitája is elsősorban arról szólt, hogy mennyire működnek „klubszerűen” ezek a nézői csoportok, és mennyire megfelelő a vetített filmek eszmei-művészeti színvonala. B. Nagy László az *Élet és Irodalomban* *Mennyi a sok?* címmel megjelent publicisztikájában társadalmi összevetésben inkább kevésnek értékelte a nagyjából 40 ezres tagsággal mű-

⁵⁴ Uo.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ Uo.

⁵⁷ Ez az összefüggés egy generációs törésvonallal is kiegészült. Aligha lehet meglepő, hogy az aktív és nyitott nézőközönség eszerint a fiatalabbak, míg a nosztalgizálók az idősebb, negyven éven felüli korcsoportokból kerültek ki.

ködő százhusz filmklubot. A kritika szerint ezek valójában nem klubszerűen működtek, nem folytak ott valódi viták, a nagy létszámú körök tagsága inkább csak elviselte a bevezető előadásokat, hogy aztán nézhesse a filmeket.⁵⁸ A rendelkezésre álló statisztikai adatok is a nagy taglétszámú körök túlsúlyát mutatják: az 1968 első félévében készült, száztizennyolc filmklubot szemlélő dokumentum szerint a kollektívák többségét ezek a több száz fős körök jelentették.⁵⁹ E jelzések mellett a vetített alkotásokkal kapcsolatban visszatérő kritikaként említették, hogy ezek túlnyomórészt kommersz filmek.⁶⁰ A klubszerű működés ideológiai értékalapú elvárása ezen a ponton ellentmondásba került a gazdasági számítással, utóbbi szempont ugyanis éppen a nagy nézőszámú vetítéseket priorizálta, amit ráadásul fontos közművelődési eredményként is fel lehetett mutatni.

A filmklubokkal kapcsolatos diskurzus kiterjedt a pedagógiai lehetőségek kérdésére is. Ennek tétje az volt, hogy a filmklubok megteremthetnek-e a fiatalok számára egy alternatív oktatási formát, amelyben összekapcsolódhat a közös gondolkodás, a művelvezet és az egyéni kreativitás kollektív megélése. Ha a statisztikai adatok és a filmes beszédrend mögé, a filmklubbeszámolók – kvalitatív elemzési lehetőséget kínáló – forrásanyagára tekintünk, akkor úgy tűnik, a filmklubmozgalom bizonyos értelemben két párhuzamos nyomvonalon futott. Míg a nagyobb létszámú, jellemzően idősebb tagokból álló, népszerű filmeket vetítő „nosztalgizáló” klubok nem sokban különböztek a hivatalos filmforgal-

⁵⁸ B. NAGY László: Mennyi a sok? *Élet és Irodalom*, 1968/45. 10.

⁵⁹ Elenyésző volt a 100 körüli tagsággal futó klubok száma, és mindössze egyetlen működött 100 fő alatti tagsággal. Ez a dokumentum ugyanakkor nem tartalmazza az iskolai, egyetemi csoportosulásokat, amelyekben jellemzőbb volt a kis létszámú, intenzívebb működés. Működő filmklubok az 1968. év I. félévében HU-MNL-OL XXVI-I-23. 24. ó. e.

⁶⁰ A vita során jellemző módon a Filmtudományi Intézet kényszerült defenzívába, rendre védelmükbe vették a meglévő eredményeket, ugyanakkor a lehetőségek szűkösségére hivatkoztak. „A pécsi filmklubvitán elhangzott, hogy »a cselekvő film« analógiájára váljanak »a cselekvő klubok«-ká, a hazai progresszió, a magasabb rendű filmkultúra zászlóvivőivé. Ki ne értene ezzel egyet? Am amíg a konkrét lehetőségeket nem vesszük számba, amíg semmibe vesszük az eddigi eredményeket, addig a tett szó világgá kiáltása sem lesz több, sajnos, frázisnál.” KARCSAI KULCSÁR István: A filmklubmozgalom. *Élet és Irodalom*, 1968/45. 10.

mazás és bemutatás világától („kommerszmozik”, Filmműzeum hálózata), addig a vetített filmek kapcsán, és még inkább mint társadalmi gyakorlatok, a diákklubok jelenthettek alternatív, emancipatorikus potenciált.

A közép- és főiskolai, egyetemi klubok esetében gyakoribbnak számított, hogy nemcsak bevezető előadást tartottak, hanem a filmet követően vitát is, ami az esztétikai kérdéseken túl kiterjedhetett különböző történeti, társadalmi aspektusok átbeszélésére. A tatai Eötvös József Gimnázium 1973-as programja például az elidegenedés jelenségét helyezte középpontba, a mátészalkai Esze Tamás Gimnázium filmklubjának tagjai ugyanebben az évben a magány, a törvényen kívüliség és a zen-buddhizmus filozófiájának hatásáról beszélgettek a *Szelíd motorosok*, a *Csavargó* és a *Közöny* című filmek kapcsán. A részvételiség ezeknél a jellemzően kisebb létszámú kluboknál nemritkán kiterjedt a filmes program kiválasztására, egyes esetekben a látottakhoz vetélkedők és filmes dolgozatok kapcsolódtak, illetve az is előfordult, hogy a vitát is az aktívabb tagok moderálták.⁶¹

Az iskolai filmklubok működése sok esetben összekapcsolódott az általános oktatási rendszerrel. Előfordult, hogy az adott filmmel kapcsolatos vitát nem a vetítés után, hanem az azt követő tanórán folytatták le, és ugyancsak nem volt ritka, hogy a filmművészeti alkotásokat a tananyagot kiegészítő eszközként használták, például a kötelező olvasmányok filmes adaptációjának tárgyalásakor. Kérdéses volt persze – és mai napig is az –, hogy leterheltségükben marad-e bármennyi kapacitásuk a tanároknak a törzsanyag átadásán túl, ráadásul egy olyan tevékenységre, amit filmes és klubjellege miatt sokan komolytalannak tartottak a frontális oktatásra és tárgyi tudásra épülő logikában.

Ember Marianne filmes szakíró, filmklubvezető egy olyan középiskolában készített szocióriportot, ahol éppen a filmklub megítélése kapcsán robbant ki a vita. A *Filmvilág* lapjain közölt cikk ilyen módon a filmklubokkal kapcsolatos beszédrend kevésbé elitista, illetve emancipatorikus jellegére, vagy akár azok ellent-

⁶¹ Beszámolók a filmklubok tartalmi munkájáról. HU-MNL-OL XXVI-I-23. 25. ö. e.

mondásos megítélésére utal. Az idézett szkeptikus iskolaigazgató véleménye szerint a filmklub hasznos lehet például az irodalom-oktatás szemléltető eszközeként, de nem terjeszkedhet túl a hagyományos oktatás rovására. A filmek által ugyan „könnyebben” jut el a tudásanyag, de „közvetlen hatása nem érvényesül”, ennek tetejében még rontja is a diákok eredményeit.⁶² Ezzel szemben az iskola számos tanára ellentétes tapasztalatokról, közvetlen pozitív hatásokról számolt be: „javult a gyerekek fogalmazásmódja, megnőtt az asszociációs készségük, és amit esetünkben a legfontosabban tartok – ahogy magunk között mondani szoktuk –, megnőtt a gyerekek széjjellátása.”⁶³ Számos megszólaló éppen azt hangsúlyozta, hogy a kritikus gondolkodásra nevelés, elemző képesség fejlesztése révén nyújthat alternatívát a filmklub – a cikk szerzőjének megfogalmazásában: „segítheti a pedagógiai munkát. Nem csupán és nem is elsősorban tárgyi tudásanyag növelésével – a közös filmnézést és -vetítést követő beszélgetés és vita elsősorban önálló gondolkodásra ösztönözhet, és hozzájárulhat a társadalmi érintkezés, a személyes kapcsolatok demokratikus formáinak kialakításához”.⁶⁴

Ez a szemlélet ütközött tehát össze a lexikális tudásra építő, tekintélyelvű iskolai gyakorlattal. Ember cikke szerint a vita hevében a középiskolai filmklubot egy időre be is zárták – míg az igazgató arra hivatkozott, hogy túl kevesen járnak, addig a szervező tanárok elmondása alapján úgy tűnik, mintha inkább ellenkezőleg, túl sokan kezdtek volna el csatlakozni...

Megtörő lendület? Újrafűzött filmklubszövetség és a hetvenes-nyolcvanas évek

A Filmklubszövetség terve ugyan nem valósult meg az 1960-as évek közepén, az egyik sokszor emlegetett célt sikerült elérni: Magyarországot 1975-ben felvették a Filmklubok Nemzetközi Szövetségébe. A filmklubokkal kapcsolatos problémák viszont

⁶² EMBER Marianne: Káros vagy hasznos? Riport az iskolai filmklubok problémáiról. *Filmvilág*, 1970/11. 29.

⁶³ Uo. 30.

⁶⁴ Uo.

ezzel nem oldódtak meg, és a kádári kultúrpolitika dinamikus éveit követően az 1970-es évek elejének ideológiai visszakeményedése, valamint a „begyűrűző” gazdasági válság hatásai sem érintették kedvezően a kultúrafinanszírozás egyébként is forrásigényesebb területét.

A sajtóban az évtized második felében a meglévőnek értékelt problémák mellett – tisztázatlan célok, széttartó működés, nosztalgiazás – a mindennapi működésre vonatkozó nehézségeknek is hangot adtak, mint a filmellátás nehézsége, a közönség igénybevétele nélkül alakított, gyakran menet közben változó, vagy nem eléggé sokszínű program, valamint a koordináló szervezet hiánya.⁶⁵ A *Filmvilág*ban 1976-ban megjelent cikkekre írt válaszában a TIT Balázs Béla Filmklubjának titkára, bármennyire hangsúlyozta a relatív sikereket, elismerte, hogy még valóban „nem született részleteiben kidolgozott elképzelés, milyen úton-módon kellene az áhított célt”, a „gondolkodó, filmet értő közönség biztosítását” elérni.⁶⁶

Az évtizedfordulóra még inkább kiéleződtek, láthatóvá váltak e problémák. A filmellátottság továbbra is megoldatlannak tűnt: a nemzetközi filmművészet – filmklubok számára fontos – filmtermésével nem tudott lépést tartani a filmbeszerzés, sőt gondot okozott a meglévő kópiák állagmegóvása is. Ez azzal a veszéllyel fenyegetett, hogy a hiányos filmállomány mellett és kellő számú új film híján a kluboknak nem marad tartós a törzsközönsége, a tagok jelentős része lecserélődik.⁶⁷ A MOKÉP bekapcsolódott ugyan a filmellátásba, de állandó panasz volt a túlságosan magas kölcsönzési díj, miközben a „régifilmekkel” való ellátás esetében sem volt elégséges keret az új kópiák beszerzésére, a

⁶⁵ ANTAL István: A néző útja Lumière-től Jancsóig. A filmklubok helyzetéről. *Filmvilág*, 1976/16. 13–14.

⁶⁶ A szerző szerint ehhez kulcsfontosságú a klubjelleg, még ha spontán jellegű is. Ugyanakkor a cél, hogy ezek ne iskolaként működjenek, ahol a tagok felelnek mint tanulók, az előadók pedig feleltetnek mint tanárok. Az sem baj, hogy változó a filmművészettel kapcsolatos tudás, vizsgáztatás helyett az a cél, hogy mindenki megtanuljon gondolkodni filmekről egyéniségük szerint. PINTER István: Hozzászólás filmklub-ügyben. *Filmvilág*, 1977/1. 25–27.

⁶⁷ PALOTAI János: Egy mozgalom színe és fonákja. Hozzászólás filmklub-ügyben. *Filmvilág*, 1981/4. 68–71.

meglévők felújítására.⁶⁸ Ezenfelül a jelzett nehézségek között már olyan alapvető technikai akadályok is felmerültek, mint a rossz infrastrukturális feltételek: nem megfelelő terem vagy vetítógép, ami felgyorsította a filmek amortizációját.⁶⁹ A Filmtudományi Intézet számos ponton nem értett egyet a kritikákkal, mégis elismerte, hogy a filmállomány bővítésre szorul, hogy több valódi vitaklubot kellene szervezni, és hogy a kópiák állapota sem tökéletes.⁷⁰

A filmklubok filmellátással kapcsolatos problémái összefüggtek a mozgalomnak a filmforgalmazás rendszerében elfoglalt nem éppen kitüntetett helyével. Az 1980-as évek legelején, a KISZ KB kezdeményezésére összehívott *Film és ifjúság* című tanácskozáson elhangzott vélemények arra mutattak rá, hogy az állami forgalmazási rendszer által biztosított filmállomány és a klubokat felülről megszervező kultúrpolitikai irány lényegében zsákutcát jelentett és partvonalra szorította a különböző nézői csoportokat, amelyek inkább „kalapdíszei”, mintsem szerves részei lettek a szisztémának. A filmklubok mellett ez az 1970-es években induló – fontos emancipatorikus célok mentén szerveződő – társadalmi forgalmazásra építő csoportokat jelentette, amelyek az itt elhangzottak szerint „[e]lsősorban olyan játék- és dokumentumfilmeket gyűjtöttek össze, amelyek közvetlenül vagy kevés áttétellel ábrázolják a társadalmi viszonyokat és összefüggéseket, s amelyek alkalmasak a vetítéseket mindig követő elemző viták, eszmecserék elindítására.”⁷¹ A filmklubok és a társadalmi forgalmazásra épülő hálózatok továbbra is abban az ellentmondásos helyzetben találták magukat, hogy egyszerre je-

⁶⁸ A szerzők szerint nincs erős létező kapcsolat a filmklubok és más filmkulturális események között (például filmszemlék, fesztiválok, nemzetközi filmklubokkal találkozó), és továbbra sincs kiadvány. PATÁKY Iván–PINTER István: Helyzetkép, s ami belőle következik. *Filmkultúra*, 1981/1. 81–82.

⁶⁹ Uo. Terítékre került a szövetség létrehozásának elmaradása is, amelynek következtében nem történt előrelépés az „alulról demokratikusan szabályozott szervezet” kialakításában sem. RÉZ András: Megkésett hozzászólás a filmklubok ügyében. *Filmkultúra*, 1981/3. 67–68.

⁷⁰ DRASKOVICS Tiborné: Vitatkozni csak a realitásokról lehet. *Filmkultúra*, 1981/1. 83–87.

⁷¹ SZÁLE László: A filmek „könyvtárai” – Vita a filmklubok és a társadalmi forgalmazás gondjairól. *Filmvilág*, 1981/2. 35.

lent meg a biztosabb finanszírozás, szervezeti keretek szükségesége és a decentralizált, részvételi öntevékeny működés igénye.

Az 1980-as évek elején immáron ebben a kissé csalódással teli légkörben születtek újabb javaslatok a filmklubmozgalom átszervezésére. Egy – minden bizonnyal a Művelődésügyi Minisztérium Filmfőigazgatósága által készített – korabeli jelentés egyenesen a mozgalom válságáról beszélt, amely a hazai filmkultúra általános krízisének megnyilvánulásaként értelmezhető.⁷² Sötét tónusú értékelésük szerint a korábbi években a közel ötszáz filmklub közül több mint kétszáz megszűnt, és további megszűnésekre lehetett számítani. A szerző szerint a különböző problémák – takarékosági okok, emelkedő kölcsönzési díjak, rongálódott kópiák, magyar és nemzetközi értéket hordozó filmek hiánya, filmelőadók és ismertető segédanyagok hiányosságai – miatt „a mozgalom alkalmatlan arra a szerepére, amelyet a filmkultúra terjesztésében, az értő filmközönség kialakításában kellene betöltenie”.⁷³

A kritikák alapján az Filmtudományi Intézet nemhogy a szövetség létrehozására, de már a meglévő hálózat megszervezésére sem volt teljes mértékben képes. Vezető pozícióját ezért is vehette át a Magyar Film- és Tv-művészek Szövetsége, amelynek égisze alatt az 1980-as évekre megalakult a Filmklub Munkabizottság. Az ő javaslatuk már megértőbben viszonyult a különböző szervezeti és finanszírozási formában létrejött klubokhoz, és a meglévők mellett további filmklubok alapítását is bátorították volna.⁷⁴

Ironikus módon a mozgalom kezdetétől közel harminc évet kellett várni arra, hogy 1986. február 9-én, a Filmszemlén össze-

⁷² „Ez a helyzet sarkalatos pontja filmkultúránk válságának, amely nem jelent egyebet, mint a társadalmunk filmtudatának és a filmkommunikációs intézményrendszerünk relatív elmaradását, inadekváttá válását a film társadalmi felhasználásában bekövetkezett gyors és sok irányú fejlődéshez képest.” Javaslat a magyar filmklubmozgalom működésének és szervezeti felépítésének megújítására. HU-MNL-OL XXVI-I-23. 24. ő. e.

⁷³ Uo.

⁷⁴ Ugyancsak támogatták a MOKÉP azon törekvését, hogy saját kópiaállományt hozzanak létre a filmklubmozgalom számára, valamint vállalták a klubvezetők, filmmel foglalkozó pedagógusok és népművelők képzésének bővítését, színvonalának emelését. Előzetes programterv a Filmklub Szövetség megalakítására (1982). HU-MNL-OL XXVI-I-23. 24. ő. e.

üljön a Magyar Filmklubok Szövetségének alakuló közgyűlése. A szétesőnek érzékelt mozgalom, a nehéz gazdasági helyzet és végső soron az államszocializmus közelgő felbomlása a mából nézve némileg illuzórikussá tette a szövetség céljait,⁷⁵ ugyanakkor Schiffer Pál (elnökségi tag) szavai megmutatnak valamit abból, hogy mit jelentett a filmklub sokak számára.⁷⁶

A magyar film iránti érdeklődés utóbbi években tapasztalt leépülésének ugyanis részben a filmklubok sorvadása volt az oka. Korábban viszont éppen a filmklubokba járó közönség alkotta azt a „kemény magot”, amelyre filmművészetünk mindig számított. A félreértések elkerülése végett szeretném hangsúlyozni, hogy a mozgalom léte nekünk távolról sem csupán a nézőszámért fontos, ennél lényegesebb az a szellemi kisugárzó szerep, amit a klubok tagjai jelentenek a magyar filmkultúrában. Akik szeretik és értik a magyar filmet, azok környezetüket is képesek kedvező irányba befolyásolni.⁷⁷

Konklúzió

A következtetéseket is érdemes jelen tanulmány módszertani határaival indítani. Minden esetben csalogó, ha egy intézményi és/vagy hatalmi logika szerint értelmezzünk valamilyen társadalmi-kulturális folyamatot. Ha csak egyik oldalról nézünk rá, akkor „nosztalgizáló, elmaradott” nézőket, a bevételeken viaskodó intézményeket, a fellegrárból elmés megfigyeléseket kidolgozó

⁷⁵ „Arra törekszünk, hogy lehetőségeinket messzemenően kiaknázzuk, így például bővíteni kívánjuk a filmválasztékot. A nemzetközi kapcsolatok mozgósításával olyan művek is a klubokba kerülnek, melyek a kereskedelmi forgalmazás számára nem kifizetődőek. Emellett a hazai filmműhelyek értékeit is elérhetővé tesszük a klubok számára, a népszerű tudományos filmeket, a televízió vagy a Balázs Béla Stúdió arra érdemes produkcióit éppúgy, mint a legjobb amatőr filmeket.” PÖRÖS Géza: Válganak a filmkultúra igazi műhelyeivé – Megalakult a Magyar Filmklubok Szövetsége. *Filmvilág*, 1986/7. 43–45.

⁷⁶ A filmklubmozgalom a nyolcvanas évek közepén már egy egészen más médiakörnyezetben működött, mint három évtizeddel korábbi indulásának idején. Az új filmklubszövetség elnökségi tagjai (Kenyeres Imre, Schiffer Pál, Sára Sándor) is kiemelték a televízió és a videó jelentőségét, egyrészt az emberekre zúduló képi információáradat veszélyességére utalva, másrészt a különböző médiumok megértésének szükségességét aláhúzva. PÖRÖS Géza: I. m. 43–45.

⁷⁷ Uo. 44.

szakembereket látunk. A másik oldalról viszont lelkes filmbarátokat, más korok iránt vágyakozó eszkéapistákat, a szemfelnyitó igazságot keresőket, a forradalom jelentéséről vitázó tanulókat és az iskolai filmklub létjogosultságáért küzdő tanárokat. A filmklubmozgalom ugyanis mindezt jelentette, egy rendkívül heterogén és gyorsan változó világot, amely mégis egy közös csillag, a filmművészet körül keringett. A vizsgált nehézségek és változások ellenére azt feltételezhetjük, hogy a filmklubok az emlékezetes élményeken és szórakoztató estéken túl sem a kritikai gondolkodás, sem a filmértés tekintetében nem maradtak hatástalanok.⁷⁸

A tanulmány arra tett kísérletet, hogy kezdeti lépésként felmutassa ennek a sokszínű világnak a körvonalait, és vázlatosan áttekintse a mozgalmat meghatározó erővonalakat és problémákat. Ezek révén már kezdeti hipotéziseket is meg lehet fogalmazni azzal kapcsolatban, hogy hol helyezkednek el a filmklubok a fejlőlől lefelé ható kultúrpolitikai logika és az öntevékeny részvételi gyakorlatok tengelyén, és mennyire válhatott a kultúra a közös társadalmi formájává abban az értelemben, ahogy azt Antonio Negri és Michael Hardt értelmezi a kapitalista magántulajdonformához képest mint „megosztott ismeretek, nyelvek, kapcsolatok és együttműködési körök”.⁷⁹ Végző soron pedig rákérdezzon, hogy ezek a közös tudások mennyiben szolgálhattak alapjául a kapitalizmus, és mennyiben a létező államszocialista rendszer kritikájául.

Ezek a kérdések persze önmagukban sem mérhetőek egy lineáris skálán, az államszocialista rendszer működése további ellentmondásokat hordozott. Miközben a két háború közötti időszakban alakuló filmklubok a kapitalista filmipari rendszerrel szemben határozták meg magukat, és azoknak a filmeket biztosítottak felületet, amelyek megkérdőjelezték a politikai-esztétikai kánont, addig a szocialista államban ilyen emancipatorikus-

⁷⁸ A filmértéssel kapcsolatosan lásd: SZILÁGYI Erzsébet: I. m. 102–106.

⁷⁹ Michael HARDT–Antonio NEGRI: *Assembly*. Oxford University Press, New York, 2017. vi. Vö. María A. VÉLEZ-SERNA: *Ephemeral Cinema Spaces. Stories of Reinvention, Resistance and Community*. Amsterdam University Press, Amsterdam, 2019. 95. DOI: <https://doi.org/10.2307/j.ctv12sdvk3>.

ellenkulturális kísérletekre elvileg nem volt szükség, és kevés mozgástér is adódott. Ezzel együtt a filmértő néző megteremtését célzó, némileg leereszkedő középosztályi megközelítés a létező szocializmus filmklubjait is áthatotta, hasonlóan ahhoz, ahogy általában a mozit mint civilizáló tért is elképzelték a szocialista korszakban.

A klubok öntevékeny jellege összeütközött a reformszellem mellett sem igen decentralizálódó közművelődési rendszerrel. Míg a több száz filmklub működtetését sok esetben – és hangsúlyosan az első időszakban, 1956 után – lelkes filmbarátok gyakran társadalmi munkában végezték, aközben fokozatosan alakult a mozgalom professzionalizációja, amely képzett filmklubvezető- és előadógárda kinevelését jelentette.⁸⁰ Az 1960-as évek végére kialakuló, nagyjából több száz taglétszámú, frontális előadásokkal operáló filmklubok esetén aligha lehet valós mozgalmi jellegről beszélni. A fogalom kiüresítése, hasonlóan többek között a demokráciához, persze a létező szocializmusnak az alaptermészetéből is fakadt. Ironikus következmény, amikor a központosító szándékkal fellépő, közben decentralizálást hirdető kultúrpolitikai gépezet és annak szereplői veszik csalogódottan tudomásul, hogy az úgynevezett mozgalom nem elég aktív és öntevékeny. Ahol pedig megvalósul a részvételi forma, például az iskolai oktatás alternatívájaként, ott a létező normák iránti támadásként válhatott a húszas évekhez hasonlóan újra tiltott gyümölcscsé. A diákok és tanárok által szervezett, vezetett klubok ugyanakkor alulról szerveződő alternatívaként szolgálhattak, és nem egy esetben már az öntevékeny, részvételi gyakorlatok felé mutattak. Az egyes klubok tényleges működése mellett erre utal a diáklklubok és a hivatalos tekintélyelvű frontális oktatási szisztéma összeütközése, vagy tágabban a filmklubmozgalomnak, valamint a társadalmi forgalmazásnak a hivatalos filmkulturális rendszerrel való vitája.

A sokszínű filmklubnéző megragadásához ugyanakkor még hosszú út vezet. Hasonlóan általában a mozi- és tévénézőhöz, sok esetben ő sem azt nézi, amit „kellene neki”. Míg az avantgárd

⁸⁰ PALOTAI János: I. m. 68.

filmklubok dilemmája részben abban állt, hogy emancipatorikus eszközt kívánt nyújtani, ugyanakkor mindezt igencsak szűk társadalmi hozzáféréssel tette, addig a nép felemelését zászlajára tűző szocialista filmklub legtöbb és legnagyobb létszámú vetítése során – mind marxista, mind avantgárd mércével – kommersz filmeket játszott. Ebben a momentumban bizonyos értelemben a filmklubok demokratikus jellegét is kiolvashatnánk, amennyiben a nézők választhattak, hogy mit szeretnének megtekinteni. Másrészt viszont ez a kompromisszum mégis inkább a Kádár-rendszer geneziséből fakadt. Ahogy a *Hyppolit, a lakáj* már 1956 végén visszaköltözött a magyar mozikba, a szórakozás és szórakoztatás rendszer által elfogadott módjai fontos eszközeivé váltak a társadalmi energiák egyfajta „szocialista-eszképista” jellegű kicsatornázásának.

KERESZTES BENCE

A Rajk-butik bezárása és az erdélyi magyarság helyzete nyugati szemmel

Ellenzéki ügyek az angolszász sajtóban és a brit diplomáciai iratokban

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2026.2.5>

A magyar demokratikus ellenzék helyzete 1981 és 1983 között

A magyar demokratikus ellenzék 1980-as évek eleji tevékenységének egyik emblematikus helyszíne az ifj. Rajk László édesanyjának, Rajk Júliának a tanácsi bérlakásán működő úgynévezett Rajk-butik volt, amely a szamizdat kiadványok terjesztése mellett az ellenzéki nyilvánosság informális találkozóhelyeként is szolgált. A butik 1983 januári felszámolása, a hazai ellenzék elleni fellépés látványos akciója a nyugati közvéleményben is visszhangot keltett.

Jelen tanulmányomban arra kívánok rámutatni, hogy a Rajk-butik bezárását a nyugati sajtó nem pusztán a magyar demokratikus ellenzék elleni rendészeti intézkedésként értelmezte, hanem összefüggésbe hozta azt a magyar–román államközi kapcsolatok romlásával és a határon túli magyar kisebbség helyzetével. A Blinken OSA Archívumban elérhető nyugati sajtóban megjelent cikkek mellett felhasználok a budapesti brit nagykövetségnek a londoni The National Archivesban őrzött anyagait. A Kül- és Nemzetközösségi Minisztérium Kelet-Európa Osztályának (Foreign and Commonwealth Office Eastern-European Department – FCO) küldött jelentésekben az ellenzéki tevékenység inkább a belpolitikai stabilitás és a kelet–nyugati kapcsolatok kontextusában jelent meg.

A források együttes vizsgálata nyomán feltárhatjuk a magyar ellenzékéről alkotott nyugati kép formálódását, továbbá azt, hogy ebben milyen szerepet játszottak az újságírói hálózatok,

illetve a diplomáciai információs csatornák. A Magyarországról érkező információk jelentős része közvetített formában jutott el a nemzetközi közvéleményhez. A követség munkatársai gyakran a külföldi tudósítóktól értesültek az ellenzékkel kapcsolatos hírekről, akikkel – mindenekelőtt a United Interpress (UPI), az Associated Press (AP), a Boston Globe, a Reuters, valamint a *Christian Science Monitor* és a *New York Times* újságíróival – Haraszti Miklós tartotta a kapcsolatot. Ám mind ő, mind az ellenzék más tagjai, így a szamizdatban megjelenő *Beszélő* szerkesztője a nyugati követségek munkatársaival is rendszeresen találkoztak. A brit John Birchcel – aki 1989-ben nagyköveti rangban tért vissza – Haraszti baráti viszonyt alakított ki. Noha a magyar demokratikus ellenzék jócskán elmaradt a lengyel, sőt a csehszlovák ellenzék méretétől, befolyásától, az 1970-es évek végén csehszlovák Charta '77 melletti szolidaritási akciói révén szintén hírnevet szerzett a nyugati sajtóban.

Az ellenzék ekkor hozta létre a szamizdatnyilvánosságot. Az első szamizdatok közé tartozott a *Profil* és a Korniss Mihály nevéhez köthető *Napló*, amely 1978-ban indult. A magyar ellenzék legismertebb orgánuma az 1981-ben indult *Beszélő* lett, amelyet a Demszky Gábor nevéhez fűződő *Hírmondó*val, egyéb illegális kiadványokkal, szamizdat könyvkiadók köteteivel, valamint nyugati emigráns folyóiratokkal együtt terjesztettek.

Ezeket 1983 januárjáig zömmel Rajk édesanyjának Galamb utcai tanácsi bérlakásában árusították, amelynek előbb korlátozása, majd felszámolása egybeesett az ellenzék elleni hatósági fellépések erősödésével. Utóbbi a külpolitikai helyzettel, a nagyhatalmak viszonyának romlásával is összefüggött.¹ 1982-ben Leonyid Brezsnyev halálával ugyanis úgy tűnt, Moszkva is rendparti irányba mozdul el. Csizmadia Ervin szerint e változások befolyásolták a Politikai Bizottság ellenzéki tevékenységről szóló 1982. március 30-i határozatát.²

¹ KRAHULCSÁN Zsolt: Ellenséges, ellenzéki csoportosulás, *Beszélő*, 2001/12. 75.

² A határozat, amelynek alapját Kornidesz Mihály és Knopp András jelentése adta, előírta, hogy a szocialista törvényesség normáit sértő ellenzéki-ellenséges tevékenységet minden szükséges és indokolt eszközzel korlátozzák és szorítsák

1982. június 9-től civil ruhás rendőrök több alkalommal követték Kőszeg Ferencet – aki részt vett a Szegényeket Támogató Alappal (SZETA) közösen készülő antológia (*Feketében*) előkészítésében –, valamint Nagy Jenőt, a szamizdat AB Kiadó munkatársát, továbbá Kis Jánost, a *Beszélő* szerkesztőjét és a lap 3. számában megjelent *Gondolatok a közeljövőről* című írás szerzőjét. Utóbbit fizikailag is bántalmazták (elgáncsoltak az utcán), illetve antiszemita megjegyzésekkel illették. Noha a magyarországi szamizdatok esetében ekkor a kétezer példány is magasnak számított, a Szabad Európa Rádió műsorainak (*Holnap hullámhosszán, Kommentár nélkül*) köszönhetően e kör többszöröséhez jutottak el az ellenzékiek gondolatai. A rendőrség ezért 1983 januárjában egy razzia során lefoglalta az ott lévő árut, Rajkot pedig kiutasították a lakásból.

E retorziókról a nyugati lapok már ekkor rendszeresen beszámoltak, ám – miként az alábbiakban kifejtem – egyes újságírók összefüggéseket kerestek az erdélyi magyarság rosszabbodó helyzete, illetve az emiatt romló magyar–román viszony és az ellenzék elleni keményebb fellépés között.

A hivatalos magyar–román viszony jó ideje hűvös volt. Kádár János és Nicolae Ceaușescu 1977-es aradi találkozója eredménytelenül zárult, amely után Illyés Gyula *Magyar Nemzetben* publikált kétrészes cikke (*Válasz Herdernek és Adynak*) megtörte az addigi csendet a kisebbségi kérdésben. A következő nyilvános összecsapásra Ion Lăncrănjan Erdély ősrómán jellege mellett érvelő könyve (*Cuvint despre Transilvania/Egy szó Erdélyről*) nyomán került sor, bár a sajtóirányítás igyekezett kontroll alatt tartani a vitát. A feszültséget növelte az *Ellenpontok* című kolozsvári magyar szamizdat kiadvány szerkesztőinek letartóztatása, amely ellen a magyar demokratikus ellenzék petícióval tiltakozott, és a Magyar Pen Club közbenjárását kérték Szócs Géza és a többi letartóztatott erdélyi ellenzéki érdekében.³ Duray Miklós,

viszsa. CSIZMADIA Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988)*. T-Twins Kiadó, Budapest, 1995. 218–219.

³ Lásd erről: FÖLDES György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 218–221.; CSIZMADIA Ervin: I. m. 229.

a Csehországi Magyar Kisebbség Jogvédő Bizottsága elnökének letartóztatása jelezte, hogy a csehszlovák hatóságok sem tolerálták az ellenzéki aktivitást.

Noha a határon túli magyar kisebbség ügye a népi ellenzék egyik legfontosabb témája volt, a demokratikus ellenzék is számos cikkben és nemzetközi felhívásban foglalkozott az erdélyi és a felvidéki magyarság problémáival. A népeikkel szemben elsősorban emberi jogi, s nem nemzeti alapon bíralták a jogsértéseket.

Miként a tanulmányban rámutatok, a Csizmadia Ervin által is felvázolt összefüggéseket a korban az újságírók sem zárták ki, hasonlóan a brit diplomatákhoz, akik amellett, hogy munkájukban nagy fokú önállósággal rendelkeztek, mint látni fogjuk, más jellegű információszerző tevékenységet végeztek, mint az újságírók.⁴ A brit források bevonását indokolta az is, hogy London ekkoriban nyitottnak mutatkozott a kádári Magyarország iránt. Az 1980-as évek elején – a nemzetközi feszültségek erősödése ellenére – az Egyesült Királyság kelet-európai országokkal fenntartott kapcsolatainak pragmatikus fejlesztésére törekedett. Magyarország e téren – részben gazdasági reformjai, részben stabil belpolitikai helyzete miatt – fontos partnernek számított a kommunista államokkal szemben korábban erős fenntartásokat hangoztató, és magyar részről is erősen bíralt Margaret Thatcher számára is.⁵ A brit–magyar kapcsolatokat fejlődését jelezte Puja Frigyes külügyminiszter, majd Marjai József miniszterelnök-helyettes londoni látogatása, valamint Geoffrey Howe külügyminiszter budapesti útja, amely megalapozta az 1984-es Kádár–Thatcher-találkozót.

Az 1980-as évek eleji jelentésekben a fentiek ismeretében a diplomaták elsősorban arra voltak kíváncsiak, hogy a szerveződő magyar ellenzék mekkora társadalmi bázissal rendelkezik, mik a mozgalom céljai, és mindez a – diplomaták érdeklődésének középpontjában álló – lengyel helyzet árnyékában mennyiben

⁴ TÖRÖK Gábor: *Fejezetek a brit–magyar kapcsolatok történetéből (1979–1984)*. Doktori (PhD-) értekezés, 2015. Budapest. 33. Forrás: <https://real-phd.mtak.hu/336/> (Letöltve: 2026. 04. 15.)

⁵ Uo. 51.

befolyásolja az állampárt működését, mindenekelőtt várható-e rendpárti fordulat, illetve az MSZMP melyik szárnya erősödhet fel.

Írásomban kitérek az FCO budapesti diplomatáinak az ellenzékről készített elemzéseire azzal a kérdésfelvetéssel, hogy – ismerve az FCO és Thatcher közötti feszültségeket és a minisztérium önállóságát – mennyiben befolyásolta a brit külpolitikai doktrína és a szervezetnek a miniszterelnökkel való konfliktusa a magyar ellenzékkel, illetve a magyar kormánnyal szembeni magatartásukat. Tanulmányomban egyúttal megkísérlem rekonstruálni és értelmezni, hogy a magyar ellenzék – az ekkor már illegalitásba szorított Szolidaritáshoz képest – mekkora teret kapott az angolszász nyilvánosságban, és mennyiben került ellentmondásba a Kádár-rendszer relatíve pozitív megítélésével. Ehhez kitekintésként felhasználok Kacper Szulecki *Dissidents in Communist Central Europe* című művét, amelyben a szerző részletesen szól a lengyel és csehszlovák ellenzék népszerűségéről a nyugati sajtóban.

Elemzésem során felváltva használom a disszidens és az ellenzéki megnevezéseket, amely fogalmak között a nyugati újságírók sem tettek különbséget. Az általam áttekintett cikkekben egyaránt találkozhatunk mindkét fogalommal, ám a magyar szó egyéb jelentései kapcsán (lásd emigráns) nem árt aláhúzni, hogy a disszidens szó az angol sajtóban, illetve a politika- és történettudományi irodalomban a politikai elítéltekre, hazájukban bebörtönzött ellenzéki írókra, gondolkodókra, aktivistákra vonatkozik. Magam a disszidens szó előnyben részesítésével egyúttal arra is törekszem, hogy elkülönítsem az ellenzék pusztán párttá szerveződés előtti korszakát a rendszerváltáskori pártosodás 1988-tól induló folyamatától.

Tanulmányomban arra is kísérletet teszek, hogy feltárjam: a magyar demokratikus ellenzék miként jelent meg e diskurzusokban – aktív politikai szereplőként vagy inkább a hatalmi fellépések elszenvedőjeként. Kacper Szulecki arra jutott, hogy az 1980-as évek elején, a Szolidaritás megjelenésének köszönhetően a nyugati sajtóban a lengyel ellenzék tevékenysége lett a „mérce”

a kelet-európai ellenzéki csoportokról szóló riportokban.⁶ Ami ugyanis a nyugati média figyelmét felkeltette, az az ellenzék által az utcára vitt tömeg és a társadalmi hatás volt, illetve a Charta '77 esetében a kommunista hatóságok által üldözött írók, értelmiségiek helyzete. Tekintve, hogy a magyar ellenzék esetében ezek egyike sem ért el jelentős szintet – az 1980-as évek végéig nem voltak tömeges tüntetések, illetve sztrájkok, s a hatalom kerülte a kínos büntetőügyeket –, azt is be kívánom mutatni, hogy ilyen „kedvezőnek” tűnő körülmények között az ellenzék – például az erdélyi magyarságról írt szamizdat cikkek révén – szert tehetett-e a nyugati nyilvánosságban hasonló elismertségre (ha tetszik, egy „lengyel vagy csehszlovák pillanatra”), illetve változtatott-e az erdélyi ügyek felkarolása megítélésükön.

Az angolszász sajtó a Rajk-butik bezárásáról

A butik bezárásának híre hamar bejárta a világsajtót. Az ellenzéknek a *Beszélő* indulása óta volt kapcsolata a Szabad Európa Rádióval dolgozó Kasza László műsorvezetővel, ám hamarosan más nyugati orgánumok is felfigyeltek a szamizdat lapra, és a beszámolókon túl interjúkat is készítettek. A razziák és bírósági tárgyalások árnyékában indult – Kis János már említett cikke nyomán – közös gondolkodás a mozgalom jövőjéről.⁷ Vajda Mihály filozófus például ellenezte, hogy az ellenzék aktív politikai szerepet vállaljon,⁸ vele ellentétben Orosz István, akinek a dunabogdányi házában sokáig szamizdat nyomda működött, az aktivizálódást sürgette, vállalva azt is, hogy ez önmeghatározást és programhirdetést is megkövetel, és szükségesnek tartotta azt is, hogy kapcsolatot építsenek a munkássággal.⁹ Az ellenzék végül csak 1987-ben adott ki cselekvési programot, de a

⁶ A szerző interjúi Ruth Elen Gruberrel, a United Interpress tudósítójával (2026. március) és Nick Thorpe-pal, a BBC külsős tudósítójával (2022. április).

⁷ Kis János: Gondolatok a közeljövőről. *Beszélő*, 1982/3. 7.

⁸ VAJDA Mihály: Ellenzék vagy kritikai nyilvánosság? *Beszélő*, 1983/8. 64.

⁹ OROSZ István [KIVÜL-ÁLLÓ]: A hivatal védte ellenzékiiség. *Beszélő*, 1982/4. 48.

Társadalmi Szerződés előtt is fogalmazott meg reformjavaslatokat.

Talán ezért is nevezte Dan Fischer, az *International Herald Tribune* munkatársa szokatlan csoportnak a demokratikus ellenzékét, amelynek nincsenek konkrét ügyei az emberi jogok követelésén kívül. Ugyanakkor felfedezett egy olyan magyarországi csoportot, amelynek ügye egyesíthetné a szerinte politikailag csalódott Magyarországot, amellyel a szerző feltehetően az 1956-os forradalom utáni megtorlásokat követő társadalmi apolitikusságra és apátiára utalt. Ez volt a Dialógus Békecsoport,¹⁰ amelynek nyilvános vonulásai a nyugati újságírók figyelmét is felkeltették. Feltehetően ezért jellemezte a szerző a Dialógust társadalmi beágyazottsággal és mobilizációs képességgel rendelkező erőként. A fenti cikkben is a „lengyel mérce” alkalmazására figyelhetünk fel tehát.

Szulecki szerint míg korábban a hazájukból egy-egy irodalmi, tudományos munkájuk miatt elüldözött értelmiségiekre használták a „prominens disszidens” kifejezést, a Szolidaritás megjelenésével a „dissident” jelzót kiterjesztették a független szakszervezethez hasonlóan tömegtámogatással bíró csoportokra, illetve olyan személyekre, akik mozgalmi – s nem irodalmi vagy más művészi – tevékenységük miatt váltak híressé, mint Lech Wałęsa.¹¹

Paul Lendvai, Ausztriában élő magyar származású újságíró – a forradalom évfordulóján az *International Herald Tribune*-ben megjelent cikkében – egyenesen kétségbe vonta e disszidens csoport ellenzéki mivoltát, és pártgyerekek lázadásának minősítette a tevékenységüket. Cikke elsősorban a Kádár-rendszer 1956 utáni évtizedekben elért eredményeit, jóléti intézkedéseit ecsetelte, s a volt miniszterelnökre, Hegedűs Andrásra hivatkozva óvott attól,

¹⁰ A Dialógus Békecsoportról lásd: TÓTH Eszter Zsófia: „Én fiókos szekrény voltam, és a teásbögrével táncoltam egész este”. A szombathelyi Dialógus békemozgalom az ügynökjelentésekben és az emlékezetben. *Betekintő*, 2009/1. Forrás: https://www.betekinto.hu/sites/default/files/betekinto-szamok/2009_1_toth.pdf (Letöltve: 2026. 04. 15.)

¹¹ Kacper SZULECKI: *Dissidents in Communist Central Europe*, Palgrave Macmillan, London–New York, 2019. Különösen a mű 9. fejezete: Generalisation of the dissident figure, [e-book] DOI: <https://doi.org/10.1007/978-3-030-22613-8>.

hogy a nyugati közvélemény túlértékeli a disszidenseket, akik magas beosztású funkcionáriusok gyerekeiként balról kritizálják a kádári vezetést. Lendvai a cikkben lényegében egy kalap alá vette a *Beszélő* szerkesztésében szerepet nem vállaló Hegedűst és a demokratikus ellenzéket, s nem tett markáns választóvonalat köztük és a pártot kritizáló reformerek közé, ezzel is jelezve, hogy tevékenységüket alapvetően egy reformer kritikának tartja és nem ellenzékiiségnek.¹²

Mások, ha nem is kérdőjelezték meg az ellenzék szándékait, nem látták ígéretesnek kezdeményezéseiket. 1982-ben több olyan cikk is napvilágot látott, amiben a szerzők arra a következtetésekre jutottak, hogy a „puha diktatúra” körülményei nem kedveznek egy lengyelországihoz hasonló tömegmozgalomnak. A *New York Times* szerzője például úgy fogalmazott, hogy egy olyan országban, ahol relatíve jók az életviszonyok, és még a szabad véleménynyilvánítást is tolerálják, a disszidens mozgalmak nehezen tudnak támogatókat szerezni. A meg nem nevezett nyugati szakértők szerint a demokratikus ellenzéknek kétszáznál kevesebb aktív tagja volt.¹³

Voltak azonban olyan szerkesztőségek is, amelyek sokkal pozitívabban értékelték a demokratikus ellenzéket. Közük tartozott a kelet-európai mozgalmak céljaival azonosuló *Observer*, amely úgy fogalmazott: a „magyar disszidensek saját meglepetésükre saját vállukon érzik a Kelet-Európáról szóló politikai diskurzusok megvitatásának felelősségét”. Ezzel arra is utalt, hogy a magyar disszidensekkel szemben más kelet-európai ellenzéki csoportok tagjai közül sokan börtönbüntetésüket töltötték.¹⁴

A butik 1983-as felszámolása azonban megváltoztatta a magyar ellenzékről addig kialakult vélekedéseket. Az angolszász újságírók kezdetben nem értették, hogy a „liberálisnak” elkönyvelt Kádár-rendszer miért lépett fel az addig zavartalanul működő

¹² Paul LENDVAI: The Eastern bloc success. *International Herald Tribune*, 1981. október 23. Blinken OSA Archivum, RFE/RL Research Institute gyűjtemény (a továbbiakban: HU-OSA) 300-40-1.

¹³ R. W. APPLE JR.: Hungarian dissent takes a soft line. *New York Times*, 1982. augusztus 20.

¹⁴ Mark FRANKLAND: East – Hungary Puts Gag on Dissent, *The Observer*, 1982. augusztus 22. Kézirat (másolat), HU-OSA 300-40-2.

szamizdat butik ellen, és találgatták, milyen irányban mozdul el az ellenzékkel szembeni politikája. Arra is keresték a választ, hogy mindezt a magyar ellenzék tevékenysége idézte elő, vagy egy nagyobb hidegháborús sakkjátszma részeként került rá sor.

A legtöbb újságíró a Szovjetunióban bekövetkezett vezetőváltással, Jurij Andropov hatalomra kerülésével hozta összefüggésbe a butik bezárását, amellyel a magyar kormány Moszkva iránti hűségét demonstrálhatta. Utóbbi vélekedés jelent meg a Reuters jelentésében is. Eszerint „egyesek azon spekulálnak, hogy a magyarországi kommunista vezetők a butik bezárásával akarják meggyőzni Jurij Andropovot arról, hogy képesek rendet tartani a saját házuk tájékán”.¹⁵

Az Associated Press (AP) újságírója is említi a fenti magyarázatot, azonban a Szolidaritás esetleges magyarországi hatását is a lehetséges okok közé sorolta, amire a szomszédos országok vezetői hívhatták fel a magyar vezetés figyelmét. Utóbbi elmélet szerint Magyarország kelet-európai szomszédai érzékenyen reagáltak a lengyel helyzetre, amelynek kapcsán a magyar vezetők attól tartottak, hogy a lengyel ellenzékiesség és az azzal járó feszült viszony állandósulhat, és az elégedetlenség esetleg testet ölthet Magyarországon is, s az ottani nyílt ellenzékiesség állandósulhat. Emiatt sürgették a hatóságokat, hogy mérsékeljék a liberalizációt.¹⁶

Mindazonáltal a United International (UPI) – egy, a Központi Bizottsághoz közel álló, név nélkül nyilatkozó forrásra hivatkozva – azt közölte, hogy a cél az ellenzék megrendszabályozása volt.¹⁷ A hírügynökségi forrás kisebbíteni igyekezett az ellenzék jelentőségét, sőt át is értelmezte annak fogalmát, olyan tényezőként definiálva azt, amely a rendszer jobbitásához járul hozzá. Azt emelte ki, hogy „a valóságban az ellenzék ideológiai befolyása a több százezer legális kiadványban jelenik meg, amelyekben

¹⁵ Reuters: Reuter feature on dissent in Hungary (1983. március 18.). HU-OSA 300-40-2.

¹⁶ Associated Press: Hungary cracks down on opposition (1983. január 21.). HU-OSA 300-40-2.

¹⁷ Ruth Ellen GRUBERL: Hungary cracks down on opposition complex part of policy, UPI (1983. április 29.). OSA 300-40-2.

szinte minden nézet olvasható”. Értve ezen azt, hogy a kultúrpolitika „3 T”-ként emlegetett rendszerén belül számos kritikus írás is megjelenhetett az első nyilvánosságban,¹⁸ így az 1983-ban politikai okokból felfüggesztett *Mozgó Világban* vagy a *Tiszatájban*, ahol a népi írók is gyakran publikáltak. Az alany elmondása szerint ellenzék és állampárt között elsősorban ideológiai kérdésekben volt vita, ilyennek nevezte az ebben az időben elfogadott új választójogi törvényt.

Hasonlóképpen jelent meg a *Christian Science Monitorban* is az ellenzék, amelyben a szerző ideológiai tisztogatáson túlinak nevezte a butik bezárását. Szerinte a bezárás annak érdekében történt, hogy az ellenzéki véleményeket határok közé szorítsák, hogy így a kormányzat a reformok előkészítésére koncentrálhasson.¹⁹

A Politikai Bizottság 1982. márciusi ülésén Kádár János felháborodottan beszélt a Rajk-butikról, ahol, mint fogalmazott, adminisztratív eszközökkel lehet kellemetlenségeket okozni nekik.²⁰ A nyugati lapokban és hírügynökségi jelentésekben azonban egy másik ok is megjelent, ami a bezárást kiválthatta: a szamizdatokban az erdélyi és a felvidéki magyarság helyzetéről megjelent cikkek, valamint a magyar értelmiség ezzel kapcsolatos fellépése.

A Rajk-butik bezárása körüli értelmezések

A demokratikus ellenzék 1982-ben már rendszeresen hírt adott a határon túli magyarok helyzetéről, köztük az erdélyi szamizdat, az *Ellenpontok* működéséről. Az *Ellenpontok* szerkesztősége

¹⁸ TAKÁCS Róbert: A sajtóirányítás szervezete a Kádár-korszakban. *Média-kutató*, 2009. ősz. 93–116. A *Mozgó Világ* betiltásáról lásd: NÓVÉ Béla: „Ideje véget vetni a gyáva elhallgatások túlrejtésének” – a betiltott *Mozgó Világ*, 1975–1983. *Mérce.hu*. Forrás: <https://merce.hu/2022/03/26/ideje-veget-vetni-a-gyava-elhallgatások-tulerejének-a-betiltott-mozgo-vilag-1975-1983/> (Letöltve: 2026. 04. 15.)

¹⁹ ERIC BOURNE: Hungary's reforms, *Christian Science Monitor*, 1983. március 10. HU-OSA 300-40-2.

²⁰ Jegyzőkönyv a Politikai Bizottság 1982. március 2-i üléséről. HU-MNL OL M-KS 288. f. 5/848. ó. e.

1982-ben a helsinki záróokmány (1975) végrehajtásának ellenőrzésére és továbbfejlesztésére irányuló emberi jogi konferenciára küldött egy Memorandumot, amelyben a román államnak az erdélyi magyarság ellen elkövetett kisebbségi jogsértéseit foglalták össze. A *Beszélő* nemcsak e Memorandumról,²¹ hanem az *Ellenpontok* szerkesztői elleni zaklatásokról és letartóztatásukról is hírt adott.²² Ez a nyugati sajtó érdeklődését is felkeltette, Tamás Gáspár Miklósnak – eredetileg franciául megjelent – leveléhez hasonlóan, amelyben a csehszlovák pártfőtitkárt, Gustáv Husákot arra kérte, hogy ejtsék a Duray Miklóssal szembeni vádakat.²³ Ráadásul a Lăncrănjan-könyv körüli összeecsapás épp ebben az időszakban tovább rontotta a feszült magyar–román viszonyt.²⁴

A BBC Word Service elemzője, Judy Dempsey szerint az ellenzék azzal, hogy felvállalta ezt a témát, a hatalom szemében átlépett egy határt. Úgy érvelt, hogy a pártvezetés ragaszkodott volna hozzá, hogy e kérdést a külügy tartsa kézben, ám egyúttal nehéz helyzetbe is került. Hiába utazott magyar delegáció Bukarestbe, Ceaușescu csupán tíz percet szánt a kisebbségi kérdésre.²⁵

Dempsey szerint az erdélyi magyar kisebbség helyzetének javítására irányuló értelmiségi nyomás kapcsán a magyar vezetés nehéz dilemmával szembesült. Ha ugyanis a látszatát sem adják annak, hogy fellépnek az érdekükben, az további értelmiségi petíciókhoz vezethet, amelyből akár egy szélesebb társadalmi

²¹ Az *Ellenpontok* Memoranduma és Programjavaslata; Memorandum a helsinki értekezlet megállapodásainak betartását ellenőrző madridi konferencia résztvevőihez. *Beszélő*, 1982/5–6. 47–52. Lásd: TÓTH Károly Antal: *Egy szamizdat az életünkben. Az Ellenpontokról*; Kriterion Könyvkiadó, Kolozsvár, 2017.

²² Rendőri zaklatások Erdélyben – magyarországi tiltakozás. *Beszélő Összkiadás*, 1981–1984. AB-Beszélő Kiadó, Budapest, 1992. 315.

²³ Tamás Gáspár Miklós levele magyarul a *Tájékoztató* első számában jelent meg. In: CSIZMADIA Ervin: I. m. 252.

²⁴ A megjelent könyv ellen tiltakozásul született KÖPECZI Béla: Történész válasz Erdély múltjáról (*Népszabadság*, 1982. december 19. 7.) illetve HANÁK Péter: A nacionalista történetírás kritikája (In: Uó: *Ragaszkodás az utópiához. Tanulmányok*. Budapest, Magvető, 1985) című cikke.

²⁵ Az említett találkozó 1982 decemberében zajlott le Bukarestben, ahol Magyarországot Aczél György és Várkonyi Péter képviselte. A feszült légkörű tárgyalások azonban semmilyen előrelépést nem hoztak. A közös közlemény mindössze a nemzetiségek ösztönző szerepét említette. FÖLDES György: I. m. 77.

mozgalom is szerveződhet, hiszen számos magyar családlag is kötődött Erdélyhez. Úgy ítélte, hiába igyekszik az MSZMP visszaszorítani mindenféle nacionalista megnyilvánulást (vagyis a román fél bírálatát) a nyilvánosságban, hiszen nem engedheti meg magának, hogy mások – legfőképpen az ellenzéki csoportok – lépjenek fel a magyar kisebbségek érdekében. Ám Dempsey arra is rámutatott, hogy attól tarthatnak, nem képesek megfékezni a magyar értelmiségiek legutóbbi petíciós hullámát.²⁶ Azt is kifejtette, hogy „a demokratikus ellenzék teoretikus ellenzékből aktív ellenzékké vált”, amelynek kapcsán bemutatta a SZETA tevékenységét is, és hosszasan levezette, hogy az aktivizálódásnak tudja be az olyan aktuális politikai témákkal foglalkozó írásaikat is, mint a határon túli magyarok ügye.²⁷

Március végi cikkében Dempsey más helyzetértékelést adott e kérdésről. A hónap elején még az esetleges társadalmi mozgólódásra hívta fel a figyelmet (amelyben petícióival az ellenzék katalizátor lehet),²⁸ ekkor azonban – bár a társadalmi elégedetlenség megnyilvánulásait reálisnak ítélte – az ellenzéknek inkább információterjesztő, nem pedig aktivista/mozgalomszervező csoportként írta le, ami a hatalomra nézve szintén veszélyes lehet. Noha ekkor még nem tért ki részletesen a demokratikus ellenzék szerepére, március végi cikkében már a Rajk-butik bezárását is a határon túli magyarokról írt szamizdat cikkekkel indokolta.²⁹ Victoria Pope amerikai újságírónak a *Wall Street Journal*-ban és a *Boston Globe*-ban megjelent cikkei ennél is tovább mentek.³⁰ Előbbiben kijelentette, hogy a román hatóságok fellépése az *Ellenpontok* szerkesztői ellen a magyar hatóságokat is lépéskényszerbe hozta, de logikája szerint nem Bukarest, hanem Moszkva

²⁶ Judy DEMPSEY: BBC Current Affairs Talks- Problems of Hungarian Minorities, 1983. március 1. HU-OSA 300-40-1.

²⁷ Judy DEMPSEY: Problems of Hungarian Minorities, BBC Current Affairs Talks, 1983. március 1. HU-OSA 300-40-1.

²⁸ Uo.

²⁹ Judy DEMPSEY: BBC East and Central Distribution – Hungary's bookshop raid, 1983. március 31. HU-OSA 300-40-1.

³⁰ Victoria POPE: Hungarians Restive in the East Bloc. *Wall Street Journal*, 1983. február 28. HU-OSA 300-40-1; Victoria POPE: Hungarians in Romania – Test for the Kadar regime. *Boston Globe*, 1983. március 22. HU-OSA 300-40-1.

irányában, feltételezve, hogy a disszidensek elleni akciókat tőlük is elvárja majd a szovjet vezetés. Itt főként az ellenzéki forrásaira hivatkozott. Pope rámutatott, tapasztalhatóak annak jelei, hogy a magyar kormány meg akarja fékezni a kibontakozó polgárjogi mozgalmat. Így november végén váratlanul házkutatásra került sor egy meg nem nevezett ellenzéki lakásán, ahol a hatóságok szamizdatpéldányokat is találtak. Később kiderült, hogy a razzia egybeesett romániai és csehszlovákiai magyar aktivisták letartóztatásával, akik szintén a szovjet blokkban élő magyarok jogaiért álltak ki. Az ellenzéki vezetők szerint a rendőrség ezzel azt akarta elérni, hogy a szomszédos országok ellenzéki csoportjai megszakítsák egymással a kapcsolatot. A novemberi dátum kapcsán az újságíró vélhetően tévedett. Jelen tudásunk szerint a házkutatások 1982 decemberében történtek: 14-én Rajk Lászlónál, Demszky Gábornál, Nagy Jenőnél, Sulyok Miklósnál, Nagy Bálintnál, Buda Gézőnél és Csorba István színésznél tartottak razziát. Rajk, Nagy és Demszky lakásán nagy mennyiségben foglalták le az AB Kiadó kiadványait, valamint a *Beszélő* 4. számát. December 21-én ismét házkutatást tartottak Rajk Lászlónál, amelynek során a butik áruinak egy jó részét lefoglalták.³¹

Pope következtetései ugyanakkor, ha nem is a téves novemberi letartóztatásokra, de a korábbi, 1982. nyári ellenzék elleni retorziókra helytállóak lehetnek. Mint arra Csizmadia Ervin rámutatott, „nem lehet a véletlen műve, hogy az itthoni ellenzék elleni összehangolt rendőri akció egy nappal Duray Miklós 1982. június 3-i pozsonyi zaklatása (házkutatással egybekötött lefoglalások) után került sor”. Ezután került sor a már idézett kövétesekre Kőszeg Ferenc, Nagy Jenő és Kis János ellen, utóbbi elgáncsolták az utcán, és antiszemita megjegyzésekkel is illették.³²

A Pope által megkérdozett, magyar kormányhoz közel álló „politológusok” szerint a vezetésben félhettek egy, a Szolidaritáshoz

³¹ Az V. Kerület Tanácsának Végrehajtó Bizottsága határozata karhatalmi végrehajtás elrendeléséről, 1983. január 17. Közli: KRAHULCSÁN Zsolt: „Ellenséges, ellenzéki csoportosulás.” Dokumentumok a Galamb utcai butikról. *Beszélő*, 2001/12. 74.

³² CSIZMADIA Ervin: I. m. 230.

hasonló mozgalom kialakulásától is, amelynek gyújtópontját a határon túli magyarok ügye generálhatja a magyar társadalomban. Úgy érvelt, az is a Kreml nemtetszését válthatja ki, ha a magyar pártvezetés túl nagy figyelmet fordít a nemzetiségi elmentékre, mivel a Szovjetunióban szintén egyre nyilvánvalóbbá váltak az etnikai konfliktusok, azon belül is a csecsenföldi zavargások.³³ Pope hosszasan taglalta az erdélyi magyarság helyzetét, amelynek tematizálása, mint írja, megtörheti a csendet az 1945 után elfojtott etnikai viták terén.³⁴

A *Boston Globe*-ban publikált cikkében tovább erősítette ezt az elméletet. Ebben a cikkben – ismét csak név nélkül megszólaló – magyar politológusok véleményét idézi, akik szerint akár erőszakos tüntetések is kitörhettek a kisebbségi kérdésben, ami a magyar ellenzéket erősíthette.³⁵ Pope megemlíti a cikkben a hetvenegy értelmiségi által aláírt, az Elnöki Tanácsnak címzett levelet, amelyben arra kérték a tagokat, hogy járjanak közben az erdélyi magyarság kisebbségi jogaiért.³⁶ Az újságíró hangsúlyozta, hogy ez a magyar kormányt nehéz helyzetbe hozta, mert nyíltan nem emelheti fel a szavát a határon túli magyarokért, miközben a kormányhoz közeli források szerint nagyon is érzékelik ennek a társadalmi veszélyét. Ezt követően idézett egy Erdélyből nem sokkal korábban áttelepült magyar nemzetiségű aktivistát,³⁷ aki egy hivatalos ülést említett, amelyen részt vett, de a kommunista párt vezetői kételyeiket fejezték ki azzal kapcsolatban, hogy a problémát meg lehetne oldani. „Ami érthető – tette hozzá, majd így folytatta: –, attól tartok, hogy a probléma súlyosbodni fog és militáns irányt vesz. A magyar nép még nálam is szenvedélyesebb és keserűbb. [...] Csak idő kérdése, hogy terrorisztikus megnyilvánulásokat lássunk ennek kapcsán. Nem

³³ Victoria POPE: Hungarians Restive. I. m. 1983. február 28. HU-OSA 300-40-1.

³⁴ Uo.

³⁵ Victoria POPE: Hungarians in Romania – Test for the Kadar regime. *Boston Globe*, 1983. március 22.

³⁶ A szolidaritási nyilatkozatot hetvenegy értelmiségi írta alá, ami jóval kevesebb volt, mint az 1979-es Charta aláíróinak száma. CSIZMADIA Ervin: I. m. 236.

³⁷ Az említett személyt nem sikerült eddig beazonosítani.

szabad megvárunk, míg ez bekövetkezik.”³⁸ A cikk röviden idézte Rajk Lászlót is, aki szintén úgy vélekedett, hogy a határon túli magyarok ügye egy komoly nemzetegyesítő erővé válhat, majd Pope így kötötte össze az etnikai kérdést a butikkal szembeni akcióval:

„Úgy vélem, ez az egyetlen kérdés, amely képes egyesíteni a magyarokat” – mondja Rajk László, a 30 éves ellenzéki vezető. Tavaly novemberben a rendőrség rajtaütött Rajk lakásán, amely a budapesti ellenzékiek találkozóhelye volt. A rajtaütés váratlanul érte az ellenzéki közösséget, mivel a biztonsági erők addig türelmet tanúsítottak velük szemben és meglehetősen szabadon engedték őket működni. Később kiderült, hogy a rajtaütés egybeesett a romániai és csehszlovákiai magyar aktivisták letartóztatásával, akik – a budapestihez hasonlóan – az ezekben az országokban élő magyarok jogait védtek.³⁹

A határon túli magyarokkal foglalkozó cikkekre hívták fel a figyelmet az UPI riportjai is,⁴⁰ igaz, áprilisban még csak lehetséges magyarázatként adták elő, hogy a butik bezárását a határon túli magyarokról írt cikkek váltották volna ki. Ez a Reuters riportjában is megjelenik, ám szintén csak mint egyik lehetséges ok.⁴¹

John Kifner a *The New York Times*ban megjelent írásában viszont közvetlen kapcsolatot látott a két esemény között. Kifner – nyugati kollégáihoz hasonlóan – név nélkül szólaltatott meg egy nyugati diplomatát, aki egyértelműen azzal magyarázta a hatalom retorzióját, hogy az ellenzék elkezdett beszélni a határon túli – romániai és csehszlovákiai – magyarság helyzetéről, ami sokak számára elsőrendű nemzeti ügy. A nyelvgyakorlást, templomhasználatot és az anyanyelvi oktatást súlyosan korlátozó intézkedésekről beszámoló számszerű cikkek pedig nemcsak fokozzák a feszültséget Magyarország és Románia között, hanem

³⁸ Victorai POPE: Hungarians in Romania. I. m.

³⁹ Uo. A szerző fordítása.

⁴⁰ Ruth Ellen GRUBER: I. m.

⁴¹ Reuters: Reuter Feature on Dissent in Hungary. 1983. március 18. HUSA 300-40-1.

a nemzeti érzések felszításával – húzta alá Kifner – a magyarországi disszidenseket erősítik.⁴²

A nacionalizmus megjelenésére és egyesítő erejére hívta fel a figyelmet Jeri Laber, a helsinki záróokmány betartását ellenőrző civil szervezet, a Helsinki Watch igazgatója. Laber szerint az ellenzék a határon túli magyarok sérelmeivel népszerű témát karolt fel, sok magyar állampolgárnak élt rokona Erdélyben, így a kérdés nemcsak szélesebb tömegeket érint, hanem jelentős felháborodást is kelthet.⁴³

Mint látjuk, több nyugati újságíró is alapvetően külpolitikai okokat keresett az ellenzékkel szembeni fellépések mögött, és e keretben értelmezte a budapesti zaklatásokat, illetve az addigi kádári politika esetleges irányváltását. A fenti cikkekben az ellenzék e samizdatban megjelenő írásai révén potensebb és a hatalomra nézve sokkal veszélyesebb politikai szereplőként jelent meg, igaz, az adott helyzetből a szerzők különböző következtetéseket vontak le.

A riporterek, akik láthatóan személyes kapcsolatban álltak a demokratikus ellenzék prominens figuráival, nagyban támaszkodtak az általuk elmondott információkra, igaz, interjúalanyai kilétét csak Victoria Pope fedte fel. Dempsey cikkei összefoglaló és elemző jellegűek voltak, mivel – ahogy a BBC Word Service-nél őt váltó Pártos Gábor elmondta – a BBC hírszolgálat is az ő anyagaira támaszkodott. A kelet-európai elemzéseiben 1987-ig csak magyar lapokból és samizdat kiadványokból tájékozódó Pártossal ellentétben a korábban bécsi tudósító Dempsey rendszeresen találkozott ellenzéki szereplőkkel.⁴⁴

Míg Dempsey elemzései egyértelműen politikai aktorként kezelték a magyar demokratikus ellenzékét, a UPI, a Reuters és a *The New York Times* írásaiban ez nem volt egyértelmű. E repor-

⁴² John KIFNER: Hungary Cracks Down on Dissident Groups. *New York Times*, 1983. november 21. HU-OSA 300-40-1.

⁴³ Jeri LABER: Suddenly, Hungary Policed the Samizdat Boutique. *New York Times*, 1983. május 20. HU-OSA 300-40-1.

⁴⁴ Dempsey Bécsből a *Financial Times*, az *Irish Times* és a *The Economist* is rendszeresen ellátta Közép- és Kelet-Európáról szóló anyagokkal. – A szerző interjúja Pártos Gáborral, a BBC Word Service egykori elemzőjével (2025. november). A szerző tulajdonában.

tokban az ellenzékiek mellett mások – kormánytisztviselők, párttagok, párthoz közeli értelmiségiek, valamint a Magyarországon szolgálatot teljesítő nyugati diplomaták – is megszólaltak, s nyilatkozataik árnyalták az ellenzék erejéről alkotott képet. A tavábbiakban ezeket – a nyugati beszámolóban feltűnő hangokat – értelmezem.

Pártállami és állampárti megszólalók az angolszász sajtóban

Az UPI riportjában megszólaló „idős párfunkcionárius” szerint a hatalom csak kijelölte azokat határokat, ameddig az ellenzék elmehet, ám Haraszti Miklóssal ellentétben cáfolta, hogy a vezetés föld alá akarná szorítani őket, sőt azt hangoztatta, hogy az MSZMP nyitott a „konstruktív vitára”, az ellenzék jobbító javaslataira, konkrét példaként a „kisvállalkozások [small businesses] politikai képviseletét” említve, amely elmondása szerint a Központi Bizottságban is felvetődött.⁴⁵ Mint fogalmazott, a párt nem egy földalatti mozgalomba akarja szorítani kritikusait, hanem közelebb próbálja hozni őket saját nézőpontjához, és rávenni őket arra, hogy részt vegyenek a konstruktív kritikában. Szerinte csupán „egy nyugati illúzió azt gondolni, hogy pusztán azért, mert a magyar hatóságok eltűrik a szamizdatot, nálunk [azaz Magyarországon] liberalizmus van”. Sőt azt is kétségbe vonta, hogy a szamizdat annyira egyedi, a magyarországi nyilvánosságtól teljesen különböző volna. Szerinte „az ellenzék ideológiai befolyása több százezer legális kiadványban van jelen, amelyekben szinte minden nézet olvasható”. Ezzel a funkcionárius két dolgot próbált megerősíteni az újságírónak. Egyfelől azt, hogy a demokratikus ellenzék világnézetileg nem helyezkedik messze a szocializmus ideológiájától, másrészt azt, hogy a sza-

⁴⁵ Ruth Ellen GRUBER: I. m. – Tegyük hozzá, épp a gazdaság területe volt az, ahol a demokratikus ellenzék sem köteleződött el egyértelműen a piaci kapitalizmus mellett, és az MSZMP holdudvarában maradó reformközgazdászok sem a nyílt piaci megoldásokat hirdették, hanem „a terv és a piac különböző kombinációinak kidolgozására törekedtek”. BOZÓKI András: *Gördülő rendszerváltás. Az értelmiség politikai szerepe Magyarországon*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2019. 131.

mizdatban megjelenő kritikus kérdések, (mint akár az említett kisvállalkozások politikai képviselte) a pártban és azon keresztül a pártállami nyilvánosságban is helyet kap. Azaz ezzel úgy mutatta, hogy az MSZMP igenis nyitott a kritikára, és foglalkozik is az országon belüli problémákkal, nem az ellenzékiek azok, akik ezt egyedül megfogalmazzák. A kijelentéssel így némileg a hazai pártállami sajtó jelentőségét is megemelte.⁴⁶

Ezt a narratívát erősítette a Reutersnek⁴⁷ nyilatkozó párthoz közeli forrás is, aki szerint bár a kormányzat teret enged az alternatív hangoknak, a párt vezető erejét nem lehet megkérdőjelezni: „Bármilyen kritikát szívesen fogadunk, ha az konstruktív, és nem kommunistáktól érkezik, amennyiben a Kommunista Párt vezető szerepe sértetlen marad.” Ám a cikkben név nélkül nyilatkozó disszidensek szerint pont hogy ez zárta ki a valós szabadság lehetőségét. Az ellenzék szamizdat publikációit pedig kifejezetten ártalmasnak minősítette, hiszen azzal, hogy az ellenzék folyamatosan negatív jelenségeket állít a középpontba, a magyar állam nehezen megszerzett nyugati piacait sérti, nehezíti a hitelhez jutást, sőt akár amerikai szankciókat is kockáztat. Ezt erősíti meg utólag az akkor pénzügyminiszter-helyettesként dolgozó Medgyessy Péter, aki úgy emlékezett, a Pénzügyminisztériumban igencsak negatív véleménnyel voltak a demokratikus ellenzékéről, akik szerinte etikátlanul, külföldön gyalázták a magyar kormányt.⁴⁸

R. W. Apple Jr., a *The New York Times* tudósítója Sugár András neves televíziós újságírót szólaltatta meg, aki megkérdőjelezte a magyar ellenzék hitelességét, s úgy minősítette őket, mint akik – szemben a szovjet blokk más országainak ellenzéki csoportjaival

⁴⁶ A magyarországi első nyilvánosság viszonylagos nyitottsága a *Beszélő* alapításáról szóló vitán is felmerült. Kőszeg Ferenc például ott azzal érvelt, hogy a magyarországi folyóiratokban (mint a *Kortárs* vagy a *Valóság*) számos téma megjelenhet, ami csökkenti a szamizdat lehetőségeit. KŐSZEG Ferenc: *K. története*. Magvető Kiadó, Budapest, 2009. – A *Beszélő* ezért kifejezetten azokra a témákra összpontosított, amelyek az első nyilvánosságban tabunak számítottak (határon túli magyarok helyzete, a szegénység, az 1956-os forradalom emlékezete stb.) Lásd: Lapunk élé. *Beszélő*, 1981/1. 1–5.

⁴⁷ Reuters, Reuter Feature... I. m.

⁴⁸ Interjú Meggyesi Péterrel. *Partizán*, 2024. november 1. Forrás: <https://www.youtube.com/watch?v=bDUIAG8AZ-0> (Letöltve: 2026. 03. 24.)

– elsősorban hírnévre vágnak. A demokratikus ellenzék számos tagjának akadémiai karrierjére utalva, amelynek ellenzéki aktivitásuk miatt maguk vetettek véget, úgy fogalmazott, hogy tevékenységük öncélú és gyakran egyfajta sértettség motiválja. Holott, mint megállapította, „az ellenzékiek a rendszer vezetéséhez képest a folyó túlsó partján vannak, mégis ugyanabban a folyóban vannak benne”, és aláhúzta, hogy a hazai értelmiség széles megszólalási lehetőséggel rendelkezik.⁴⁹

A fenti cikk párttagokat és értelmiségieket is megszólaltatott. Az ellenzék tagjait következetlennek minősítette, akik mártírrá akarnak válni, de kijelentette, hogy „volt már elég mártírunk a történelem során”, és a párt sem akarja azzá tenni őket, világossá téve, hogy nem tekinti őket a nemzet hiteles képviselőinek. Egy szintén név nélkül nyilatkozó – az ellenzékkel saját elmondása szerint kapcsolatot nem tartó – értelmiségi viszont fontos eredménynek nevezte a szamizdat létrejöttét, mivel az kikényszeríti, hogy az államhatalom rugalmasabbá váljon.⁵⁰

Az UPI riportjai egészen másfajta veszélyekről beszéltek az ellenzéki cikkek kapcsán. Az ott megszólaló forrás arra hívta fel a figyelmet, hogy az ellenzék előbb vagy utóbb azt fogja elérni, hogy a párton belül a keményvonalas szárny megerősödik, ami a saját szempontjából szintén káros lehet, mert az ellenük való intézkedések a reformfolyamatokat is megakaszthatják.⁵¹

Mint láthatjuk, a párthoz közeli megszólalók többször is utaltak az MSZMP-n belüli erőviszonyokra. Egyikük a *Christian Science Monitor* újságírójának a Rajk-butik bezárását is ebből az aspektusból értelmezte, úgy interpretálva e bonyolult játszámakat, hogy a butik bezárásával a keményvonalasoknak kedveztek, ennek következtében azonban több eséllyel fogadhatnak el további gazdasági reformokat.⁵²

⁴⁹ R. W. APPLE JR.: I. m. HU-OSA 300-40-1.

⁵⁰ Uo.

⁵¹ Ruth Ellen GRUBER: I. m. „Másfelől – mondta az egyik magas rangú tisztviselő – »egy nagyszabású kampány az ellenzék ellen a saját érdekeink ellen hatna, mert a dogmatikusok kerülnének fölénybe, és ezzel vége lenne a reformoknak.« A szerző fordítása.

⁵² Eric BOURNE: I. m.

A párthoz, illetve kormányhoz közeli források nyilatkozatai természetesen nem mondtak ellent a hivatalos álláspontnak. Ezek kapcsán csaknem minden nyugati újságíró utalt Rényi Péter fenyegető cikkére, de többen idézték Horváth István belügyminiszter december végi beszédét is. Mind Rényi, mind Horváth – a Központi Bizottság álláspontjához hasonlóan – különbséget tett „másként gondolkodók” és „ellenséges elemek” között.⁵³ Ezzel együtt a pártközeli megszólalók – bár igyekeztek szépíteni a magyar kormányt a Rajk-butik bezárásában játszott szerepét – nem használtak dehonesztáló kifejezéseket az ellenzékkel szemben, sőt egyes 1982-es megszólalásokhoz képest olykor meglepően pozitívan nyilatkoztak róla. Ez összhangban állt azokkal a hivatalos törekvésekkel, amelyek nem akarták a magyar vezetés nyugati presztízsét kockára tenni az ellenzékkel szembeni agresszív fellépéssel és retorikával. Dan Fischer 1982-es riportja még egy olyan, a butikba látogató párttagot is bemutatott, aki az újságírónak azt állította, azért ment el oda, hogy megismerje az ellenzéki gondolatokat, és olyan témákat keressen, amelyekben együtt tudnának működni.⁵⁴ Ez a jelenet azonban egy kivételes példa lehetett, más hasonló esetekről nem számoltak be a nyugati újságírók.

Az újságírók ugyanakkor nemcsak párttagokkal, kormányzati munkára rálátó forrásokkal beszéltek, hanem értelmiségiekkel, akadémikusokkal is, akiket kevésbé kötött a pártfegyelem, s feltételezhetjük, hogy véleményüket őszintebben felvállalhatták. Egyikük meg is jegyezte, hogy a szamizdat butik bezárásával csorbult a magyarországi tudományos szabadság. Miközben 1983-ban egyes értelmiségiek arra hívták fel a nyugati tudósító figyelmét, hogy az ellenzék potenciális veszélyt jelenthet a hatalomra, az e csoportba sorolható megszólalók úgy ítélték, hogy a kisebbségek ügyében a magyar kormányzat mozgásteret szűk, ezért is kerülnek e kérdéskör nyilvános tárgyalását, de egyúttal az a Kreml érdekeit sem szolgálná. Így ők az ellenzékkel szembeni fellépés kapcsán az Andropovnak való megfelelést és a gazdasá-

⁵³ RÉNYI Péter: Nem babra megy a játék. *Népszabadság*, 1982. december 11.

⁵⁴ DAN FISCHER: Dissidents enjoy limited freedom. *International Herald Tribune*, 1982. november 26. HU-OSA 300-40-1.

gi tényezőket is fontos motívumként említették, míg az ellenzék tagjai azt a hatalmi megfontolást is fontosnak tartották, hogy elvágják a kapcsolatot a három ország disszidens mozgalmai között.

A nyugati diplomaták nyilatkozatai és a budapesti brit nagykövetség jelentései

A pártközeli forrásokhoz hasonlóan a megszólaltatott nyugati diplomaták sem nyilatkoztak egységesen, ám bizonyos tendenciákat azonosíthatunk.

R. W. Apple Jr. még arról írt 1982 októberében a *The New York Times*-ban, hogy többen „inkonzisztensnek” minősítették az ellenzéki tevékenységet.⁵⁵ A UPI-nak nyilatkozók arra mutattak rá, hogy a magyar ellenzéknek még a diákság, az egyetemisták körében sincs jelentős tömegbázisa – noha a riporter azzal a jelenettel kezdte riportját, amelyben Rajk László az ELTE tőzsomzédságában lévő Rajk-butikból éppen egy egyetemistát küld haza.⁵⁶ A riportban Rajk a razzia utáni csaknem üres butikban panaszskodik a megcsappant árukészletre, amikor megérkeznek az egyetemisták. Rajk azonban, attól tartva, hogy a rendőrség ismét megjelenhet, inkább hazaküldi a fiatalokat, hogy ne essen bajuk.

A diplomatáknak természetesen tekintettel kellett lenniük arra, hogy a kádári vezetéssel a kormányaik általában korrekt partnerséget alakítottak ki, ezért gyakran Magyarország különbözőségét emelték ki a szovjet blokk más országaival való összehasonlításban, hozzátéve, hogy emiatt a disszidensek helyzete is kedvezőbb volt. A Reuters riportjában megszólaló diplomaták is ebből indultak ki, hozzátéve, hogy a hatalom a butik bezárásával jelölte ki az ellenzék határait, ugyanakkor nem várnak további retorziókat. Egyikük arra is emlékeztetett, hogy a Rajkkal szembeni eljárások – így az 1982 decemberi házkutatások – jóval eny-

⁵⁵ R. W. APPLE Jr.: I. m.

⁵⁶ Ruth Ellen GRUBER: I. m.

hébbek voltak, mint ahogy más kelet-európai országokban kezelték az ellenzéki csoportokat. Ezzel szintén a butik bezárásának súlyát kisebbitették. Az UPI riportjában megszólaló két nyugati diplomata is valószínűtlennek tartotta, hogy az ügynek komoly folytatása legyen. Egyikük azt húzta alá, hogy szerint az akció csak a *Beszélő* szerkesztőire korlátozódott, mások aligha válnak célpontokká, és nem várhatóak ellenzéki perek Magyarországon. Másikuk is azt hangsúlyozta, hogy a hatalom minden bizonnyal csak a „túl nagy nyilvánosságot szerző” butiktól akart megszabadulni. Együttal kiemelték, hogy itt a szamizdattal szembeni akciók ellenére kelet-európai összevetésben továbbra is kedvezőbb az emberi jogok helyzete.⁵⁷ Az újságírókhoz hasonlóan a nyugati diplomaták is előszeretettel használták a „liberális” jelzőt a Kádár-rezsim politikai gyakorlatának jellemzésére.

1983 második felére azonban a folytatódó házkutatások következtében módosulhatott a brit diplomaták álláspontja. John Kifner a *The New York Times*ban megjelent cikkében az egyik diplomata úgy fogalmazott, hogy a Rajk-butik bezárásáig a magyar pártvezetés „függőnként használta” az ellenzéket, amellyel hosszú ideig sikeresen takarta el a jogsértéseket, és erősítette fel a saját maga liberális sajtóképét Nyugaton. Ám amióta rendszeresen publikálnak a határon túli magyarok helyzetéről, veszélyesebbé váltak a hatalomra, mert egy számukra rendkívül kellemetlen témára irányítják a figyelmet.

A budapesti brit nagykövetségnek a londoni National Archivesban található iratanyaga alapján ma már tudhatjuk, hogy a nyugati diplomaták és újságírók között rendszeres kapcsolat volt, amit több tényező is indokolt. A Budapestre érkező tudósítóknak minden bizonnyal hasznos volt egy helyismerettel bíró szakember, arról nem is beszélve, hogy a nemzetközi újságíró-igazolások és -vízumok elfogadása ügyében is kapcsolatba kerültek.⁵⁸ A budapesti brit nagykövetség munkatársai rendszeresen olvasták és szemlézték a magyar fővárosból leadott sajtó-

⁵⁷ Reuters, Reuters feature. I. m.

⁵⁸ Szulecki pedig megemlíti, hogy az újságírók gyakran a disszidensek írásainak Nyugatra juttatásában is szerepet játszottak. Kapcer SZULECKI: I. m. Lásd a *Transnational Circulation: Samizdat. Tamizdat, Radio* című alfejezetet.

anyagokat. Nick Thorpe, a BBC 1983 óta Magyarországon élő külsős (szabadúszó) tudósítója úgy emlékezett, ő maga is gyakran találkozott a brit követség egyes munkatársaival.⁵⁹

A diplomaták az ellenzéki csoportok tagjaival is rendszeresen beszélgettek, főképp a demokratikus ellenzék tagjaival, a legszorosabb kapcsolatot Haraszti Miklóssal ápolták. Ez az együttműködés azonban a sajtónak adott nyilatkozataikban nem feltétlenül tükröződött. A személyes szimpátiák nem írhatták felül a kétoldalú kapcsolatok logikáját, amit a pártállami vezetéssel fenntartott korrekt viszony határozott meg, bár az 1970-es évek végén leköszönő brit nagykövet – a helsinki záróokmány és a Charta '77 akciói nyomán – már amellett érvelt, hogy a nyugati emigráns politikusok helyett a szovjet blokk országaiban élő ellenzékiekkel való kapcsolattartásra érdemes helyezni a hangsúlyt.⁶⁰ A tartózkodást mégis jól példázza a David H. Colvin követségi munkatárs által elmondott eset, miszerint Leonard Vincent Appleyard budapesti brit nagykövet kezdetben óvakodott a demokratikus ellenzékkel való kapcsolatépítéstől, amelynek hasznáról végül Colvin győzte meg. Elmondása szerint úgy érvelt, hogy a demokratikus ellenzék vezető személyiségeinek – így Tamás Gáspár Miklósnak és Kis Jánosnak – a gondolatait feltétlenül ismerniük kell ahhoz, hogy átfogóbb képet alkothassanak Magyarországról.⁶¹

Haraszti Miklós visszaemlékezései szerint⁶² az 1980-as évek elején alakított ki mély barátságot az angol diplomatával, John Birchsel, akivel 1983 januárjában vették fel a kapcsolatot. Először január 5-i találkozájukon említette azt a véleményét, hogy a butik elleni razziák mögött a *Beszélő* határon túli ma-

⁵⁹ Kutatói interjú Nick Thorpe-pal, 2022.

⁶⁰ TÖRÖK Gábor: I. m. 54–55.

⁶¹ Életútinterjú David H. Colvinnal. British Diplomatic Oral History Programme, 2017–2018. Churchill Archives Center, 26–27. Forrás: <https://oa.churchillarchives.libnova.com/view/1465>. A hatalommal szembeni kritikus értelmiséggel – mint a Jeszenszky házaspárral – való kapcsolattartásra természetesen a korábbi évtizedekből is volt példa. A szerző interjúja Jeszenszky Gézával (2025. szeptember). A szerző tulajdonában. Jeszenszky Géza a hatvanas években John Gordon diplomatával volt közeli barátságban.

⁶² A szerző interjúja Haraszti Miklóssal (2022. november). A szerző tulajdonában.

gyarokat ért jogsértésekről szóló cikkei is állhatnak. Birch ezt ekkor nem érezte elég erős érvenek, helyette Korom Mihály szilveszteri interjút szemlélte Londonnak, amelyben a KB-titkár Berecz Jánoshoz és Aczél Györgyhoz hasonlóan arról értekezett, hogy különbséget kell tenni azok között, akik a szocializmust pozitív kritikával kívánják elősegíteni és azon ellenséges elemek között, akik nyíltan a rendszer ellen dolgoznak.⁶³ Birch szerint ezzel a vezetés határozottabb ideológiai megkülönböztetésre készül, amely nemcsak a további ellenzéki razziáknak lehet az előjele, hanem egyben a kritikus értelmiségnek szóló üzenet is. A magyar kultúrpolitika sajátosságait a diplomata és az újságírók is számontartották, az általam áttekintett tudósítások szinte minden esetben utaltak az értelmiség keretek közé szorított, de a szovjet blokk más államaiban elfogadottnál nyíltabb lehetőségeire.⁶⁴

Január 17-i találkozójukon Haraszti egy, az erdélyi értelmiséggel szembeni bánásmódot bemutató dokumentumot adott át Birchnek – elképzelhető, hogy utóbbi kérésére, egyúttal azért, hogy a korábbi jelentésben a Rajk-butik ellen zajló házkutatások és a *Beszélő*ben az erdélyi magyarokról megjelent cikkek közötti összefüggés kapcsán szkeptikusnak mutakozó Birchöt meggyőzze. Az ominózus dokumentum feltehetően az *Ellenpontok* szerkesztőségének Memoranduma lehetett. Ehhez megjegyzésként Birch hozzáfűzte, hogy az ellenzék elleni retorziók egyfelől „reménykeltőek, mert mint fogalmazott ez annak a jele, hogy a párt nem ignorálhatja a szamizdatban megjelent problémákat”, másfelől aggasztóak is, mivel hamar tönkretelhetik őket. Haraszti az ellenzék helyzetéről is beszámolt Birchnek. A Rajk-butik ekkor már hivatalosan is bezárt, azonban a hatóságok megakadályozták Rajkot a bolt átköltöztetésében. Mint felidézte, Rajk egy teherautót bérelt ki erre a célra, amely azonban az adott napon

⁶³ Belpolitikai életünk kiegyensúlyozott, a néphatalom szilárd. Korom Mihály nyilatkozata. *Magyar Hírlap*, 1982. december 31.

⁶⁴ John Birch levele a Kül- és Nemzetközösségi Minisztériumnak (1983. január 5.) The National Archives London (továbbiakban UK-NAL), FCO 28/5507 British Embassy Budapest, „Moves Against the Opposition in Hungary”, 5 January 1983, FCO file ENH 015/1.

nem állt rendelkezésre. Ezzel párhuzamosan az ellenzék tagjait beidézték a rendőrkapitányságra, és a kihallgatás során meg is fenyegették őket. Haraszti szerint mindezzel izolálni szerették volna az ellenzék kemény magját a halkabb és csendesebb támogatóitól, amely lépés Birch szerint összefügghetett az akkoriban megrendezett agitprop konferenciával,⁶⁵ amelyen először vitattak meg olyan – addig csak szamizdat kiadványokban tárgyalt – ügyeket, mint a határon túli magyarok és a nyugdíjasok helyzete.⁶⁶

A február 1-jei és 2-i jelentéseket már a nagykövetség másik munkatársa, Normann J. Cameron írta. Utóbbiban Haraszti Miklós magyarázatának valószínűségét járta körbe. Noha Cameron szerint logikusnak tűnhet, hogy azzal, hogy Románia fellépett a szamizdatkészítőkkel szemben, Magyarország is lépéskényszerbe került, ám nem elég meggyőző. Magyarországon ugyanis, mint rámutatott, a hivatalosan cenzúrázott írásokban (angolul: officially sanctioned publications) már eddig is lehetett beszélni a témáról, ráadásul, ahogyan arra a KB Külügyi Osztályának⁶⁷ egy meg nem nevezett fiatal tagja egy háttérbeszélgetés során felhívta a figyelmet, a fiatal írók⁶⁸ egy találkozót

⁶⁵ Az MSZMP 1982 végén és 1983 elején tartott agitációs és propagandapolitikai tanácskozásain a pártvezetés az ellenzéki kezdeményezések, a szamizdat és a nemzeti kérdés előtérbe kerülését a rendszer ideológiai kihívásaként értékelte. A résztvevők mellett érveltek, hogy a nyílt represszió helyett elsősorban politikai és ideológiai eszközökkel kell fellépni az „ellenzékiekieskedő” csoportokkal szemben, miközben a sajtóban és a kulturális életben erősíteni kell a párt befolyását. A tanácskozások különös figyelmet szenteltek a nacionalizmus kérdésének és annak, hogy a határon túli magyarság ügye ne váljon az ellenzéki politizálás központi témájává. TAKÁCS Róbert: *Politikai újságírás a Kádárkorban*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2012. Különösen az MSZMP KB Agitációs és Propaganda Bizottságának 1982–1983-as tevékenységét tárgyaló részek.

⁶⁶ John Birch levele a Kül- és Nemzetközösségi Minisztériumnak (1983. január 17.) UK-NAL, FCO 28/5507; J. A. Birch, „Hungary: The Opposition”, British Embassy Budapest, 17 January 1983, FCO file ENH 015/1.

⁶⁷ Az MSZMP Központi Bizottsága (KB) Külügyi Osztálya a Kádár-korszakban a pártállam külpolitikájának irányításáért felelős legfontosabb szerv volt. Vezetői (osztályvezetők) a pártelit részét képezték. 1983-ban Szűrös Mátyás vezette.

⁶⁸ Ez feltehetően József Attila Kör egyik találkozója lehetett. Mindazonáltal Kádár Jánosnak már egy 1968-as írószövetségi találkozásán szóba került a határon túli magyarság helyzete. Földes György szerint: „Az ország első emberének ebben a »zárt« körben a nacionalizmus és hazafiság kérdéskörében válaszolnia

szerveztek, amelynek témája Ceaușescu leninista megközelítése volt a kisebbséggel kapcsolatban.

A Külügyi Osztály munkatársának elmondása szerint a magyar kormány megpróbál kapcsolatban maradni a román hatóságokkal, és különösen aggódik a magyarok helyzete miatt, főképp most, hogy az ottani magyaroknak egyre rosszabbak az életkörülményei.⁶⁹

A február 1-jei jelentés alapján a Galamb utcai Rajk-butik megszűntetésekor négy embert vittek be kihallgatásra, de egyiküket sem tartották bent sokáig. Cameron megjegyezte, hogy korábban is legfeljebb két és fél óráig tartott egy-egy kihallgatás. Cameron szerint mindez annak volt a jele, hogy a Rajk név – Rajk László apja az 1949-ben koholt vádak alapján kivégzett, 1956-ban rehabilitált külügyminiszter, anyja pedig a szintén letartóztatott Rajk Júlia volt – még mindig bizonyos „védelmet” jelentett.⁷⁰ Eszerint a diplomata is tisztában lehetett a Rajk család helyzetével és Rajk László „védett” státuszával.

Cameron szerint a Rajk név miatt a hatóságok változatos megoldásokat kerestek az ellenzék ellen. Utóbbi közé sorolta a kevésbé aktív támogatók leválasztását a „keményvonalas” ellenzékiekről. A brit diplomata hangsúlyozta, hogy az ellenzék a

kellett a határon túli magyarok helyzetét firtató kérdésre is.” Kádár válasza: „Nehogy azt higgyék, hogy mi rosszabb hazafiak vagyunk, mint mások...” Majd arról beszélt, hogy a magyar vezetés szerinte mindent megtesz a kisebbségi magyarok érdekében, ugyanakkor nyilvános konfliktust nem szabad gerjeszteni Romániával, mert annak az erdélyi magyarok innák meg a levét. Azt is hangsúlyozta, hogy a román fél az ilyen fellépést államellenes támadásnak tekintené. FÖLDES György: *Magyarország, Románia és a nemzeti kérdés 1956–1989*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2007. 106.

⁶⁹ Uo. UK-NAL, FCO 28/5507; N. J. M. Cameron, „Hungarian Minorities Abroad: A Cause of Recent Action Against Dissidents?”, British Embassy Budapest, 2 February 1983, FCO file ENH 015/1.

⁷⁰ Erről Petó Andrea is írt a Rajk Júliáról szóló monográfiájában. 1969-ben, amikor Rajk Lászlót letartóztatták az Ifiparkban, Rajk Júlia megpróbált kapcsolatba lépni Kádárral, aki megüzenete neki, hogy „ebben az országban nem lesz több Rajk-per”. Rajk Júlia évtizedekig egyfajta élő lelkiismerete volt a pártnak, aki kapcsolatrendszerét felhasználva igyekezett egykori ötvenhatosok érdekében is eljárni. Fia szerint párton belüli tekintélyének megőrzését segítette, hogy – számos megkeresés ellenére – sohasem nyilatkozott a nyugati sajtónak. PETÓ Andrea: *Árnyékban. Rajk Júlia élete*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2020; RAJK László: *A tér tágassága (életútinterjú)*. Magvető Kiadó, Budapest, 2019. 40.

szamizdat kiadványaiban egyre politikusabb témákkal jelentkezett, és egy rajtaütéssel a magyar vezetés nemcsak a párton belüli keményvonalasokat elégíthette ki, hanem a blokkon belüli kritikussait is. Egy követségi forrás szerint Aczél György a *The New Hungarian Quarterly* angol nyelvű „országimázs” kiadványt szerkesztő Boldizsár Iván tudtára adta, hogy az NDK-ból és Csehszlovákiából több ideológiai tartalmú kritika érkezik, mint a Szovjetunióból, így feltehetően ez, illetve a Szovjetunióban lezajló vezetőváltás vezethetett a rajtaütéshez. Sőt Cameron azt is megkockáztatta, lehetséges, hogy az akciót nem is a Központi Bizottságból, hanem egyenesen Moszkvából rendelték el. Ugyanakkor a brit diplomata azt is elképzelhetőnek tartotta, hogy a rosszabb gazdasági helyzet miatt a szamizdatban megjelent témák túljuthatnak az ellenzék köreire. A Csehszlovákiában élő felvidéki magyarok ügyét ugyanakkor az erdélyi helyzethez képest „láthatatlan problémá”-nak nevezte. Egyik (szintén meg nem nevezett) forrásuk arról tájékoztatta őket, hogy a magyar kormány mindenképp el akarja kerülni, hogy „közös fegyvert adjon” Csehszlovákia és Románia kezébe azzal, hogy fellép a határon túli magyarok érdekében. A forrás példaként Duray Miklós ügyét említette meg, akinek esetéről egyedül a szamizdatkészítők írtak.⁷¹

A brit nagykövetség iratai, mint látjuk, megerősítik Csizmadia Ervin elméletét, amelynek ismeretében érdemes olvasni a diplomaták megszólalásait. Noha nem tudjuk biztosan, hogy a névtelenül nyilatkozók közt lehetett-e egyáltalán a brit nagykövetség munkatársa, összevetve a jelentéseiket az újságcikkekkel, ezt nem zárthatjuk ki. Mindazonáltal, tekintve, hogy a nyugati országok hasonló külpolitikai irányt követtek, mint a velük egy szövetségi rendszerben lévő Egyesült Államok (Margaret Thatcher akkori brit miniszterelnök és Ronald Reagan ráadásul hasonló külpolitikai nézeteket vallott) Magyarországgal kapcsolatban, a megszólalók lehettek a francia, a nyugatnémet és az amerikai nagykövetség munkatársai is. 1983-ban ráadásul már zajlott

⁷¹ UK-NAL FCO 28/5507 British Embassy Budapest, „Action Against Dissidents”, 1 February 1983, FCO file ENH 015/1.

Kádár János és Margaret Thatcher 1984-es találkozásának előkészítése, így emiatt sem zárhatjuk ki, hogy a brit követségről is nyilatkoztak az újságíróknak.

Mindent egybevéve azt látjuk, hogy a brit diplomaták nyilvános megszólalásai nem feltétlenül kedveztek a magyar ellenzéknek. A nyugati országoknak a Magyarországgal kialakított pragmatikus kapcsolatai miatt nem volt érdekükben nyilvánosan elítélni az országot.

Összegzés

A bemutatott sajtóanyagok alapján kijelenthetjük, hogy az angolszász sajtó érdeklődését felkeltette a különleges helyzetű, korábban megtűrt szamizdat butik elleni hatósági fellépés. Amit csak fokozott, hogy a razzia egy olyan lakásban történt, amely egy külföldön is ismert névhez volt köthető. Idősebb Rajk László pere és kivégzése minden októberi évfordulón említésre került az 1956-ról szóló megemlékezésekben. Ennek az ismertségnek köszönhetően az 1980-as évek első felében is gyakran csak ifj. Rajk Lászlót szólaltatták meg a demokratikus ellenzék tagjai közül, így lényegében őt mutatva be a magyarországi ellenzék legfajsúlyosabb szereplőjeként, még ha maga Rajk nem is írt a szamizdatba. A brit és amerikai újságírók ugyanakkor tisztában voltak a szamizdatkészítők szerény társadalmi támogatottságával, így egy-egy lelkes újságírót – mint az *Observer* riporterét – leszámítva az ellenzék tevékenységét úgy mutatták be, hogy az nagyrészt kimerül a szamizdatkiadásban és -terjesztésben. A butik bezárását – valamint az ellenzék tagjai elleni korábbi razziákat – angolszász nézőpontból logikusan hidegháborús kontextusba igyekeztek helyezni, és egy szélesebb külpolitikai folyamat lecsapódásaként értelmezték.

1982 és 1983 között a demokratikus ellenzék külföldi megítélése ellentmondásos volt. Kacper Szulecki megállapítását, miszerint a kelet-európai ellenzéki mozgalmakat Nyugaton rendre a Szolidaritáshoz mérték, a nyugati újságírók gondolkodását a lengyel példa határozta meg, a magyarországi ellenzékéről szóló

1982–1983-as sajtóbeszámolók visszaigazolják. A keleti blokkon belül azt az ellenzéki formációt tartották a kommunista hatalomra igazán veszélyesnek, amely jelentős tömegtámogatottsággal rendelkezik. Ezzel együtt rendszeresen hírt adtak a második nyilvánosságba szorult, disszidenssé vált magyarországi értelmiségiek tevékenységéről is.

A butik bezárását fordulópontnak tekinthetjük. Az angolszász nyilvánosságban az ekkor nyílt sajtóvitáig jutó magyar-román viszony felől nézve a magyar ellenzék jelentősége – bár Magyarországon belüli politikai hatásukat továbbra is korlátozotttnak ítélték – felértékelődött. A határon túli magyar kisebbségek helyzetét ugyanis a szovjet blokkban felszínre törő etnikai konfliktusok – Koszovó, szovjet peremvidék – kontextusában értelmezték. A kelet-európai és szovjetunióbeli nacionalizmus feléledésére és – a Szovjetunió integritását is fenyegető – veszélyére akkorra a nyugati társadalomtudósok is felfigyeltek, elegendő Hélène Carrère d'Encausse, vagy Richard Pipes⁷² írásaira utalni, ahogy a nacionalizmust kutató Ernest Geller vagy Benedict Anderson munkái is nagy figyelmet keltettek, ám kelet-európai szerzők művei – mint Konrád György *Antipolitikája*, Adam Michnik *Levelek a börtönből és más esszék* című munkája, valamint, Schöpflin György *Nacionalizmus és politika az európai tapasztalatban* című példatára is – jelentősen árnyalták a vitát. Ezek az értelmezések a térséggel foglalkozó angolszász újságírók számára is fogódzót kínáltak annak megértéséhez, miért változott meg a Kádár-rendszer ellenzékkal szembeni addigi toleranciája, és a kérdést úgy tették fel, hogy a magyar-román viszony további romlása, a magyar kisebbségekkel szembeni erőszakos román politika megingathatja-e az addigi politikai stabilitást, és előidézhet-e a magyar belpolitikában rendparti elmozdulást.

A brit diplomatákat sokkal inkább ez utóbbi kérdés, az MSZMP-n belüli erőviszonyok alakulása érdekelte, és e keretben keresték a választ a butik bezárására. Így az angolszász sajtóval

⁷² Hélène CARRÈRE D'ENCAUSSE: *Decline of an Empire. The Soviet Socialist Republics in Revolt*. Newsweek Books, New York, 1979; Richard PIPES: *Survival Is Not Enough. Soviet Realities and America's Future*. Simon & Schuster, New York, 1984.

szemben kisebb jelentőséget tulajdonítottak az erdélyi helyzettel foglalkozó számszaki publikációknak. Ugyanakkor az ezekben a hónapokban keletkezett jelentésekben már a magyarországi ellenzék is olyan tényezőként kezdett feltűnni, amelyre a brit diplomáciának oda kell figyelnie. Mindebben a korábbi nagykövet, Richard Parson kapcsolatépítési öröksége is felismerhető. Ugyanakkor Birch és Cameron különböző hangsúlyú jelentései arra is rámutatnak, hogy a nagykövetség munkatársainak eltérő gondolkodásmódja is megfigyelhető az ellenzékkel való kapcsolattartást illetően. A demokratikus ellenzékéről szóló jelentésekben így nagy szerepe volt annak, hogy tagjai a brit követség mely diplomataival ápoltak jó viszonyt, illetve az adott diplomata miképp értelmezte saját szerepét. Szintén érdemes leszögezni, hogy a disszidensekkel szembeni fellépés nem változtatta meg érdemben a kádári vezetésről való véleményüket, és nem tettek javaslatot a külügynek a Magyarországgal szembeni politika átértékelésére. Összességében elmondható tehát, hogy a magyar demokratikus ellenzék a butik bezárása után vált komoly tényezővé a nyugati újságírók és diplomaták szemében.

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

Alternatív kánon a Kossuth-értelmezések sorában

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2026.2.6>

Jelen tanulmány keretében arra vállalkozom, hogy bemutassam és historiográfiai kontextusba helyezzem Szabad György¹ Kossuth-értelmezését. Azt, amely szerinte a jogkiterjesztésre épülő, jogegyenlőségen alapuló modern nemzetépítés, a polgári átalakulás liberális demokrata modellje volt, és amely Szabad György számára a zsarnokság megfélemlítésen és manipuláción alapuló formái, a hagyományos és a modern hatalomkoncentrációk és a kiváltságrendszerek alternatív kánonjául szolgált.²

Módszerem a – John Greville Agard Pocock és Quentin Robert Duthrie Skinner nevéhez köthető 20. század végi cambridge-i eszmetörténeti iskola – beszédaktus-elemzés (*speech act*), vagyis a közbeszéd, a közéleti cselekvés különböző időben, műfajban és kontextusban született szövegeinek, így a történeti elbeszélések és a diskurzusok vizsgálata. Ez esetünkben a tételek, az érvek, az érvelések iránya, a vitabeli pozíciók és műfajok gondolati rekonstrukciója, magyarról magyarra fordítása, összeha-

¹ Szabad György névválasztását, történészi szerepvállalását és szerepfelfogását az alábbi tanulmányban elemeztem: DÉNES Iván Zoltán: Névválasztás és szerepfelfogás. *Múltunk*, 2024/3. 82–119. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.3.3>.

² A tanulmány végső formába öntésében Hermann Róbert kritikai szempontjai, pontosításai és javaslatai inspiráltak. Az alternatíva latin eredetű. Alter: egyik a kettő közül, alternő, alternäre, alternävi, alternätum. GYÖKÖSSY Alajos (szerk.): *Latin–magyar szótár*. Második kiadás, Akadémiai Kiadó, Budapest, 1960. 33–34., alternatív: két lehetőség közötti elengedhetetlen választás lehetőségét megengedő, két lehetőség közül a második.” TOLCSVAY-NAGY Gábor: *Idegen szavak szótára*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007. 50.

sonlítása és értelmezése. Olyan történeti elbeszéléseké, amelyek egyszerre és egyaránt szólnak (ha nem is azonos mértékben) a narratíva szerzőjéről és tárgyáról. A cambridge-i iskola módszerét a bielefeldi fogalomtörténeti iskolának (Reinhart Koselleck) a kulcsfogalmak azonosítását és jelentését középpontba állító eljárásával és az *Annales*-kör (Marc Bloch, Lucien Febvre, Fernand Braudel) – egyebek között – mentalitástörténeti inspirációjával kombináló összehasonlító eszmetörténeti műveiben Trencsényi Balázs fejlesztette tovább.³ A módszert ennek jegyében alkalmazom. A tanulmány néhány része korábbi, a Kossuth-képekre, a liberális nacionalizmusokra és Szabad György történetírói munkásságára vonatkozó műhelytanulmányok újragondolása.⁴

Kiindulásként áttekintem Kossuth szerepének értelmezéseit az eszményítéstől és a megbélyegzéstől az aktualizáló kultuszig és a dezilluzionálásig, madártávlatból rápillantok az emlékezés kultikus tereire és jelképeire, számot vetek az első tudományos monográfiával, Kosáry Domokos könyvével a pályakezdő és a reformkori Kossuthról, majd bemutatom a centenáriumi és Kossuth kommunista kisajátítását, instrumentalizálását, indoktrinálását és a *Kossuth-émlékkönyvet* (1952).⁵

³ TRENCSENYI Balázs: *A politika nyelvei. Eszmetörténeti tanulmányok*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2007; Uó: *A nép lelke. Nemzetkarakterológiai viták Kelet-Európában*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011; Uó et al. (eds.): *Discourses of Collective Identity in Central and Southern Europe (1770–1945). Texts and Commentaries*. I–IV/1–2. CEU Press, Budapest–New York, 2006–2014; Uó et al.: *A History of Modern Political Thought in East Central Europe*. I–II/1–2. Oxford University Press, Oxford–New York, 2016, 2018; Uó: *Intellectuals and the Crisis of Politics in the Interwar Period and Beyond. A Transnational History*. Oxford University Press, Oxford–New York, 2025. DOI: <https://doi.org/10.1093/9780198929512.001.0001>.

⁴ DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *A bűnbaktól a realista lényeglátóig. A magyar politikai és tudományos diskurzusok Kossuth-képei 1849–2002*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004; Uó (ed.): *Liberty and the Search for Identity. Liberal Nationalisms and the Legacy of Empires*. CEU Press, Budapest–New York, 2006; Uó (szerk.): *Kitörés a kánonból. Szabad György történetírói munkássága*. Ráció Kiadó, Budapest, 2018.

⁵ Az értelmezés előzménye: DÉNES Iván Zoltán: A közösség és a szabadság ügye. Kossuth nemzet- és szabadság-értelmezése. *Tiszatáj*, 2002/9. 54–77.; TATTAY Szilárd: Az érzelmi radikális politikus. Kemény Zsigmond, Asbóth János és Szekfű Gyula Kossuth-képe; STAGEL Bence: A sikeres kisnemes-politikus.

A forráskiadások számbavétele után a reformkori liberális ellenzék történetét feldolgozó úttörő művek tételeit és konklúzióit tekintem át. Ezek után rekonstruálok, majd interpretálok Szabad György Kossuth-értelmezését.⁶

Kossuth-képek 1849 és 1966 között

A Kossuth-kultusz és kiüresítése

Kossuth népszerűsége és kultusza a jobbagyfelszabadítás kivívásán és 1848–1849-es szerepén alapult. A honvédegyletek, a Függetlenségi és 48-as Párt, az Országos Köztársasági Párt és az Országos Kossuth Lajos Párt erre épültek. Kultuszának elterjedtségét jelzi a Kossuth-nótától a Kossuth-szimfóniáig,

Mályusz Elemér Kossuth-képe; CSERNE Péter: Köznemesi felkelő vagy következetlen forradalmár? Szabó Ervin és Révai József Kossuth-értelmezései; DINNYEI Béla: A nemzeti ideológia mint „hamis tudat”. Molnár Erik nemzet- és függetlenségihagyomány-értelmezése; BRUNCZEL Balázs: A sérelmi politikus kisnemestől a liberális demokrata értelmiségi politikusig. Tudományos művek 1943/1946–2002; DÉNES Iván Zoltán: Előszó; Uó: Kossuth-képek és kontextusai 1849–2002. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *A bűnbaktól a realista lényeglátóig*. I. m. 11–40., 41–64., 65–97., 98–121., 122–159., 7–10., 160–177. Vö. MISKOLCZY Ambrus: A Kossuth-ábrázolás technikái. Szubjektív historiográfiai szelvényzetek *A bűnbaktól a realista lényeglátóig* című gyűjteményes munka kapcsán. *Korall*, 21–22. (2005) 124–160.; Uó: *A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről” 1790–1848*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006; ERDŐDY Gábor: „Én csak fákllyatartó voltam”. Kossuth Lajos, a magyar polgári forradalom és szabadságharc irányítója (1848–1849). ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2006; Uó: Kossuth külpolitikája 1848–1849-ben. In: DÉNES Iván Zoltán: *Kitörés a kánonból*. I. m. 110–142.; MIRU György: Szabad György Kossuth-értelmezése. In: DÉNES Iván Zoltán: *Kitörés a kánonból*. I. m. 143–167.; MIRU György: *Szabadság és politikai közösség. Kossuth Lajos politikai alapfogalmai*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2011; Uó: Szabad György és a magyar történetírás függetlenségi paradigmája. *Magyar Tudomány*, 2020/4. 437–445.

⁶ TRÓCSÁNYI Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965; BARTA István: *A fiatal Kossuth*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966; VARGA János: *A jobbagyfelszabadítás kivívása 1848-ban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971; Uó: Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843) I–II. In: KANYAR József (szerk.): *Somogy megye múltjából. Levéltári évkönyv*, 11–12. Kaposvár, 1980–1981. 11. 177–243., 12. 155–194.; Uó: *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982; Uó: *Keresztútban a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és a közéleti liberalizmus szétválása 1841–42-ben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

a Kossuth-szobroktól az utcanevekig,⁷ a Kossuth-címertől a Kossuth-szakállig, a Kossuth-bankótól a magyarok Mózesét ábrázoló olajnyomatokig, Illyés Gyula *Fáklyalángjától* az '56-os jelszavakig („Bem apó és Kossuth népe, Együtt halad, kéz a kézbe”), Vas Zoltántól Cseres Tiborig számos alkotás.

Kossuth, „a magyar nemzet géniusza” időtlenített eszményítése a dualizmus kori publicisztika egyik toposzává vált – többek között – Áldor Imre, Králik Lajos, Gracza György és Hentaller Lajos írásaiban. A Kossuth-mauzóleum is a jobbágyfelszabadítástól és az önvédelmi háborútól megfosztott, kiüresített eszményítést jelenítette meg.⁸

A mauzóleum, Gerster Kálmán és Strobl Alajos alkotása (1903–1909) a Fiumei úti temetőben a „magyar nemzet élő eszményülésének”, a nemzet géniuszának állított emléket.⁹ Horvay János kompozíciója viszont a Batthyány-kormányt, Kossuthot és minisztertársait gyászoló gyülekezetként jelenítette meg. Az emlékművet Kossuth születésének 125. évfordulóján az Országgyűlés épületénél Horthy Miklós kormányzó és Klebelsberg Kuno vallás- és közoktatásügyi miniszter jelenlétében leplezték le, s nevezték el a teret Kossuthról. A szoboravató beszédet Apponyi Albert tartotta, a 19. század vége és a 20. század első évtizedeinek híres szónoka és politikusa.¹⁰

A sztálinista rendszer az emlékművet – mint túl pesszimistát – 1951-ben lebontatta. Helyén 1952 szeptemberében, a 150. évfordulón Révai József, a munkás-paraszt-haladó értelmiségi

⁷ ÁDÁMFY József: *A világ Kossuth-szobrai*. Népművelési Propaganda Iroda, Budapest, 1979.

⁸ „A magyar nemzet élő eszményülése” Vajda Jánostól származik. Lásd: VAJDA János: *Kossuth Lajos*. Szerk.: FARKAS Mária. Kossuth Kiadó, Budapest, 1977. A kiüresített kultusz témájára lásd: HERMANN Róbert: *A Kossuth-kultusz*. In: G. MERVA Mária. (szerk.): *48 kultusza*. Gödöllői Múzeum, Gödöllő, 1999. 11–20.

⁹ E. CSORBA Csilla: A Kossuth-mauzóleum építéstörténete. *Ars Hungarica*, 1983/1. 127–158.; Uó: A Kossuth-mauzóleum. *Rubicon Online*, 2014/7. Forrás: <https://rubicon.hu/hu/cikkek/a-kossuth-mauzoleum> (Letöltve: 2025. 06. 19.).

¹⁰ Kossuth-emlékmű – Köztérkép (Letöltve: 2025. 06. 19.), Horvay János. Magyar életrajzi lexikon. Kézikönyvtár. (Letöltve: 2025. 06. 21.), Apponyi Albert Kossuth reformkori ellenfelének, Apponyi György egykori bécsi magyar udvari kancellárnak a fia volt.

szövetséget jelképező „optimista”, „forradalmár”, „népszónok” Kossuth szobrát avatta fel. Kisfaludi Strobl Zsigmond alkotása a célt kijelölő, jövőbe mutató vezért örökítette meg, a mellékalakok pedig a vezér hívó szavára fegyvert fogó népet.¹¹

Ekkorra már a kivételes teljesítményekért adományozott díj és a Moszkvából Budapestre költözött rádióadó egyaránt Kossuth nevét viselte, s az akkori legnagyobb címletű papírpénzen, a százforintoson ugyancsak az ő portréja volt látható.¹² Az állampárt kiadójának nevét a forradalom eltiprása után Szikráról Kossuthra változtatták, amit egymás között számos értelmiségi Kossuth opportunistá politikussá vált idősebb fiára utalva, aki 1906 és 1910 között miniszterséget vállalt, Kossuth Ferenc Kiadónak hívott.

Az érzelmi politikus (Kemény Zsigmond, Asbóth János, Szekfű Gyula, 1850–1942)

Az érzelmi és sérelmi radikális politikus sémája az 1848–1849 és az 1918–1919–1920 utáni politikai és irodalmi röpiratok műfajába illeszkedett. Abba a műfajba, amelyben, aki csak tehet, kiírta magából elkeseredését, és magyarázatot keresett a történetekre. 1848–1849 után Fejér György, Kemény Zsigmond, Csengery Antal, Trefort Ágoston, Szalay László, Eötvös József, Somssich Pál és Szécsen Antal egyaránt papírra vetette a maga *Forradalom utánját*. Ezt tette Vörösmarty Mihály is az *Előszóban* és *A vén cigányban*, Arany János pedig *A nagyidai cigányokban*.¹³

¹¹ Lásd még: GERŐ András (szerk., bev.): *Az államosított forradalom. 1848 centenáriuma*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 1998; GYARMATI György: *Március hatalma – a hatalom márciusa. Fejezetek március 15. ünnepségének történetéből*. Paginarium Kiadó, Budapest, 1998.

¹² PAKSA Rudolf: *Kossuth-historiográfia. A Kossuth-kép kialakulása és változásai 2002-ig*. Kézirat. Forrás: [https://www.academia.edu/4880125/Kossuth_historiogr%C3%A1fia_A_Kossuth_k%C3%A9p_kialakul%C3%A1sa_%C3%A9s_v%C3%A1ltoz%C3%A1sai_2002_ig_K%C3%A9zirat_\(Letöltve: 2026. 06. 20.\)](https://www.academia.edu/4880125/Kossuth_historiogr%C3%A1fia_A_Kossuth_k%C3%A9p_kialakul%C3%A1sa_%C3%A9s_v%C3%A1ltoz%C3%A1sai_2002_ig_K%C3%A9zirat_(Letöltve: 2026. 06. 20.))

¹³ Az 1848–1849 utáni *Forradalom után* típusú röpiratok műfajára R. Várkonyi Ágnes hívta fel a figyelmet: R. VÁRKONYI Ágnes: *A pozitivisták történet-szemlélete a magyar történetírásban. I–II*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973. II. 239–244.

Kemény Zsigmond a *Forradalom után* (1850) és a *Még egy szó a forradalom után* (1851) című röpirataiban Kossuthot bűnbakká tette, s ezzel rá, a nagy csábítóra hárított minden felelősséget, ellenpontját pedig *Széchenyi István* című esszéjében rajzolta meg.¹⁴

Asbóth János konzervatív közíró, aki az 1870-es években Sennyey Pál konzervatív pártjának ideológusa volt, sokat merített Kemény röpirataiból. *Három nemzedék* című írásában (1876) *politikus-irodalmár* párosokat alkotott, Széchenyi és Vörösmarty, Kossuth és Petőfi, Deák és Arany kettősét. Közülük Kossuth és Petőfi képviselte a kártékony, a kárhoztatandó irányt.¹⁵

Ebbe a sorba illeszkedett a 20. század elején Réz Mihály közjogász, aki a magyar hegemonia biztosítása védelmében Dessewffy Aurélt, Kossuth 1840-es évek eleji konzervatív ellenfelét magasztalta fel, Kossuthot pedig demagógnak bélyegezte. Azt a Kossuth-képet, amely egybecsengett a századfordulón kibontakozó agrárius és katolikus néppárti Széchenyi-kultusszal.¹⁶

1918–1919–1920 után ugyancsak sokan megírták a maguk *Forradalom utánját* Jászi Oszkártól Ormos Edéig, Szekfű Gyulától (idősebb) Bibó Istvánig.¹⁷

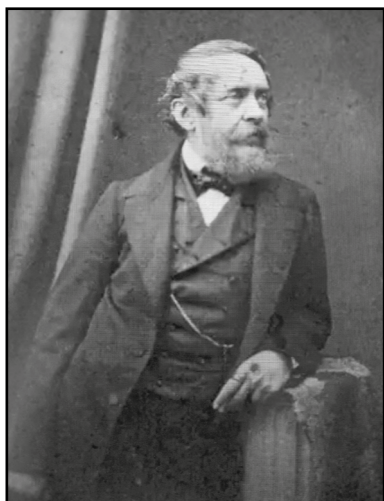
Szekfű Gyula Dick Manónak 1920 januárjában írt levelében arról számolt be, hogy könyvet ír a közelműltről az Élet katolikus kiadónak. „Bár történelmi előadás lesz, de háttere olyasféle, mint Renan *Réforme intellectuelle et morale*-ja, amit a f/o/r/radalomtól/

¹⁴ KEMÉNY Zsigmond: *Forradalom után*. Heckenast, Pest, 1850; Uő: *Még egy szó a forradalom után*. Heckenast, Pest, 1851; Uő: A két Wesselényi, Széchenyi István. In: *Magyar szónokok és státusférfiak. (Politikai jellemrajzok)*. Kiadja: CSENGERI Antal. Heckenast, Pest, 1851. 85–186., 333–512. Vö. TRÓCSÁNYI Zsolt: I. m.; CSORBA László: *Széchenyi István*. MTA, Budapest, 2024.

¹⁵ ASBÓTH János: *Három nemzedék*. Széchenyi és Vörösmarty, Kossuth és Petőfi, Deák és Arany. In: Uő: *Irodalmi és politikai arcképek*. Légrády, Budapest, 1876. 7–50. Vö. GYULAI Pál: *Vörösmarty életrajza*. Franklin, Budapest, 1890.

¹⁶ RÉZ Mihály: *Tanulmányok*. Pallas, Budapest, 1909. 355. Vö. SZABÓ Miklós: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2003. 101–342.

¹⁷ JÁSZI Oszkár: *Magyar kálvária, magyar feltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Bécsi Magyar Kiadó, Bécs, 1920; ORMOSE Ede: *Mi okozta Magyarország széthomlását?* Fischer, Wien, 1921; SEKFI Gyula: *Három nemzedék. Egy hanyatló kor története*. Élet, Budapest, 1920; BIBÓ István: *A magyarság és a magyar társadalom jelleme. Társadalomtudomány*, 1923/3–4. 367–385.

1. kép. Kossuth Lajos
(Edinburgh, 1855).
Eredeti: Magyar Tudományok
Akadémia Könyvtár és
Információs Központ,
Kézirattár. Ms 5075/130

és Commune-tól elkeserítve és dezilluzionálva írt.”¹⁸ Ugyanakkor egy háromkötetes munkát ígért neki *Magyar tragédiák* címmel a Wesselényi Ferenc-féle összeesküvésről (I.), Teleki Mihályról vagy Thökölyről vagy a Thököly-korról (II.), valamint Görgey és Kossuth párharcáról 1848–1849-ben (III.). „Görgey–Kossuth párbajban ez utóbbi képviselte magyarság faji tulajdonait, ezért bukott el Görgey, de ezért bukott el a magyar ügy is.”¹⁹

Szekfű Gyula *Három nemzedékében* átvette a rosszra csábító, a szenvedélyeket elszabadító, a nőiesen felelőtlen érzelmi-radikális politikus sémáját, és azt a *sérelmi radikális politikus* irányába építette tovább. A *Három*

nemzedék és a *Magyar történet* mind a hét kiadásában Kossuth korabeli politikai ellenfelei és későbbi kárhóztatói vádjait ismételte meg és foglalta értelmezési keretbe. Eszerint Kossuth liberális volt, liberalizmusa viszont külföldi, idegen (francia) sémák és hazai rossz (kismagyar, kuruc) beidegződések nyomán irracionális érzelmi és sérelmi nacionalizmust, politikai diletтанtizmust gerjesztett, amely megbénította a magyar közélet szereplőinek felelősségtudatát és valóságérzékét.²⁰

¹⁸ Szekfű Gyula (Bécs, 1920. január 25.) Dick Manónak, Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Levelestár. Nyomtatásban: DÉNES Iván Zoltán: *A „realitás” illúziója. A historikus Szekfű Gyula pályafordulója*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976. 150. Uő: *A történelmi Magyarország eszménye Szekfű Gyula a történetíró és ideológus*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2015. 209–210.

¹⁹ Uo. 150–151., 209.

²⁰ SZEKFŰ Gyula: *Három nemzedék*. I. m.; Uő: *A politikai történetírás*. In: HÓMAN Bálint (szerk): *A magyar történetírás új útjai*. Magyar Szemle Társaság,

A *Három nemzedék* és a *Magyar történet* Kossuth-képe mellett 1932-ben és 1933-ban levélben, illetve későbbi tanulmányaiban (A *nemzetiségi kérdés rövid története* – 1942; Az *öreg Kossuth, 1867–1894* – 1952) árnyaltabb véleményre bukkanhatunk.

Egyik szemináriumban most a debreceni parlament történetét dolgoztuk fel, egész világos, hogy a függetlenségi nyilatkozat a szélsőbal diktatúrájának előkészítésére volt szükséges. Kossuth azonban beülve a hatalomba, nem volt elég bátor ezt megvalósítani, s Madarász-minisztérium helyett régi ellenségét, Szemerét bízta meg. Milyen egész mások ezek a dolgok a valóságban, mint ahogyan „történetírásunk” elmeséli.²¹

Én K[ossuth]ról elmondom azon kellemetlen dolgokat, miket Károlyi [Árpád] és mások előadásából bizonyosnak tarthatok: a fegyverszállítási dolgokat, ő okozta a móri csatát, Budavár ostromát, a Haynau-elleni nagy sereg felbomlását, elmondom, hogy [1849] aug. 10-én éjjel főbe akarta magát lőni stb. De mindez nem akadályozhat annak előadásában, hogy az áprilisi törvények és a fegyveres védelem önküle létre nem jöttek volna.²²

A fent idézett mondatokat Szekfű Gyula magánlevélben írta egykori tanárának, Angyal Dávidnak, a Bécsi Magyar Történeti Intézet akkori igazgatójának. Az utóbbiban Kossuth vitathatatlan teljesítményét az áprilisi törvényekben és a fegyveres védelemben látta.

A *nemzetiségi kérdés rövid története* önálló, komoly tanulmány volt, amelyet Szekfű Gyula először 1942-es (javarészt publicisztikai írásokat tartalmazó) kötetében közölt, s amelyben – többek között – újraértékelte Kossuth Duna-konföderációs tervét:

A passzív ellenállás éveiben magyar részről egyetlen kísérlet történt a [nemzetiségi] kérdés megoldására: Kossuth Duna-konföderációs terve, mely a nemzetiségi kérdés rejtelmeibe való igen komoly elmélyedéséről tanúskodik. Kossuth világosan fel-

Budapest, 1931. 395–444.; Uó: *A tizenkilencedik és huszadik század*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest, é. n.

²¹ Szekfű Gyula levele Angyal Dávidnak (1932. április 16). Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára (a továbbiakban MTAKIK Kt.) Ms 805/49. DÉNES Iván Zoltán: *A történelmi Magyarország eszménye*. I. m. 223. Vö. MARCZALI Henrik: *Magyarország története*. Athenaeum, Budapest, 1911. 627–682.

²² SZEKFŰ Gyula (Budapest, 1933. március 9.) levele Angyal Dávidnak (1933. március 9.). MTAKIK Kt. Ms 805/60a, b. Nyomtatásban: Uo.

ismerte, hogy az államhatalom befolyása csak megnehezíti a népek együttélését, s ezért magyar földön az egyházihoz hasonló nemzeti közösségeket akart létrehozni, melyek összes nemzeti ügyeiket maguk intézhetik általános választói jog alapján megválasztott főnökök, vajda vagy hoszpodár alatt. Az ilyen „szociális nemzetiség” írta Kossuth „nem érinti az államot, s az állam sem őt”, – aminek felismerése nagy előrehaladás volt az európai nemzetiségi problematikában. A 48-as tapasztalatok arra is megtanították, hogy a magyarországi nemzetiségek magatartására döntő hatást gyakorolhatnak a határokon túl élő testvéreiknek államalakulatai, – e helyes felismerés alapján próbálta a hazai nemzetiségi kérdést nemcsak belső síkon, hanem nép- és nemzetközi eszközökkel is, Budapest, Zágráb, Belgrád, Bukarest összekapcsolásával rendezni.²³

Mintha Szekfű Gyulát vitapartnerei – Németh Lászlótól Bajcsy-Zsilinszky Endréig – mégiscsak elgondolkodtatták volna. Ezután azonban hamar visszazökkent a régi kerékvágásba, és máshová tekintve így folytatta gondolatmenetét:

Más irányban, de hasonló távlatok nyíltak meg Eötvös szemei előtt, aki az Ausztriától elfordult és Balkán felé néző Kossuthal ellentétben a nyugati kapcsolatokban akarta biztosítani a magyar életet: a népeknek, mint „történetpolitikai egységeknek” megfogalmazása nemcsak a magyarság történeti és kulturális állása érdekében történt, hanem a Habsburg-monarchia új berendezésének termékeny gondolata is volt, könnyen összeköthető a demokratikusan megvalósítandó egyéni természetjogokkal.²⁴

Az *öreg Kossuth 1867–1894* 1952-ben, a *Kossuth-életrajz* könyvben jelent meg. E tanulmányában Kossuth időskori mindennapjai, emberi gondjai, esendőségei iránt mély empátiát mutatott, feltehetően saját öregedésének tapasztalatai alapján.²⁵ Az idézett levélrészletek, az 1942-ben és 1952-ben publikált tanul-

²³ SZEKFÜ Gyula: Állam és nemzet. Tanulmányok a nemzetiségi kérdésről. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1942. 160.

²⁴ Uo.

²⁵ SZEKFÜ Gyula: Az öreg Kossuth 1867–1894. In: I. TÓTH Zoltán (szerk.): *Emlékkönyv Kossuth Lajos születésének 150. évfordulójára*. Magyar Történelmi Társulat–Akadémiai Kiadó, Budapest, 1952. II. 341–433.

mányok árnyalják ugyan a képet, de alapvetően nem változtatnak Szekfű Gyula Kossuth történeti szerepéről alkotott értékelésén.

Kemény Zsigmond, Asbóth János és Szekfű Gyula egyaránt úgy látta és láttatta, hogy Kossuth érzelmi és sérelmi radikális politikus volt, aki a magyar politikai életet közjogi kuruckodásával kilendítette kerékvágásából. Kossuthot a valóságot semmibe vevő önhittség, a *hübrisz* megtestesítőjévé, a nagy csábítóvá, bűnbakká tették, Harold Steinacker pedig egyenesen démonizálta.²⁶

A kiváltságokat átmentő köznemestől a következetlen forradalmárig
(Szabó Ervin, Mályusz Elemér, Révai József)

Szabó Ervin *Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban* című posztumusz könyvében kifejtett értelmezésében 1848–1849 nem polgári forradalom, hanem – polgárság híján – köznemesi felkelés volt. A jobbágyság jogos követeléseit Petőfi és Táncsics fogalmazta meg, Kossuth viszont a köznemességet képviselte. Kossuth nem volt demokrata, sem polgári forradalmár, hanem köznemesi felkelő.

A kéziratot publikálásra előkészítő Jászi Oszkár szerint Szabó Ervin értéktételeiben hol az osztályharc, hol a társadalmi fejlődés, hol a társadalmi igazságosság mércéjét alkalmazta. A történelmi materializmus módszerének szigorú alkalmazását időről időre az etika, a társadalmi igazságosság eszményével helyettesítette.²⁷ Szabó Ervin legfőbb eszmei forrásául Kossuthal kapcsolatban Marx *Herr Vogt* című írása szolgált.²⁸

²⁶ Vö. LACKÓ Mihály: *Széchenyi és Kossuth vitája*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1977. Lásd még: TÖRÖ László Dávid: Harold Steinacker történetfelfogása és recepciója a magyar történetírásban. I–II. *Valóság*, 2017/12. 34–49., 2018/1. 24–47.

²⁷ SZABÓ Ervin: *Társadalmi és pártharcok a 48–49-es forradalomban*. Bércsi Magyar Kiadó, Bécs, 1921; JÁSZI Oszkár: Szabó Ervin és életmunkája (1920). In: SZABÓ Ervin: *Társadalmi és pártharcok*. I. m. 8–30. Lásd még: VÁRADY Géza: *Ezernyolcszáznegyvennyolc, te csillag*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1976.

²⁸ KARL MARX: Herr Vogt. In: *Karl Marx és Friedrich Engels művei*. 14. kötet (1857–1860). Kossuth Kiadó, Budapest, 1966. 319–627. Vö. FRANK Tibor: *Marx és Kossuth*. Magvető Kiadó, Budapest, 1985.

A nemzetiségi kérdést a demokrácia, az általános választójog jegyében értelmező Jászi Oszkár (aki 1896-ban Görgeyt/Görgeit az árulás vádja alól tisztázó könyvet írt) 1912-ben a magyar függetlenségi mozgalmakat ugyancsak feudális oligarchák kiváltóságórzó akcióiként jellemezte, a jobbágyfelszabadítást viszont nagyra értékelte, a nemzetiségi kérdést azonban 1848–1849 Achilles-sarkának látta.²⁹ 1918–1919–1920-ról szóló *Forradalom utánja* angol változatát már Kossuth emlékének ajánlotta, 1929-ben Chicagóban publikált könyvében (*The Dissolution of the Habsburg Monarchy*) pedig nagy elismeréssel írt Kossuthról.³⁰

Szabó Ervin könyvét a *Századokban* Mályusz Elemér ismertette. Teljes egyetértéssel írt arról, hogy Szabó Ervin felismerte, a pozsonyi országgyűlés nem nagylelkűségből, hanem a parasztlázadástól való félelemtől vezérelve szabadította fel a jobbágyságot. A jobbágyfelszabadításban a recenziens szerint is fontos szerepe volt annak, hogy a nemesség félt a parasztfelkeléstől. Mályusz azonban nem osztotta Szabó Ervin Kossuth-képét. Ő Kossuth érdemének tudta be azt, amiért Szabó Kossuthot elmarasztalta: *hogy sikeres köznemes politikus volt.*³¹

Mályusz Elemér az 1920-as években publikált írásaiban vitatta Szekfű Kossuth-képét és magyar történelem-értelmezését. 1923-as tanulmányában úgy látta, hogy az 1790–1791. évi országgyűlés által kiküldött rendszeres bizottságok munkálatai magukban foglalták az alkotmányos reform politikájának lehetőségét. Azt, hogy a lehetőség valósággá váljon, a Martinovics-összeesküvés akadályozta meg, ami mindenféle újítással szem-

²⁹ ELEMÉR Oszkár (JÁSZI Oszkár): *Görgey Arthur 1848–1849-ben. A történeti kritika eredményeinek rövid összefoglalása*. Franklin, Budapest, 1896. Vö. KACZIÁNY Géza: *Görgei. Történelmi tanulmány*. Magyarország kiadóhivatal, Budapest, 1915. Tudományos feldolgozás: KOSÁRY Domokos: *A Görgey-kérdés története. I–II*. Osiris Kiadó, Budapest, 1994; JÁSZI Oszkár: *A nemzeti államok kialakulása és a nemzetiségi kérdés*. Grill Károly, Budapest, 1912; Uő: *Magyar kálvária, magyar feltámadás. A két forradalom értelme, jelentősége és tanulságai*. Bécsi Magyar Kiadó, Bécs, 1920; Uő: *Revolution and Counter-Revolution in Hungary*. Intr. by R. W. SETON-WATSON. King, London, 1924.

³⁰ Magyarul: JÁSZI Oszkár: *A Habsburg-monarchia felbomlása*. Ford.: ZINNER Judit. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982.

³¹ MÁLYUSZ Elemér: Szabó Ervin: Társadalmi és pártharcok a 48–49-es magyar forradalomban. *Századok*, 1921–1922. 410–417.

ben bizalmatlanságot keltett az addig reformpárti I. Ferencben. Ezért, mire Széchenyi és a reformnemzedék színre lépett, az alkotmányos reform kikerült a lehetőségek világából.³² 1928-ban megjelent írásában Kossuthot *sikeres köznemes politikusként* jellemezte, aki a magyar polgárosodás nemzeti változatát képviselte. Szemben azzal, folytatta, ami később az alkatilag asszimilálhatatlan zsidóság negatív szerepe miatt végbement. Mályusz a cikk záró passzusában a magyar polgárosodás antiszemita értelmezését, az ellenforradalmi publicisztika egyik toposzát ismételte meg.³³

Erdei Ferenc 1939-ben a demokrácia, a függetlenség és a kelet-európai kisállamok összefogása jelképeként írt Kossuthról, ahogy a negyvenes évek elején Bajcsy-Zsilinszky Endre is. Németh László viszont Kossuthot 1939-ben a *hígmagyarok* közé sorolta.³⁴

A „fordulat éve” utáni kommunista indoktrináció Kossuth-képét Révai József dolgozta ki még a harmincas években és a második világháború alatt. A középosztályt helyettesítő magyar harmadik rend, a középbirtokos nemesség történelmi szerepe pozitív volt – ismételte meg Beksics Gusztáv és Szekfű Gyula tételét. Visszajára fordította, egyenesen eszményítette Kemény Zsigmond démonizáló ábrázolását a szenvedélyeket felkorbácsoló nagy szónokról. Elvetette Szabó Ervin értelmezését. Ám neki is

³² MÁLYUSZ Elemér: A reformkor nemzedéke. *Századok*, 1923/1–5. 7–75. Lásd még: KECSKEMÉTI Károly: *A magyar liberalizmus 1790–1848*. Argumentum Kiadó–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2008; MISKOLCZY Ambrus: *A modern magyar demokratikus kultúra „eredeti jellegzetességeiről”*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2006; VERMES Gábor: *Kulturális változások sodrában. Magyarország 1711 és 1848 között*. Balassi Kiadó, Budapest, 2011.

³³ MÁLYUSZ Elemér: Kossuth működésének társadalomtörténeti háttere. *Napkelet*, 1928/3. 166–183.

³⁴ ERDEI Ferenc: *Kossuth Lajos azt üzenté*. Mefhosz, Budapest, 1939; BAJCSY-ZSILINSZKY Endre: *Helyünk és sorsunk Európában*. Gergely, Budapest, 1941; Uő: *Félreértett Széchenyi, száműzött Kossuth*. (1942) MTAKIK Kt. Ms 10205/3. NÉMETH László: *Kisebbségben*. Első Kecskeméti Lapkiadó, Kecskemét, 1939. Vö. DÉNES Iván Zoltán: *Az „illúzió” realitása. Kollektív identitásprogramok*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2011.

attól kellett elrugaszkodnia, ami Szabó Ervin fő eszmei forrása volt: Marx 1860-as Kossuth-értékelésétől, a *Herr Vogt*tól.³⁵

Révai alábbi feljegyzésében Engels *A magyar harc* (1849. január 13.) és Marx *Osztályharcok Franciaországban 1848-tól 1850-ig* szövegeit gondolta újra:

A specifikus Koss[uth]nál:

1. Hogy ő önmagában testesít meg egy olyan fejlődést, amely Franciaországban a frakciók egész körén át ment végbe – ő nemcsak Danton és Carnot volt, hanem Mirabeau is egy személyben.

2. Hogy ő balra fejlődésében Robespierre-ig mégsem ment el.

3. Tehát: egyszerre 1789-es típus – s 1848-as típus. A júniusi vereség is hatott! [...] A polgári forradalom univerzalitás M[agyar] országban:

1. Petőfinél volt csak tisztán. 2. Kossuthnál keverten. 3.

A legtöbbnél hiányzott: ez polgári és nemesi korlátoltság.³⁶

Az első Kossuth-monográfia megszületése (Kosáry Domokos)

A Szekfű-tanítvány Kosáry Domokos bölcsészdoktori értekezésében Görgey Artúr 1848–1849-es szerepét és a róla, mindekelőtt a világosi fegyverletételről folytatott közéleti diskurzust dolgozta fel. Bölcsészdoktori értekezése, monográfiája 1936-ban jelent meg, amiért a következő évben Klebelsberg-nagydíjat kapott. 1939-ben a Magyar Szemle Társaság publikálta könyve életrajzi részének erősen lerövidített, ismeretterjesztő változatát. 1994-ben a monográfiát kibővítette, a szöveget átdolgozta és két kötetben kiadta.³⁷

³⁵ CSERNE Péter: I. m. Vö. LACKÓ Miklós: *Válságok és választások. Történeti tanulmányok a két világháború közötti Magyarországról*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1975. 194–297.

³⁶ Révai József feljegyzése. MTAKIK Ms 10467/b. Idézte és értelmezte: LACKÓ Miklós: Révai József a magyar történelemről. In: Uő: *Sziget és külvilág. Válogatott tanulmányok*. MTA TTI, Budapest, 1996. 203–259. „A Danton és Carnot egy személyben” idézet Engels 1849. január 13-án a *Neue Rheinische Zeitungban* megjelent cikkéből: Friedrich ENGELS: *A magyar harc*. In: Karl MARX és Friedrich ENGELS összes művei. Kossuth Kiadó, Budapest, 6. 157–167. A júniusi vereség a párizsi levert felkelésre utalt.

³⁷ KOSÁRY Domokos: *Görgey*. Magyar Szemle Társaság, Budapest, 1939; Uő: *A Görgey-kérdés és története*. I. m.; ROMSICS Ignác: *Kosáry Domokos. A törté-*

Kosáry Domokos 1936–1937-ben a Sorbonne-on, 1938–1939-ben a Londoni Egyetem Szláv és Kelet-Európai Intézetében és a Történeti Kutatóintézetben – magyar állami ösztöndíjjal – képezhetette tovább magát. 1941-ben Teleki Pál miniszterelnök kezdeményezésére és Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter támogatásával fél évet az Egyesült Államokban töltött, ahol rövid, népszerűsítő magyar történelmi összefoglalót írt és jelentetett meg, amelyhez Szekfű Gyula írt előszót. Kosáry a könyvet Teleki Pál emlékének ajánlotta, történeti elbeszélésében pedig Hóman Bálint és Szekfű Gyula *Magyar történetének* tételeit követte, lerövidítve azokat. A svéd és spanyol nyelven is kiadott népszerűsítő munka magyar kiadása pedig tankönyv lett.³⁸

1942 és 1944 között a pályakezdő és a reformkori Kossuthról három – tudományos igényű, forrásfeltáráson és forráskritikán alapuló – tanulmányt publikált, és monográfiát írt tervezett háromkötetes életrajzi feldolgozása első köteteként.³⁹

Az 1944 márciusára már kiszedett könyv a német megszállás, az ostrom és a felszabadulás után, 1946-ban jelent meg. 1952-ben a *Kossuth-emlékkönyvben* publikált tanulmánya, a *Kossuth Lajos harca a feudális és gyarmati elnyomás ellen* címe és néhány protokolláris hivatkozása ellenére a monográfián alapult, amit

netíró, a tudománypolitikus és az ember. 1913–2007. Helikon Kiadó, Budapest, 2025. Vö. HERMANN Róbert: A Görgey-kérdés mai állásáról. Gondolatok és megjegyzések Kosáry Domokos „A Görgey-kérdés és története” című kötete kapcsán. *Hadtörténelmi Közlemények*, 1995/4. 116–134. Értelmezés: BIBÓ István: Drámaelemzés. Németh László: Az áruló. (1970-es évek második fele. Gépirat.) In: *Bibó István összegyűjtött írásai*. 1–3. Szerk.: DÉNES Iván Zoltán. Kalligram, Budapest, 2016–2020. 2. 672–673.

³⁸ Dominic G. KOSÁRY: *A History of Hungary*. Benjamin Franklin Bibliopfile Society, Cleveland, The Country Life Press, Garden City NY, 1941; Uő: *Magyarország története*. Országos Közoktatási Tanács, Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest, 1943. Vö. KOSÁRY Domokos: *Magyarország története az őskortól a szatmári békéig*. Szikra, Budapest, 1945; Uő és MÉRÉI Gyula: *Magyarország története a szatmári békétől napjainkig*. Szikra, Budapest, 1945; KOSÁRY Domokos: *Történelmi olvasmányok az 5. osztály számára*. Szikra, Budapest, 1947; Uő: *Történelmi olvasmányok a 6. osztály számára*. Szikra, Budapest, 1947.

³⁹ KOSÁRY Domokos: *Kossuth és a Védegylet. A magyar nacionalizmus történetéhez*. Magyar Történettudományi Intézet, Budapest, 1942; Uő: *Kossuth fogsága. Magyarságtudomány*, 1943. 217–430.; Uő: *A Pesti Hírlap nacionalizmusa 1841–1844*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1944; Uő: *Kossuth Lajos a reformkorban*. Antiqua, Budapest, 1946.

kiegészített Kossuth 1847–1848-as országgyűlési szerepének bemutatásával.⁴⁰

A szerző az 1946-ban megjelent könyv kéziratát 2002-ben kibővítette, egy-egy ponton kiegészítette és külön fejezetben, 1952-es tanulmányánál részletesebben dolgozta fel Kossuth szerepét az 1847–1848-as országgyűlésen.⁴¹ A 2002-es kötet bibliográfiájában szereplő újabb munkák szemléleti hozadékát viszont selektíven vette figyelembe.

Könyvének fogalomhasználata, értelmezési kerete és értékölélete az *érzelmi és sérelmi politikus* szekfűi képének hatását mutatja (a „rendi nacionalizmus”, a sérelmi politika átvétele, Széchenyi és a centralisták politikájának értékelése, gyakori középpontba állítása és eszményítése, Kossuth szónoki képességeinek hangsúlyozása koncepciója rovására). Ugyanakkor az interpretációba beépítette Mályusz *sikerés kisnemes politikus* értelmezését is. Saját forráskutatásai azonban mindkét magyarázó sémán több ponton is túlmutattak.

2002-ben egy lábjegyzetben tételesen megfogalmazta, hogy értelmezését mi különböztette meg Mályusztól: „Helyesen látja [...] Mályusz [...] Kossuth népszerűsége kulcsát kisnemes voltában. Mi azonban Kossuthban nem egyszerűen alulról jött kisnemeset látunk, hanem, valódi viszonyai ismeretében, a középosztály peremére szorult szegény értelmiségit.”⁴²

Kossuth pártállami kisajátítása: 1848 centenáriuma és a Kossuth- emlékkönyv (1948, 1952)

A centenáriumra fontos művek láttak napvilágot. Ekkor jelent meg az *1848, a szabadság éve*, Eckhart Ferenc jog-, alkotmány- és gazdaságtörténész, a Magyar Történelmi Társulat elnökének a könyve.⁴³

⁴⁰ KOSÁRY Domokos: Kossuth Lajos harca a feudális és gyarmati elnyomás ellen. In: I. TÓTH Zoltán. I. 1–86.

⁴¹ KOSÁRY Domokos: *Kossuth a reformkorban*. Osiris, Budapest, 2002.

⁴² Uo. 50.

⁴³ ECKHART Ferenc: *1848, a szabadság éve*. Káldor, Budapest, 1948. Vö. TÖRÖ László Dávid: „A szellemtörténet is csak az adatokból indulhat ki”. *Eckhart Ferenc történész munkásságának főbb problémái*. Ráció, Budapest, 2020.

Szabó István szerkesztésében látott napvilágot *A szabadságharc fővárosa Debrecen*, amelyhez Szabó Kálmán debreceni polgármester írt előszót. A könyv Balogh István (*A város és népe*), Módy György (*A menekültek*), Szabó István (*A küzdelem szervezése*), Csobán Endre (*A közvélemény problémái*), Juhász Géza (*Az írók szerepe*), Borosy András (*Az országgyűlés*), Varga Zoltán (*A trónfosztás*), Kónya József (*Kossuth és Debrecen*) és Hankiss János (*A regény tükrében*) tanulmányait foglalta magában.⁴⁴

Mindkét könyv a pártállami indoktrinációt képviselő marxista-leninista-sztálinista újságírók és történészek – Balázs Tibor, Balázs Tiborné, Hanák Péter, S. Sándor Pál és Spira György – célkeresztjébe került. Az *1848, a szabadság évét* „tudományos formába bűjtatott ellenforradalmi propagandának”, *A szabadságharc fővárosa Debrecen* pedig „békepárti műnek” bélyegezték.⁴⁵

A diktatúra kiépítése ugyanis éppen egybeesett 1848 centenáriumával. A forradalom és a szabadságharc bekerült a zsarnokság szimbolikus politizálásának eszköztárába. 1848–1849, Petőfi és Tancsics a pártállami propaganda részévé vált, ahogy Kossuth is. 1848–1849-et a marxista-leninista-sztálinista kánonképzés jegyében értelmezte Mód Aladár (*Pártharcok 1848-ban*), Nemes Dezső (*A munkásság az 1848–49-es forradalomban*), Andics Erzsébet (*Az egyházi reakció 1848–49-ben*), Hanák Péter (*A ma-*

⁴⁴ SZABÓ István (szerk.): *A szabadságharc fővárosa Debrecen. 1849. január-május*. Debrecen város és a Tiszáninneni Református Egyházkerület nyomdaja, Debrecen, 1948. A centenáriumba lásd: HERMANN Róbert: A forradalom és a szabadságharc centenáriuma a magyar történetírásban. *Századok*, 2019/3. 477–503.

⁴⁵ BALÁZS Vera–BALÁZS Tibor: Az 1849-es békepárt és mai ideológusai. *A szabadságharc fővárosa Debrecen. 1849. január-május. c. kötet bírálata. Társadalmi Szemle*, 1948/12. 823–832.; BALÁZS Tibor–BALÁZS Tiborné–HANÁK Péter–S. SÁNDOR Pál–SPIRA György: 1848 történetének magyar történeti irodalma. *Századok*, 1948/1–4. 336–352. Lásd még: SPIRA György: *Parasztágunk és az első magyar polgári forradalom vezetése. Századok*, 1948/1–4. 101–149.; SÁNDOR Pál: A magyar agrár- és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához. *Századok*, 1954/2–3. 373–419. Vö. FÜR Lajos: Szabó István. In: SZABÓ István: *Jobbágyságok, parasztságot. Értékeztetések a parasztság történetéből*. Akadémiai, Budapest, 1976. 7–30.; TÖRÖ László Dávid: „A szellemi történet is csak az adatokból indulhat ki”. *Eckhart Ferenc történeti munkásságának főbb problémái*. Ráció, Budapest, 2020. 180–192.

gyar szabadságharc és a Habsburg Monarchia elnyomott népei), Kenyeres Júlia (*A szabadságharc és a nemzetközi politika*) és Waldapfel József (*Költők a forradalomban*).⁴⁶ Andics Erzsébet és Mód Aladár tanulmányai külön kötetben láttak napvilágot 1949-ben. Andics könyvét Szekfű Gyula, Mód Aladárét Ember Győző méltatta a *Századok* 1949-es évfolyamában. Abban, amely antedatálva 1950-ben jelent meg Sztálin hetvenedik születésnapjára. Akkor, amikor a budapesti trolibuszok mindegyike hetvenes számmal kezdődött. A *Századok* első tanulmányát – Sztálinról, a történettudósról – Borisz Dmitrijevics Grekov jegyezte.⁴⁷

1952-ben, Kossuth születésének 150. évfordulójára jelent meg a *Kossuth-emlékkönyv* I. Tóth Zoltán szerkesztésében, a Magyar Történelmi Társulat és az Akadémiai Kiadó gondozásában, két kötetben, kötetenként közel ötszáz oldalon, összesen majd ezer oldal terjedelemben, vászonkötésben. Az *Emlékkönyv*ben tíz tanulmányt, tizenhat képet, rövidítésjegyzéket és névmutatót találunk.

Az első kötet Révai József népművelési miniszter szoboravató beszédét előszóként, Kosáry Domokos *Kossuth Lajos harca a feudális és gyarmati elnyomók ellen*, Sinkovics István *Kossuth az önálló pénzügyek megteremtője*, Ember Győző *Kossuth a Honvédelmi Bizottmány élén*, Balázs József, Borus József és Nagy Kálmán *Kossuth a forradalmi honvédelem szervezője* és Révész Imre *Kossuth és a Függetlenségi Nyilatkozat* című tanulmányát foglalta magában. A második kötet Andics Erzsébet *Kossuth harca az árulók és megalkuvók ellen a reformkorban és a forradalom idején*, Spira György *Kossuth Lajos forradalmi szövetsége a radikális baloldallal és a népi tömegekkel*, I. Tóth Zoltán *Kossuth és a nemzetiségi kérdés 1848–49-ben*, Szekfű Gyula *Az öreg Kossuth*

⁴⁶ Mód Aladár et al.: *Forradalom és szabadságharc, 1848–1849*. Szikra, Budapest, 1948.

⁴⁷ Dr. ANDICS Erzsébet: *Az egyházi reakció 1848–49-ben*. Szikra, Budapest, 1949; Mód Aladár: *Pártharcok és a kormány politikája 1848–49-ben*. Szikra, Budapest, 1949; SZEKFÜ Gyula: Andics Erzsébet: *Az egyházi reakció 1848–49-ben*. *Századok*, 1949/1–4. 320–321.; EMBER Győző: Mód Aladár: *Pártharcok és a kormány politikája 1848–49-ben*. Szikra, Budapest, 1949. *Századok*, 1949/1–4. 322–323.; B[orisz] D[mitrijevics] GREKOV: Sztálin és a történettudomány. *Századok*, 1949/1–4. 3–23.

1867–1894, valamint Vayer Lajos *Kossuth alakja az egykorú művészetben* című tanulmányát tartalmazta.⁴⁸

A témák közül látványosan hiányzott az 1849 és 1867 közötti emigráns időszak feldolgozása, amiben talán közrejátszhattak Marx Kossuth-tal szemben a *Herr Vogt*-ban megfogalmazott vádjai. Szekfű Gyula az MTA II. osztálya által kért kutatási tervei között 1953-ban szerepelt az emigráns Kossuth élete és politikai működése. Olyan téma feldolgozása, amely (úgy vélte) nem fog illeszkedni az *Emlékkönyv* Kossuth-képéhez. Az MTA II. osztálya nevében Fogarasi Béla nem ezt a tervet, hanem a másikat, egy ókori és középkori kútfőkritikai segédkönyv elkészítését fogadta el.⁴⁹

Az *Emlékkönyv*-ben az indoktrinációt megalapozó és meghatározó Révai József, és az ő értelmezését leegyszerűsítő és mereven alkalmazó Andics Erzsébet, Spira György, Balázs József, Borus József és Nagy Kálmán írásai mellett komoly történészek komoly tanulmányait olvashatjuk mind a két kötetben, Kosáry Domokos, Sinkovics István, Ember Győző, Révész Imre, I. Tóth Zoltán, Szekfű Gyula és Vayer Lajos alkotásait.

Kosáry Domokos írása volt a kétkötetes mű első tanulmánya. Mestere, 1946 és 1948 között Magyarország moszkvai követe, majd nagykövete, Szekfű Gyula ugyancsak szerepelt az *Emlékkönyv*-ben. Tanulmánya, *Szabad Nép*-cikke, nyilatkozata és Rákosi Mátyáshoz írt és publikált hódoló levele ellenére mégis nyilvánvaló, hogy Szekfű Gyula az emigráns Kossuth politikáját továbbra is irreálisnak tartotta és elutasította. Igaz, nem nyilvánosan. Fenti, az MTA II. osztályához írt kutatási terve egyértelműen ezt támasztja alá.⁵⁰

Legalább ennyire jellemző volt, hogy kiknek a munkái maradtak ki az *Emlékkönyv* két kötetéből, nevezetesen Hajnal István

⁴⁸ I. TÓTH Zoltán (szerk.): I. m.

⁴⁹ Hermann Róbert hívta fel a figyelmemet a téma hiányára és lehetséges összefüggésére a *Herr Vogt* Kossuth-kritikájával. – Szekfű terve az emigráns Kossuth életének és politikai működésének feldolgozására: Fogarasi Béla Szekfű Gyulának (1953. június 9). *Magyar Tudományos Akadémia Levéltára* II. Osztály 71/2. Csatolmány: Szekfű Gyula cím nélküli munkaterve.

⁵⁰ KOSÁRY Domokos: Kossuth harca. In: *Emlékkönyv* I. 1–86., SZEKFÜ Gyula: Az öreg Kossuth... I. m. Vö. DÉNES Iván Zoltán: *A történelmi...* 223., 355–356., 393–406.

úttörő kézírata, a *Kossuth külpolitikája 1848-ban* és Szabó István alapvető tanulmánya, a *Kossuth és a jobbágyszabadság*.⁵¹

Hajnal István az *Emlékkönyv* tanulmányainak szigorúan korlátozott terjedelmét sokszorosan meghaladó autonóm műve csak

2. kép.

Hajnal István portréja.
MTA Mikrofilmtára
D 1711.

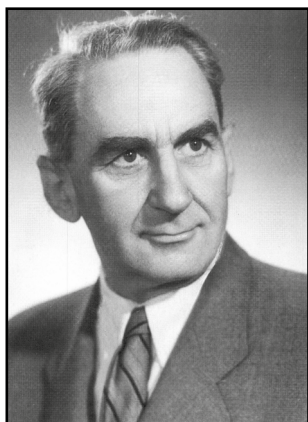
öt évvel később, halála után jelent meg. A kéziratot az *Értekezések a történeti tudományok köréből* sorozat szerkesztői, Barta István és Kosáry Domokos erősen lerövidítették. Az orosz autarkia terjeszkedésének fenyegető veszedelem és az alkotmányos és egységessé váló német államokkal együttműködés témái nem illettek bele az indoktrináció kereteibe. A Posen/Poznań hovatartozása körüli vita kapcsán a kis népek önrendelkezéséről kifejtett gondolatai viszont közvetlenül ütköztek azzal, ezért az 1957-ben publikált könyvben sem kaphattak helyet.⁵²

Hajnal István kiszorításában az is szerepet játszhatott, hogy *Az első gépek* című írását három évvel az *Emlékkönyv* szerkesztése és megjelenése előtt, 1949-ben a *Szabad Népben* megkérdőjelezték.⁵³

⁵¹ SZABÓ István: *Kossuth és a jobbágyszabadság*. *Századok*, 1952/3–4. 509–592. Vö. SZABÓ István: *Tanulmányok a magyar parasztság történetéből*. Teleki Pál Tudományos Intézet, Budapest, 1948. Lásd még: SÁNDOR Pál: *A magyar agrár és paraszttörténet polgári irodalmának kritikájához*. A felszabadulás előtti irodalom bírálata. *Századok*, 1954/2–3. 373–419.

⁵² HAJNAL István: *A Batthyány-kormány külpolitikája*. Akadémiai, Budapest, 1957. Második kiadása: Gondolat, Budapest, 1987. Előszó, s. a. r.: URBÁN Aladár. Vö. LAKATOS László: *Az élet és a formák. Hajnal István történelemszociológiája*. Új Mandátum, Budapest, 1996; KOVÁCS Gábor: *Az európai egyensúlytól a kölcsönös szolgáltatások társadalmáig. Bibó István, a politikai gondolkodó*. Argumentum–Bibó István Szellemi Műhely, Budapest, 2004. 247–280.; BALOG Iván: *Hajnal István alternatív kánonja*. In: DÉNES Iván Zoltán: *A magyar történetírás kánonjai*. I. m. 129–163.; GYÁNI Gábor: *Hajnal István rendhagyó történetírása. Korunk*, 2024/4. 28–38.; Uó: *Hajnal István történetírása – új megvilágításban. Korall*, 95. (2024) 134–156.

⁵³ HAJNAL István: *Az első gépek. Válasz*, 1949/5–6. 357–371.

3. kép. Szabó István portréja. Eredeti: Jakucs Pálné Szabó Erzsébet

Abban, hogy Szabó István tanulmánya nem került be az *Emlékkönyv*be, közvetlenül a terjedelem korlátozása, közvetve viszont Spira György az osztályharcot számonkérő lektori állásfoglalása, a földosztás témájának hiányolása és az érdekegyesítés koncepciójának kifogásolása játszottak meghatározó szerepet.⁵⁴ Igaz, Szabó István munkáját a *Századok* még 1952-ben közölte.

1952-ben a Művelt Nép Könyvkiadó Lukács Lajos, Mérei Gyula és Spira György rövid életrajzát publikálta Kossuthról.⁵⁵ Ezt egy évvel később követte a Tankönyvkiadó által megjelentetett *A magyar nép története*,

Heckenast Gusztáv, Incze Miklós, Karácsonyi Béla, Lukács Lajos és Spira György műve.⁵⁶

1956

1956 szakítást jelentett a totális rendszer Kossuth-képével. 1956 forradalmi ifjúsága a magyar szabadság, a függetlenség jelké-

⁵⁴ SZABÓ István: Kossuth és a jobbágyfelszabadítás. I. m.; Uő: Kossuth állásfoglalása a parasztkérdésben 1848/49-ben. *Acta Universitatis Debreceniensis*. Szerk.: VARGA Zoltán. Debrecen, 1959. 29–46. Kötetben: SZABÓ István: *Jobbágyok, parasztok. Értekezések a magyar parasztság történetéből*. Szerk., bev.: FÜR Lajos. Akadémiai, Budapest, 1976. 253–332., 333–350.; I. Tóth Zoltán szerkesztéségi titkár, Spira György lektor és Szabó István levelezését közli: ERŐS Vilmos: *Populus, plebs, rusticus. Szabó István „harmadik utas” társadalomtörténete*. Ráció, Budapest, 2022. 331–349.

⁵⁵ LUKÁCS Lajos–MÉREI Gyula–SPIRA György: *Kossuth Lajos. Rövid életrajz*. Művelt Nép Könyvkiadó, Budapest, 1952. Vö. MIRU György: Szabad György Kossuth-értelmezése. In: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Kitörés a kánonból*. I. m. 143–167.

⁵⁶ HECKENAST Gusztáv–INCZE Miklós–KARÁCSONYI Béla–LUKÁCS Lajos–SPIRA György: *A magyar nép története. Rövid áttekintés*. Budapest, Tankönyvkiadó, 1953.

pének tekintette Kossuth Lajost. 1956 után a Kossuth-szakáll (miként a Bach-korszakban) a Kossuth-címerrel, a kokárdával és március 15. megünneplésével együtt az ellenállás szimbólumaivá váltak. Ebben szerepet játszott Révai József függetlenségi hagyomány-értelmezése, Rákóczi- és Kossuth-képe. Az, amit a forradalom idején a szabadság, az egyenlőség és a társadalmi igazságosság, a szocialista eszmények mellett a „dűvad-állam” számon lehetett kérni.⁵⁷

A nemzet haladásellenes, Kossuth felelőtlen lázító

Molnár Erik korábban moszkvai nagykövet, majd igazságügy-miniszter, az MTA Történettudományi Intézetének igazgatója, a pártállam egyik ideológusa a forradalom eltiprása után leszámolt a forradalom eszmei örökségével azonosított nacionalizmussal: feudális szeparatizmusnak és kiváltságörzésnek minősítette a függetlenségi hagyományokat, a nemzettudatot hamis tudatnak, a nemzeti érzést pedig az uralkodó osztályok dolgozó osztályokat megtévesztő manőverének. A nemzeti kötődéssel szembeállított haladás kerete a nagyobb gazdasági és politikai egység: a szocialista országok proletár internacionalizmuson alapuló közössége, a KGST és a Varsói Szerződés.

Huszonöt évvel később Király István Molnár álláspontját *baloldali ezoterizmus*nak minősítette. A nemzeti függetlenségi hagyományok történelmi szerepét pozitívan, a Habsburg Birodalomét pedig negatívan értékelte, és Molnár Erik, Szabó Ervin és Szekfű Gyula értelmezését Révai Józsefére cserélte vissza az antiimperialista, gyarmati felszabadító mozgalmak melletti elköteleződés jegyében.⁵⁸

⁵⁷ BIBÓ István: Levél Borbándi Gyulához. In: *Bibó István összegyűjtött írásai*. I. m. 3. Az önrendelkezés legitimitása. 1311–1377. Idézet: 1363. A „dűvad-állam”: Fogalmazvány. In: *Bibó István összegyűjtött írásai*. I. m. 1. 246–257. A kifejezés: 251.

⁵⁸ MOLNÁR Erik: A burzsoá nacionalizmusról és a szocialista hazafiságról. Tézisek. *Társadalmi Szemle*, 1959/8–9. 11–39.; Uő: A nemzeti kérdés. *Magyar Tudomány*, 1960/10. 571–587.; Uő: Történetsszemléletünk nacionalista maradványairól. *Új Írás*, 1962/11. 1236–1243.; Uő: Révai József történelemszemléletéről. *Kritika*, 1966/7. 3–8.; KIRÁLY István: Hazafiság és internacionalizmus. A szocia-

Láttuk, hogy Révai József Kossuth-képe a gyűjtő szavú agitátort, a forradalmárt mutatta be. Igaz, olyan forradalmárt, aki nem vállalta a diktátor szerepét, a forradalmi erőszak alkalmazását, s ezért a marxista–leninista–sztálinista értelmezők következetlenségben marasztalták el.

A Kádár-korszak félhivatalos, majd egyre inkább hivatalos Kossuth-képe viszont a konzervatív értelmezések deheroizáló vonásait, az érzelmi politikus sémáját tette magáévá. Kossuth ismét könnyebbnek minősült Széchenyinél a politika és a gazdaság, a szenvedély és a józan számítás, az érzelem és az értelem, a vágyak és a lehetőségek, a szó és a tett szembeállításai mentén. A függetlenség és a demokrácia másik jelképét, március 15-ét a *Forradalmi Ifjúsági Napok* keretében összekapcsolták március 21. és április 4. megünneplésével, így hamisították meg és jelentéktelenítették el. *Itt alkotni, teremteni kell!* – hangzott Kunszabó Ferenc (egyik) Széchenyi-könyvének a címe, s könnyen hozzá lehetett érteni a ki nem mondott, csak sugallt folytatást: nem pedig politizálni, ugrálni, a „geopolitikai adottságokat” semmibe véve felelőtlenül lázítani.⁵⁹

Forráskiadások és úttörő monográfiák

Hajnal István 1927-ben közreadta a Kossuth-emigráció törökországi iratait nagy, monográfiával felérő bevezető tanulmánnyal.⁶⁰ Viszota Gyula 1927-ben és 1930-ban Széchenyi és

lista hazafiság és a szabadságharcos hagyomány. *Magyar Tudomány*, 1973/5. 345–362.; *Kortárs*, 1973/7. 1118–1128., 1973/8. 1280–1290., 1973/9. 1476–1491.; STIER Miklós–TARNÓC Márton: Hazafiság és internacionalizmus (Műhelyvita). *Magyar Tudomány*, 1974/1. 27.; STIER Miklós: Hazafiság és internacionalizmus. A szocialista hazafiság és a szabadságharcos hagyomány. Vitaülés Vácrátóton (1973. szeptember 26.). *Századok*, 1974/1. 220–261.

⁵⁹ KUNSZABÓ Ferenc: *Itt alkotni, teremteni kell. Széchenyi István eszmévilága*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983; Uó: *És ég az oltár. Széchenyi István életműve*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1984.

⁶⁰ HAJNAL István (szerk., bev.): *A Kossuth-emigráció Törökországban*. Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1927. A csaknem ezeroldalas kötet történeti bevezető tanulmánya több mint négyszázhusz oldalt tesz ki.

Kossuth írói és hírlapi vitájának forrásanyagát publikálta két kötetben.⁶¹ Jánossy Dénes 1940-ben és 1948-ban adta ki az emigráns Kossuth 1851–1852-es angliai és amerikai útjának dokumentumait.⁶² Koltay-Kastner Jenő pedig 1949-ben megjelentette az olaszországi emigrációs időszakból az 1859-ben keletkezett iratokat.⁶³

Kossuth Lajos Összes Munkáit (KLÖM) 1948-ban, a centenárium alkalmából kezdte kiadni – összesen tizenkét kötetben – a Magyar Történelmi Társulat és az Akadémiai Kiadó.

Barta István tette közzé az *Országgyűlési Tudósításokat*, az ifjúkori iratokat, köztük az *Országgyűlési gyűjtemények* töredékeit és *A magyar fő rendek 1833-ban előbeszédét*, a *Törvényhatósági Tudósításokat*, Pajkossy Gábor adta ki Kossuth fogságának és perének az iratait. A fiatalon elhunyt Lackó Mihály készítette volna elő és rendezte volna sajtó alá két kötetben a *Pesti Hírlap*-időszak dokumentumait. Ezek után adta volna közre Pajkossy Gábor az 1844 és 1847 közötti iratokat. Ez a három, a VIII., IX. és X. kötet az, ami Kossuth reformkori munkái közül máig hiányzik. Barta István publikálta Kossuth 1847–1848-as országgyűlési szerepének dokumentumait. Sinkovics István közölte Kossuth pénzügyminiszeri iratait és 1848. szeptember és december közötti Országos Honvédelmi Bizottmány (OHB) elnöki dokumentumait. Barta István rendezte sajtó alá és tette közzé Kossuth 1849. január és április közötti OHB-elnöki és kormányzóelnöki iratait.

Az eddigi forráskiadások az életmű tárgyilagoss és módszeres feldolgozása szempontjából alapvető jelentőségűek. Annak ellenére, hogy az 1840-es évekbeli Kossuth-publicisztika nagy része és a hozzájuk kapcsolódó iratok máig éppúgy szövegkritikai kiadásra várnak, ahogy az emigrációs iratok jó része is.

⁶¹ VISZOTA Gyula (szerk., bev.): *Gróf Széchenyi István írói és hírlapi vitája Kossuth Lajossal. I. 1841–1843. II. 1843–1848.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1927, 1930.

⁶² JÁNOSSY Dénes (szerk., bev.): *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. I–II.* Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1940–1948.

⁶³ KOLTAY-KASTNER Jenő (szerk.): *Iratok a Kossuth-emigráció történetéhez 1859.* Egyetem, Szeged, 1949.

4. kép. Barta István portréja, 1951. Eredeti: Hering Béláné Barta Anna

Barta István 1945 után a Kossuth-iratok alapos, felkészült és szorgalmas kutatójává vált.⁶⁴ Az 1790–1791-es országgyűlés által kiküldött rendszeres bizottságok munkálatainak, az operátumoknak az 1830-as évek eleji megyei vitáival, Kölcseyvel és Kossuthtal kapcsolatos mélyfűrésai megalapozták a reformkori magyar liberális ellenzék 1820–1830-as évekbeli megszületésének és megszerveződésének értelmezését.⁶⁵ A *fiatal Kossuth* című, 1966-ban megjelent monográfiája úttörő és alapvető munka volt.⁶⁶

Ebben nem állt egyedül. 1965-ben látott napvilágot Trócsányi Zsolt Wesselényi Miklós életrajzát, politikai szerepét, nézeteit, műveit és politikai stratégiáját (a liberális reformok visszavetítését az ősi alkotmányba) feltáró és feldolgozó úttörő nagymonográfiája, amely a romantikus sémákkal szemben a liberális reformellenzék vezéréként mutatta be hősét és kivételes teljesítményét, e csoportosulás

⁶⁴ BARTA István: *Egyház és állam viszonya Magyarországon a középkor végén*. Bölcsészdoktori értekezés. Magyar Királyi Egyetemi Nyomda, Budapest, 1935; Uő: *Csányi László, a szabadságharc kormánybiztosa*. Kandidátusi értekezés. MTA Kézirattár, Budapest, 1955. MTAKIK Kt D 00156. Uő: *A fiatal Kossuth és kora. Fejezetek a magyar polgári reformmozgalom történetéhez*. MTA Kézirattár, Budapest, 1964. MTAKIK Kt D 02349.

⁶⁵ BARTA István: Balásházy János pályafordulása. *Történelmi Szemle*, 1958/1–2. 3–21.; Uő: Kölcsey politikai pályakezdése. *Századok*, 1959/2–3. 252–302.; Uő: Ki írta Kölcsey „Wesselényi védelme” című munkáját? *Századok*, 1961/4–5. 720–728.; Uő: Felsőbüki Nagy Pál és a bécsi kormány. *Századok*, 1963/4. 747–781.; Uő: Széchenyi és a magyar reformmozgalom kibontakozása. *Történelmi Szemle*, 1960/2–3. 224–240.; Uő: A magyar reformmozgalom kezdeti szakaszának problémái. *Történelmi Szemle*, 1963/3–4. 305–344.; Uő: A fiatal Kossuth és kora. I. m.; Uő: Kossuth ismeretlen politikai munkája 1833 elejéről. *Századok*, 1965/3. 399–424.

⁶⁶ BARTA István: *A fiatal Kossuth*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966.

megszervezését.⁶⁷ A monográfia szövegét Barta István jól ismerte, mivel lektora volt.

A *fiatal Kossuth* nem egy életrajz első része volt, hanem eszmei fejlődése kereteinek, szerepeinek és tartalmának a bemutatása.⁶⁸ Kiindulásként Kossuth korai írói próbálkozásairól olvashatunk.⁶⁹ Majd a szerző Kossuth 1826 és 1832 közötti Zemplén megyei, sátoraljaújhelyi közéleti szereplését kísérté nyomon. Ismertette és értelmezte az *Éhségmentő intézetek. Értekezés az éhínségek okairól* címmel 1828-ban kiadott írása ránk maradt töredékét.⁷⁰ Bemutatta 1831-es kolerabiztosi tevékenységét.⁷¹ 1966-ban publikált forráskiadásában közölte, monográfiájában pedig tételen megvizsgálta az ellene felhozott sikkasztási vádat annak iratai alapján.⁷²

Áttekintette részvételét az országos összeírás 1828–1829-es zempléni revíziójának munkálataiban, és feltárta az 1790–1791-es országgyűlés által kiküldött rendszeres bizottsági munkálatok megvitatása során a liberális reformellenzék megszületését a megyékben, így Zemplénben.

Megismerhetjük, hogy Kossuth hogyan vett részt a rendszeres bizottsági munkálatok, az operátumok zempléni vitáiban.⁷³ Megtudjuk, hogy konzervatív ellehetetlenítése után Vécsey Pál báró és két főrendi társa megbízásából a távollevők követeként a

⁶⁷ TRÓCSÁNYI Zsolt: *Wesselényi Miklós*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1965.

⁶⁸ BARTA István: *A fiatal Kossuth*. I. m. 5–10.

⁶⁹ VÖ. MISKOLCZY Ambrus: *Kossuth Eperjesen. Carlowsky Zsigmond és Greguss Ágost jogbölcelete*. ELTE ÁJK, Budapest, 2007.

⁷⁰ KLÖM VI. 172–183. VÖ. BARTA István: *A fiatal Kossuth*. I. m. 26–30.

⁷¹ KLÖM VI. 239–255. VÖ. BARTA István: *A fiatal Kossuth*. I. m. 46–58.

⁷² KLÖM VI. 255–274. VÖ. BARTA István: *A fiatal Kossuth*. I. m. 59–79.

⁷³ KLÖM VI. 280–325., 325–342. VÖ. BARTA István: *A fiatal Kossuth*. 80–172. VÖ. LACKÓ Mihály: Kossuth zempléni válsága. *Medvetánc*, 1986/2–3. 165–179.; ERDMANN Gyula: *Zemplén vármegye reformellenzéke, 1830–1836*. Borsod-Abaúj-Zemplén Megyei Levéltár, Miskolc, 1989; Jean BÉRENGER–KECSKEMÉTI Károly: *Országgyűlés és parlamenti élet Magyarországon 1608–1918*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. 181–221.; ERDMANN Gyula: *Szabadság és tulajdon. Az 1839–40. évi országgyűlés története*. Országgyűlés Hivatala, Budapest, 2014. 9–36.; DOBSZAY Tamás: *A rendi országgyűlés utolsó évtizedei (1790–1848)*. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2019. 380–450.

pozsonyi országgyűlésre ment és mit csinált ott az országgyűlés első heteiben.⁷⁴

Végül Kossuth eddig ismeretlen kéziratának Barta István által megtalált töredékét, *A magyar fő rendek 1833-ban előbeszédét* és első fejezete ránc maradt részét datálta 1833 első negyedére, majd ismertette és értelmezte a kézirat tartalmát, amelyet cenzúrázatlansága miatt Kölchey országgyűlési naplója őszinteségével állított párhuzamba.⁷⁵

Varga János késő feudális, kora újkori társadalom- és gazdaságtörténeti, reformkori politikatörténeti, 1848–1849-es hadtörténeti, majd Árpád-kori társadalomtörténeti témákat dolgozott fel. A hatvanas évek második felében úttörő művekben tárta fel a jobbágyságrendszer sajátosságait 1556 és 1767, s a jobbágysági földbirtoklás típusait 1767 és 1849 között.⁷⁶

Az eredeti tőkefelhalmozás, a második jobbágyság és a porosz utas agrárfejlődés ötvenes-hatvanas évekbeli kánonjai deduktív és illusztratív alkalmazásával szemben nagymonográfiában soktényezős dinamikát és különböző tendenciákat tárt fel és mutatott be. Így azt is, hogy a munkaerőhiány miatt sokszor és sok helyen maguk a földesurak egyáltalán nem voltak érdekeltek a röghöz kötés fenntartásában. Varga János 1971-ben publikálta *A jobbágyság felszabadítása 1848-ban* című monográfiáját.⁷⁷ A hetvenes években, hivatali munkája mellett reformkori politikatörténeti alapkutatásokat végzett, amelynek eredményeként feldolgozta és a nyolcvanas évek elejére megírta és megjelentette az első magyar liberális büntetőrendszer-tervezet megszületésének történetét és abban Deák Ferenc szerepét.⁷⁸

⁷⁴ KLÖM VI. 354–406. Vö. BARTA István: *A fiatal Kossuth*. I. m. 173–199. LACKÓ Mihály: Kossuth zempléni válsága. I. m.

⁷⁵ KLÖM VI. 364–401. A szöveg datálása, ismertetése és értelmezése: BARTA István: *A fiatal Kossuth*. I. m. 200–236.

⁷⁶ VARGA János: *A jobbágysági földbirtoklás típusai és problémái 1767–1849*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967; Uó: *A jobbágyságrendszer a feudalizmus kései századaiban 1556–1767*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

⁷⁷ VARGA János: *A jobbágyság felszabadítása 1848-ban*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1971.

⁷⁸ VARGA János: *Deák Ferenc és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete*. Zala Megyei Levéltár, Zalaegerszeg, 1980.

Bár a művek a nyolcvanas évek elején jelentek meg, Szabad Kossuth-könyve pedig 1977-ben, tehát Vargára hathatott a *Kossuth politikai pályája*, míg Szabad Kossuthjára Varga később publikált reformkori tanulmányai és monográfiái valószínűleg nem, mégis témái szoros összefüggése miatt tanulmányait és monográfiáit most mutatom be.

Varga János feltárta, bemutatta és értelmezte a megyék nemességének állásfoglalásait az egyes liberális reformokkal kapcsolatban, majd két monográfiában feldolgozta és újraértelmezte a Széchenyi–Kossuth-vita kezdeti fázisait: a *Kelet népét* és széles körű visszhangját, az akadémiai beszédet és az arra adott válaszokat, a *Jelenkor* és a *Pesti Hírlap* egymásnak felelő cikkeit. *Megye és haladás a reformkor derekán 1840–1843* című munkájának konklúziójaként kirajzolta, azonosította és meghatározta a megyei önkormányzat és a központosítás, Kossuth és Eötvös 1844 utáni szembenállásának politikatörténeti kontextusát.⁷⁹ Sorra vette, hogy az egyes megyék nemessége tételesen hogyan viszonyult az egyes liberális reformokhoz. Ennek alapján bemutatta a megyei önkormányzat és a centralizáció tartalmát, funkcióját, jellegét és egymáshoz való viszonyát értelmező különböző liberális ellenzéki, középutas liberális és konzervatív álláspontokat. Akkor, amikor a kormányzat a *Pesti Hírlap*ot centralista orgánummá tette és bevezette az adminisztrátori rendszert a liberális reformellenzék visszaszorítása végett.⁸⁰

Keresztútban a Pesti Hírlap című monográfiájából részletesen megismerhetjük a *Pesti Hírlap* keletkezésének körülményeit, kezdeti hatását, a reformtábor megoszlását, a *Kelet népe*-vitát

5. kép. Varga János portréja. Eredeti: Szabad Júlia Anna

⁷⁹ VARGA János: *Megye és haladás a reformkor derekán (1840–1843)* I–II. I. m.

⁸⁰ VARGA János: *Megye és haladás*. I. m. A centralisták értelmezését vö. KECSKEMÉTI Károly: *A magyar liberalizmus*. I. m.

teljes sajtó- és röpiratviszhangjával együtt. Ezek alapján pedig lehetővé válik az, hogy meghatározhassuk a vita jellegét, a demokrácia irányába nyitott és zárt liberális irányzat szétválását.⁸¹

A *Helyét kereső Magyarországn*ban Széchenyi akadémiai beszédének háttérét, a modern nemzetépítés *jogkiterjesztő asszimiláció*n alapuló liberális nacionalista ellenzéki koncepcióját, a kiváltságőrzést modernizáló, a jogkiterjesztést és az asszimilációt egyaránt elvető konzervatív stratégiát és a kettő között álló középutas álláspontot ismerhetjük meg.⁸²

A *jobbágyszabadítás kivívása 1848-ban* olvasása során érzékelhetjük Pozsony, Bécs és Pest, az ellenzéki liberálisok, a bécsi forradalmárok és a pesti radikálisok 1848 tavaszi tevékenységének kölcsönhatását, egybekapcsolódását. A három tényező egymásra hatását nyomon követhetjük Kossuth március 3-i felirati beszédétől a bécsi és a pesti forradalmon át a jobbágyszabadítást ellenzők ellentámadása visszaszorításán keresztül a jobbágyszabadítás törvénybe foglalásáig.⁸³

Varga János ezekben a műveiben (egyebek mellett) Kossuth pozícióját mutatta be különböző helyzetekben. 1841–1842-ben, a *Kelet népe*-vitában a demokrácia irányába nyitó liberális, 1842–1843-ban, a jogkiterjesztő asszimiláció körüli diskurzusban liberális nacionalista, a konzervatív offenzíva idején liberális municipalista, 1848 tavaszán pedig a radikálisokat a konzervatívokkal szemben együttműködésre ösztökélő, majd visszaszorító, a demokrácia irányába nyitott (de nem demokrata, nem radikális, és semmiképpen sem forradalmár) liberális volt.

Varga János a *nemesi kiváltságokat átmentő köznemes* és a *következetlen forradalmár* sémáit, Szabó Ervin és Révai József Kossuth-értelmezését (és idealizált Petőfi-képét) szembesítette kutatásai eredményeivel, és újragondolta saját, 1950-es évek eleji

⁸¹ VARGA János: *Keresztútzben a Pesti Hírlap. Az ellenzéki és a középutas liberalizmus szétválása 1841–42-ben*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.

⁸² VARGA János: *Helyét kereső Magyarország. Politikai eszmék és koncepciók az 1840-es évek elején*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.

⁸³ VARGA János: *A jobbágyszabadítás*. I. m.

álláspontját, valószínűleg Révai József Kossuth-képén alapuló értelmezési keretét.⁸⁴

Spira György 1848–1849 narratíváiban harminc év alatt a márciusi ifjak eszményített radikalizmusát számonkérő állásponttól, Révai József kanonizált elbeszélésének osztályharcos szemléletétől eljutott a kiegyezés visszavetítő számonkéréséig, Szekfű Gyula és Kosáry Domokos értelmezéséig, Révai és Szekfű elbeszélése elemeinek vegyítéséig. Munkássága persze jóval több, szélesebb és sokszínűbb volt, mint amilyen képet 1848–1849-es narratívái értelmezési kereteinek számbavétele mutat.⁸⁵

Urbán Aladár 1848-as hadtörténeti munkái és Batthyány Lajos miniszterelnök tevékenységét feldolgozó művei viszont nem sémák illusztrációi, hanem alap kutatások eredményei voltak. Egyebek között bemutatta a kormány működését, a miniszterek együttműködését és szembenállásait, Batthyány és Kossuth, Kossuth és minisztertársai viszonyát.⁸⁶

⁸⁴ VARGA János első könyve: *Népfelkelő és gerillaharcok Jellasics ellen 1848 őszén*. Hadtörténelmi Levéltár–Magyar Történelmi Társulat, Budapest, 1953; Uő: Magyarország a napóleoni háborúk és a Szent Szövetség idején. A feudalizmus válságának tetőfoka és a polgári forradalom és szabadságharc. In: MOLNÁR Erik–PAMLÉNYI Ervin–SZÉKELY György (szerk.): *Magyarország története. I. Gondolat Kiadó, Budapest, 1964. 408–550.*

⁸⁵ LUKÁCS Lajos–MÉREI Gyula–SPIRA György: I. m.; SPIRA György: *Kossuth Lajos a szabadságharc vezére*. Művelt Nép, Budapest, 1952; Uő: *Az 1848–1849-es magyar polgári forradalom és szabadságharc*. Tananyag az MDP története tanfolyam hallgatói és propagandistái részére. Zuglói Nyomda, Budapest, 1956; Uő: *A magyar forradalom 1848–49-ben*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1959; Uő: *1848 Széchenyi és Széchenyi 1848-a*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1964; Uő: *Petőfi napja*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1975; Uő: *Polgári forradalom (1848–1849)*. In: KATUS László (szerk.): *Magyarország története 1848–1890*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1979. I. 59–434.; Uő: *Négy magyar sors*. Magvető Kiadó, Budapest, 1983.

⁸⁶ URBÁN Aladár: *A nemzetőrség és a honvédség szervezése 1848 nyarán*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1973; Uő: *Batthyány Lajos miniszterelnöksége*. Magvető Kiadó, Budapest, 1986; Uő (vál., jegyz., előszó): *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöki, hadügyi és nemzetőri iratai*. Argumentum Kiadó, Budapest, 1999; Uő: *Gróf Batthyány Lajos miniszterelnöksége, fogsága és halála*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2007; Uő: *Gróf Batthyány Lajos, Magyarország első alkotmányos kormányfője*. Holnap Kiadó, Budapest, 2007; Uő: *Batthyánytól Kossuthig. Hadsereg és politika 1848 nyarán és őszén*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2009; Uő: *Szabadság és rend. Pest-Buda rendje és rendőrsége 1848-ban*. Argumentum Kiadó, Budapest, 2015.

Kosáry Domokos és Barta István az érzelmi és sérelmi radikális és a *sikeres kisnemes politikus* Kossuth-képein nevelkedtek. Varga János viszont nyilván Révai József *következetlen forradalmár* sémáját tanulta. Mindhárman ezektől kellett hogy elrugaszkodjanak. 1956 után pedig Molnár Erik nemzetértelmezésével találták szembe magukat. Azzal, ami Révaiét Szabó Ervin (és közvetve Szekfű Gyula) besorolásával helyettesítette. Barta István, Trócsányi Zsolt és Varga János értelmezései nem ezt tették. Kosáry Domokos viszont a hatvanas-hetvenes évek fordulóján már egyre inkább hajlott arra, hogy önmeghatározását, pozícióját a *dilettantizmus* = *demagógia* = *függetlenségi romantika* kontra *szaktudomány* ellentétére, a *voluntarista* = *romantikus nacionalista* kontra *realista* = *illúzióoszlató* = *tudományos szembeállításra* vonatkoztassa és a szaktudománnyal, az illúzióoszlató tudományossággal azonosítsa.

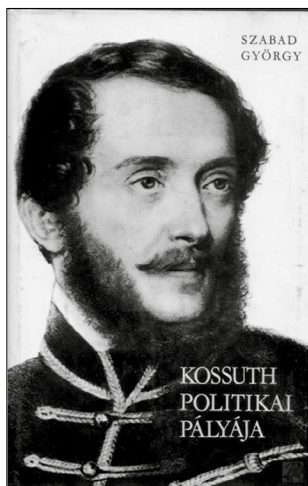
Annak, aki ki akart kerülni a Szabó Ervin vagy Révai József sémái közötti választás csapdájából, rendelkezésére álltak a kiadott források, így a *Kossuth Lajos Összes Munkái* sorozat addig megjelent kötetei, Barta István, Sinkovics István és Pajkossy Gábor gondos, lelkiismeretes és szakavatott munkájának köszönhetően az 1948-tól 1989-ig megjelent tizenkét kötet. Munkája során inspirációt meríthetett Barta István, Trócsányi Zsolt és Varga János műveiből, és jó lélekkel használhatta az ő megállapításaik mellett Hajnal István és Szabó István kutatási eredményeit.

Kosáry Domokos, Hajnal István, Szabó István, Barta István, Trócsányi Zsolt és Varga János műveire többen is építettek, kutatási eredményeiket felhasználták és továbbvitték. Kecskeméti Károly liberalizmusmonográfiája – a centralisták szerepének (Szekfűhöz és Kosáryhoz hasonló) eszményítő értékelése ellenére – Varga János feldolgozásaival mutat alapvető hasonlóságot és párhuzamot.⁸⁷

⁸⁷ Hajnal István, Szabó István, Barta István, Trócsányi Zsolt és Varga János kutatásainak továbbvitele külön tanulmányt érdemel, amit egy óhatatlanul szelektív bibliográfia nem pótolhat. Vö. KECSKEMÉTI Károly: *A magyar liberalizmus*. I. m. Előzménye: Charles KECSKEMÉTI: *La Hongrie et le réformisme liberal – Problèmes politiques et sociaux 1790–1848*. [Magyarország és a liberális reform-

Kossuth politikai pályája (1977)

Szabad György 1977-ben *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében* címmel könyvet publikált, amelyben Kossuth közéleti szerepét, kontextusba ágyazott érdekegyesítő koncepcióját, a demokratikus átalakulás programját mutatta be.⁸⁸

6. kép. Szabad György *Kossuth politikai pályája* című könyvének borítója. Eredeti: Szabad Júlia Anna

Tíz fejezetben, időrendben, s azon belül tematikus sorrendben haladva olvashatjuk közéleti szerepei, nézetei, döntései és kontextusuk értelmezését fogalmazványai, cikkei, beszédei és tervezetei alapján.

Először családját, tanulmányait és Zemplén megyei pályakezdését ismerjük meg. Utána az 1832–1836-os pozsonyi országgyűlésről küldött beszámolóit, az *Országgyűlési Tudósításokat* író, szerkesztő és terjesztő publicista tevékenységét követjük. A harmadik fejezetben a *Törvényhatósági Tudósítások* terjesztéséért 1837-ben bebörtönzött fogoly életéről és tevékenységéről olvashatunk. A következő három fejezetben – a *Pesti Hírlap* szerkesztésétől, 1841-től az alsótáblai ellenzéki vezérszerepig, 1847–1848-ig – publicisztikai témái, politikai állásfoglalásai és programjai

értelmezését tanulmányozhatjuk. A hetedik és a nyolcadik fejezet Kossuth 1848–1849-es szerepeit és döntéseit mutatja be és interpretálja. Az utolsó két fejezetben pedig az emigráns Kossuth

mozgalom – Politikai és társadalmi problémák 1790–1848] Il Centro de Ricerca, Rome, 1989.

⁸⁸ SZABAD György: *Kossuth politikai pályája ismert és ismeretlen megnyilatkozásai tükrében*. Kossuth Kiadó–Magyar Helikon Kiadó, Budapest, 1977. Vö. SZABAD György (összeáll.): *Kossuth Lajos üzenetei*. IKVA Könyvkiadó, Budapest, 1994; Uő: *Kossuth Lajos irányadása*. Válasz Kiadó, Budapest, 2002.

abszolutizmusellenes politikai tevékenységét (1849–1867) és a kiegyezéssel szembeállított új társadalmi, nemzetiségi érdekegyesítés és az ezt föderációba foglaló kelet-európai állam- és gazdasági szövetség megegyezési terveit olvashatjuk.

A pályakezdéstől 1848-ig

Kossuth Lajos, Kossuth László és Weber Karolina egyetlen életben maradt fia, négy leánytestvér bátyja, Monokon született. Az elemi ismereteket Sátoraljaújhelyen sajátította el, majd az ottani piarista gimnáziumba járt, és az eperjesi evangélikus kollégiumban és a sárospataki református kollégiumban folytatta tanulmányait. Előbb Eperjesen Kardos Sámuel ügyvédnél, azután Pesten, a hétszemélyes, majd a királyi táblánál joggyakornokkodott. Egy évig Pesten volt ügyvéd, Sátoraljaújhelyen a helybeli evangélikus egyházközség ügyvédje, ezt követően táblabíró és városi ügyész lett.

1828–1829-ben az adózó nép állapotának összeírását felülvizsgáló Zemplén megyei bizottság tagjaként bepillantást nyert a „misera plebs contribuens” kiszolgáltatottságába, ráláthatott a birtokviszonyokra, a parlagon hagyott, megműveletlen szántóföldek nagy számára, valamint a kiváltságosok viszonyulására mindehhez. 1831-ben kolerabiztosként meghatározó társadalmi tapasztalatokra tett szert. Az operátumok megyei megvitatása során a megyei közgyűlésen a sajtószabadság tárgyában szólalt fel. Kézirataiból, mindenekelőtt az *Értekezés az éhségmentő intézetekről* ránk maradt töredékéből és megyei közéleti szerepvállalásaiból nyomon követhetjük szemléletének átalakulását a rendi alkotmányvédelem sérelmi beállítottságától a liberális ellenzékiiség érdekegyesítő koncepciójáig. A koncepció kialakulásában Lónyay Gábor baráti köre meghatározó szerepet játszott. Megyegyűlési szereplése miatt konzervatív támadás célpontjává vált, s mivel nem volt lehetősége, hogy visszautasítsa az ellene felhozott sikkasztási vádat, elhagyta Zemplént. A sikkasztási vád iratait Barta István közölte. Szabad György a vádakát Kossuth politikai ellehetetlenítésére irányuló rágalomnak fogta fel, és ezért érdemben egyáltalán nem foglalkozott vele.

Kossuth 1832 végén a Lónyay-körhöz közel álló Vécsey Pál báró megbízásából a távol levő főrend követeként Pozsonyba költözött, hogy onnan díjazás fejében rendszeres tudósításokban számoljon be az országgyűlés mindkét táblája tanácskozásairól megbízójának. 1832. december 17-től 1836. március 3-ig 346 lap-számban, 3500 nyomtatott oldalon küldött tudósításokat, így a sajtó által kényszerűen mellőzött kerületi ülésekről, az alsótábla érdemi döntés-előkészítő tárgyalásairól is, nemcsak Vécseynek, hanem az *Országgyűlési Tudósítások* növekvő számú megrendelőinek, az általa is formálódó liberális ellenzéki közvéleménynek.

A magyar fő rendek 1833-ban előbeszéde az egyén és a közösség kívánatos viszonyának természetjogi, deduktív, a polgári átalakulást célzó érdekegyesítő politika hitvallása. Az egyenlően oltalmazó polgári lét szabadsága (értelmezése szerint) olyan kimeríthetetlen kincs, amely nem fog, hanem erősödik azáltal, hogy benne többen osztoznak – állította (tegyük hozzá: Cicero tétele nyomán). Nem kiváltság tehát, hanem szabadság. Ezen alapult, hogy Kossuth az önkéntes örökváltság Széchenyi által javasolt és a szabályozott örökváltság Wesselényi által kezdeményezett indítványon túllépve a jobbágytelek tulajdonáért járó szolgáltatások értékének kötelező megváltását kívánta és szorgalmazta.

Az országgyűlés bezárása után Kossuth folytatta közvélemény-teremtő és -formáló rendszeres tudósításait, immár az egyes megyékről az egyes megyéknek. A *Törvényhatósági Tudósítások* „szamizdat”-szerzőjét, -kiadóját és -terjesztőjét 1837 májusában letartóztatták, bebörtönözték és összeesküvéssel vádolták. Kossuthot tíz évre ítélték, de az 1839–1840-es országgyűlés Deák Ferenc vezette alsótáblai liberális ellenzéke kezdeményezésének eredményeként három év után, 1840 tavaszán amnesztiával kiszabadult.

Kossuthot nem törte meg a börtön. 1841-től 1844-ig, három és fél évig szerkesztette a *Pesti Hírlapot*, amely neki köszönhetően a „lázító” valóság híradója, a reformokért folytatott küzdelem kezdeményezője, a liberális reformellenzék helyzetfeltáró és programalkotó fóruma lett. Szabad bemutatta *A Kelet népe*-vitát, és Kossuth hírlapi cikkei közül az örökváltságról, a köztehervise-

léről, a megyei és városi törvényhatóságok népképviselési alapra helyezésének reformjáról és a nemzet és nemzetiség kérdéseiről írottak fő tételeit, érveit és a reformok egymást feltételező összefüggését. Áttekintette és értelmezte Széchenyi 1842. november 27-i akadémiai beszédét és annak fogadtatását. Hosszan idézett Kossuth 1844. augusztus 27-i, Pest megye közgyűlésén tartott kiadatlan beszédéből, amelyben a városi reform keretében a politikai jogok kiterjesztése, a népképviselő bevezetése mellett értelt.

1846-ban a krakkói és a galíciai lengyel nemesi felkelés sorsát a lengyel földesurak és a (ruszin, ukrán és lengyel) jobbágyok szembenállása pecsételte meg. A lengyel nemesi felkelők az osztrák abszolutizmus és a ruszin parasztlázadás harapófogójába kerültek. Az abszolutizmus fenyegetése és a parasztháború réme valósággá vált, ami intő példa volt a magyar liberális reformellenzék számára. Arról, hogy mi történik akkor, ha az érdekegyesítés programját nem valósítják meg. A liberális reformellenzéknek ugyanis a kiváltságosokat meg kellett nyernie annak a feladatnak, hogy számolják fel a kiváltságrendszert. Még hozzá békés eszközökkel és úgy, hogy mindezt a kiváltságosokból álló, őket képviselő rendi országgyűlés vigye végbe.

A konzervatívok (mint Dessewffy Aurél publicisztikájából már 1841–1842-ben láthatjuk) azzal támadták a liberálisokat, hogy radikálisok, egy szűk, vagyontalan értelmiségi csoport tagjai, akik nem kockáztatnak semmit, és saját súlyuk növelése érdekében megyei hatáskörbe vonják az országgyűlésre tartozó kérdéseket, és a birtokarisztokráciát pénzarisztokráciával váltánák fel.

Széchenyi előbb a *Jelenkorban* közreadott cikksorozatban (*Wesselényi és Kossuth, Mélyen számoló tanítványom*), majd a *Politikai program töredékeiben* azzal vádolta Kossuthot, hogy lázító, aki egy új Dózsa-parasztháborúba taszítja az országot. Holott a nép éretlen, a nép szava nem Isten szava, s a nép vezetésre, gyámolításra, irányításra szorul. Kossuth többek között azzal válaszolt neki, hogy eljött az utolsó lehetőség arra, hogy reform útján vágjanak elébe a népharag gátszakításának. A nép szava nem Isten szava, de a nép ítél.

Kossuth gazdaságpolitikai koncepciót dolgozott ki a gazdasági függőség helyett a partnerviszony kialakítása érdekében, amelyet ipari és kereskedelmi társadalmi kezdeményezésekkel támasztott alá. Cikkekben és tanulmányokban érvelt amellett, hogy a szükséges reformokat meg kell hozni (a *Késő!* és az *Úrbéri viszonyok a Hetilapban, A magyar conservatív párt és a nemzetiség a Magyar Szózatokban, az Adó az Ellenőrben*). A kormánytámogató Konzervatív Párttal szemben a heterogén ellenzéki tábornot egybeszervező pártjának az *Ellenzéki Nyilatkozat* közös alapot kínált, a *Pest megyei követutasítás* pedig részletes programot. Az 1847–1848-as diétán Kossuth Pest megye követeként az ellenzéki liberálisok alsótáblai vezére volt.

1848–1849

1848. március 3-án, a párizsi forradalom után Kossuth felirati javaslatot nyújtott be az alsótáblán, miszerint a dinasztia uralkodását helyezzék alkotmányos alapra a Lajtán túli tartományokban, Magyarországon pedig vezessenek be alapvető reformokat. A pozsonyi kezdeményezést a bécsi forradalom lendítette tovább, Metternich és rendszere megbukott. A pozsonyi országgyűlés küldöttsége Bécsbe vitte a továbbfejlesztett felirati javaslatot, Pesten pedig a radikális ifjúság Petőfi és társai vezetésével a szabadbátori sajtóval kinyomtatatta a pozsonyi reformellenzék programjával megegyező politikai követeléseit, és kiszabadította a börtönéből a politikai fogoly Táncsicsot. Az érdekegyesítés, a reformellenzék programja a pozsonyi országgyűlés, a bécsi és a pesti forradalom közötti kölcsönhatás eredményeként április 11-én uralkodói szentesítést nyert. A jobbagyfelszabadítás kötelező örökváltsággal, a közteherviselés, a törvény előtti egyenlőség, a népképviselés, a hatalommegosztás politikai programból törvényerőre emelkedett. Még márciusban megalakult Batthyány Lajos elnöklésével az országgyűlésnek felelős minisztérium, amelyben Kossuth, aki az áttörés kivívásában oroszlánrész vállalt, töltötte be a pénzügyminiszteri tiszteletet.

Két fejezetben követjük nyomon Kossuth 1848–1849-es szerepét. Az első fejezetben mint pénzügyminisztert, az önálló pénz-

ügy, külügy- és hadügy megszervezésének kezdeményezőjét, és a kormány országgyűlési vezérszónokát. A másodikban az országgyűlés honvédelmi bizottmánya elnökét, az önvédelmi háború vezetőjét, az olmützi oktrojált birodalmi alkotmányra adott választ, a Függetlenségi Nyilatkozat után Magyarország kormányzóelnökét. Látjuk, hogy 1848 nyár végétől, ősze elejétől a Batthyány-kormány és az országgyűlés számára nem az volt a kérdés, hogy a békét vagy a háborút válassza, hanem az, hogy milyen háborút visel, és kinek az oldalán. A határőrvidéki szerb, az erdélyi román és az észak-magyarországi szlovák felkeléseket, helyi polgárháborúkat immár közvetlenül a kormány és az országgyűlés ellen irányuló támadás követte Josip Jelačić horvát bán vezetésével. Ennek visszaverése, valamint az országgyűlésnek felelős végrehajtó hatalom, az Országos Honvédelmi Bizottmány felállítása volt az önvédelmi háború kezdete.

1848. december 2-án V. Ferdinánd lemondott a trónról unokaöccse, Ferenc József javára, aki az örökös tartományok Kremsierben üléselő parlamenti feloszlatása, alkotmánytervet figyelmen kívül hagyta, és 1849. március 4-én alkotmányt oktrojált birodalma népeire, Magyarország pacifikálását pedig hadseregére bízta. A császári csapatok 1848 decemberében Alfred Candidus Ferdinand zu Windisch-Grätz vezetésével megindultak, és a tél végére, a tavasz elejére az ország nagy részét elfoglalták. Az országgyűlés és a kormányként tevékenykedő OHB Debrecenbe költözött. A magyar hadsereg tavasszal megállította és visszaverte a császári csapatok támadását Magyarországon és Erdélyben.

Kossuth az OHB elnökeként, majd kormányzóelnökként egyaránt visszautasította az országgyűlés radikálisainak kezdeményezését diktatúra bevezetésére. Mindenféle terror távol állt tőle. Az országgyűléstől nyert törvényes felhatalmazást, és annak számolt el azzal.

Ferenc József 1849 tavaszán segítséget kért az orosz cártól a magyar „lázaság” leverésére. Nyár elején az európai kontinens két legnagyobb hadserege támadta meg Magyarországot.

A magyar hadsereg 1848 őszi visszaverte Jelačić támadását, 1849 tavaszán kiszorította Windisch-Grätz csapatait. 1849

nyarán viszont győzött a túlerő. Az intervenció harmadik hónapjában, a főserég veresége után Görgei Artúr tábornok augusztus 13-án Világosnál az oroszok előtt letette a fegyvert. Kossuth Törökországba menekült.

Emigrációban

Kossuth két évig Törökországban élt, majd Angliában és az Egyesült Államokban kampányolt a beavatkozásért a be nem avatkozás mellett, egy újabb orosz intervenció elhárítása végett. Azért, hogy egy újabb magyar felszabadító háborút ne fenyegethessen orosz intervenció. Mazzini forradalomcsináló politikája és III. Napóleon Ausztriával szembeni készülődése az abszolutizmussal szembeni magyarországi felkelés és az elkövetkező, Ausztria elleni háború összehangolására ösztökölte és nemzetközi biztosítékai megteremtését igyekezett elősegíteni. Mazzini stratégiája kudarcot vallott, III. Napóleon pedig békét kötött Ausztriával.

Magyarországon az abszolutizmus 1860-ban válságba jutott, amelyet a magyar konzervatívok kezdeményezésére Ferenc József az Októberi Diplomával, az 1847-es politikai viszonyok visszaállításával próbált megoldani. Ezt a kiegyezési ajánlatot az összehívott országgyűlés mindkét pártja, a Teleki László vezette Határozati és a Deák Ferenc által vezérelt Felirati Párt egyértelműen visszautasította, és Deák Ferencel az élen ragaszkodott a '48-as törvények maradéktalan, teljes visszaállításához. Az uralkodó válaszul feloszlatta az országgyűlést, és a birodalmi központosítás politikájához tért vissza.

Az 1860–1861-es ellenállás politikai tapasztalatai nyomán Kossuth újabb (társadalmi és nemzetiségi) érdekegyesítést látott szükségesnek, és annak programján dolgozott. Ám a hazai közvéleménytől mindinkább elszigetelődött, mivel kapcsolatrendszerét a Határozati Párt vezetői, Almásy Pál, Podmaniczky Frigyes és Tisza Kálmán kisajátították. 1866-ban Poroszország és Ausztria között kitört a háború a német egység vezetéséért, amelyben Poroszország döntő győzelmet aratott. Ausztria és Magyarország az 1861 és 1865 közötti újabb abszolutizmust

követően 1867-ben Osztrák–Magyar Monarchiává alakult. A kiegyezés a magyar önállóság számos feltételét biztosította a '48-as törvények alapján, de perszonálunió helyett az állam- és gazdasági szövetség a hadügy, a külügy és a pénzügy közösségét és az uralkodó előszentesítési jogát is magában foglalta.

Kossuth a kiegyezést mint az anakronisztikus Habsburg Birodalmat tovább éltető, hosszú távon önkorrekcióra képtelen politikai konstrukciót elutasította. A kiegyezéssel a megegyezést, újabb, társadalmi és nemzetiségi érdekegyesítést és a kelet-európai államok szövetségét, Magyarország, Románia, Szerbia és Horvátország, valamint Erdély konföderációját állította szembe. Olyan koncepciót, amely lehetővé teszi, hogy Magyarország ne a felbomlásra ítélt birodalom, hanem a felszabaduló nemzetek sorába tartozzon.

Az értelmezés tanulságai

7. kép. Szabad György portréja. Magyar Tudomány, 1983/2. 129. MTA Fotótár. Eredeti: Szabad Júlia Anna.

Szabad György a reformkori Kossuthot nem a jogkiterjesztésen, az érdekegyesítésen alapuló nemzetépítés koncepciója és programja pusztá alkalmazójaként és propagátoraként, hanem alakítójaként, továbbfejlesztőjeként és a heterogén ellenzéki tábor integráló vezéréként mutatta be.

Kossuth Sátoraljaújhelyen, Pozsonyban, majd Pesten Wesselényi Miklós és Kölcsey Ferenc (Hajnóczy Józsefig visszanyúló) érdekegyesítő programját, a jogkiterjesztés stratégiáját tette magáévá, képviselte és fejlesztette tovább. Azt a koncepciót, amely szerint a szegény adózó népet a nemességnek be kell emelnie a rendi alkotmányosság sáncai közé. Azért, hogy a korábbi kiváltság nélkülieket a jogkiterjesztés révén szövetségesévé, Kölcsey kifejezésével „együttküzdő testvérévé” tegye az abszolutizmussal szemben. Ami egyúttal azt is jelentette, hogy az arisz-

tokratikus, rendi alkotmányosságot polgári alkotmányossággal, a születési kiváltságrendszeren alapuló társadalomszerveződést a szabad tulajdonosok társadalomszerveződésével, a nemesi nemzetet pedig polgári nemzettel váltsa fel. A természeti környezet és az emberi kapcsolatok barbár, elmaradott, kiműveletlen, anakronisztikus állapotát a civilizáció elterjesztésével, a műveltség általánossá tételével, az iparkodást és a szorgalmat serkentő infrastruktúrával (utakkal, vasútvonalakkal és tengeri kikötővel), intézményekkel és társulásokkal alakítsa át. Magyarország önkormányzatát a népképviselői országgyűlés, az annak felelős végrehajtó hatalom, az önkormányzati alapra helyezendő helyhatósági rendszer kölcsönös együttműködése, egyensúlya és szabadságelvű kiegyenlítése és a független, esküdtszéki igazságszolgáltatás biztosíthatja. Az örökös tartományokhoz fűződő egyoldalú függőséget és kiszolgáltatottságot egyenrangú felek közötti kölcsönös partnerkapcsolattal, állam- és gazdasági szövetséggel kell felváltani. A közös dinasztia uralkodását a Lajtán túl bevezetésre kerülő alkotmányos kormányzás, Magyarországon pedig alapvető reformok életbe léptetése alapozza meg.

Szabad értelmezésében Kossuth a demokrácia irányába nyitott ellenzéki liberálisból liberális demokrata lett. Koncepciója és programja formálódásának reformkori csomópontjait *A magyar fő rendek 1833-ban* előbeszéde és első fejezetének töredéke, az *Országgyűlési Tudósítások*, a *Törvényhatósági Tudósítások*, a *Pesti Hírlap* és a *Hetilap* vezércikkei, cikkei és szerkesztői kommentárjai, Kossuth Pest megyei közgyűlési beszédei, a *Magyar Szózatokban* és az *Ellenőrben* megjelent tanulmányai, az *Ellenzéki nyilatkozat*, a *Pest megyei követutasítás* és az 1848. március 3-i *felirati beszéd* jelzik. Az a sorozat, amelynek átértelmezett, programmá, törvényjavaslatokká formált változata és eredménye meghatározó szerepet játszott 1848 márciusában, mivel kölcsönhatáshoz vezetett Pozsony, Bécs és Pest között, politikai áttörést eredményezett, és csaknem másfél évig sikerrel verte vissza a nemzetiségi polgárháborúkat és az osztrák katonai támadásokat.

Kossuth 1848–1849-ben miniszterként, vezérszónokként és az önvédelmi háború szervezőjeként nem a béke vagy a háború,

hanem a háború két változata (az abszolutizmus oldalán külföldön vagy az abszolutizmus támadását visszaverve itthon) közötti választással került szembe, és miután a békés eszközöket kimerítette, erre készítette fel képviselőtársait, a döntéshozókat és a közvéleményt. Úgy, hogy az országgyűlés mindvégig ülésezett, a végrehajtó hatalom az országgyűlésnek felelősen gyakorolta a rábízott hatalmat, az alkotmányos intézmények pedig a háborús és a polgárháborús állapotok ellenére működtek. Nem volt diktátor, nem alkalmazott forradalmi erőszakot, és nem gyakorolt terrort. A jobbágyfelszabadításnak, a jogkiterjesztő nemzetépítésnek köszönhetően a forradalom és az önvédelmi háború nem vezetett sem meghatározó parasztháborúhoz, sem diktatúrához, sem forradalmi erőszakhoz, sem terrorhoz. Örökségéből a neoabszolutizmus idején is megmaradt a jobbágyfelszabadítás.

Az emigráns Kossuth politikai tevékenységét, koncepciója kialakítását a kűtahyai alkotmánytervtől a Dunai Szövetség tervezetig, a mazzinista forradalomcsinálástól a „beavatkozás a be nem avatkozásért” angliai és amerikai kampánykörutakon át az új érdekegyesítés és a kelet-európai államszövetség programjáig követhettük nyomon.

Szabad Kossuth emigrációs szerepeit és stratégiáját szembeesítette a változó európai nagyhatalmi viszonyokkal, a keleti kérdéssel és az olasz és német egységtörekvésekkel a krími háborútól az olasz–francia–osztrák háborún át a porosz–osztrák háborúig. Megállapította, hogy Kossuth nem hagyta, hogy Magyarország kiszolgáltatottjává váljon bárki kalandorpolitikájának: sem Mazzini forradalomcsinálásának, sem III. Napóleon nagyhatalmi játszmáinak.

A hazai politikai viszonyokat nyomon követte a neoabszolutizmus berendezkedésétől annak bukásáig, az Októberi Diplomától a Schmerling provizóriumig, majd a kiegyezés abszolutista és félalkotmányos előkészítésétől a kiegyezés tető alá hozataláig. Szerepe, koncepciója és önmagáról alkotott képe elemeiben módosult, időnként változott. Ezek ellenére és ezekkel együtt a magyar demokratikus nemzetépítés és a kelet-európai demokratikus nemzetté válások elhivatott politikusa maradt.

Amennyiben távolabbról nézünk rá Kossuth nézeteire, azt láthatjuk, hogy az ősi alkotmány demokratikus megújítása, a *nemesi republikanizmus* kiterjesztése és átformálása, a *természetjog*, a *csinosodás* és a *jó kormányzás* felvilágosult politikai nyelvén fejtette ki nézeteit. Alapfogalmait a *szabadság*, az *egyenlőség* és a *nemzet* alkották, amelyek értelmezése összekapcsolódott a *demokrácia*, az *ország*, az *állam*, a *politikai berendezkedés* (*függetlenség*, *köztársaság*, *önkormányzat* és *központosítás*) fogalomhasználatával és értelmezésével. Szemlélete *fejlődéselvű*, *perfekcionista liberális demokrata* volt, amelyben liberalizmus, demokrácia és patriotizmus összetartozott a jogkiterjesztő nemzetépítés jegyében.⁸⁹

Vélemény és remény

A Kossuth-könyv hetekig volt fejezetenkénti olvasmányom, és úgy érzem, megváltoztatta Kossuthról alkotott képemet. Nem tudom pontosan lemérni, de úgy érzem, hogy idézeteidben jelentős az új anyag, vagy legalábbis az eddig nem nagyon közismert anyag: nekem az volt a legmeglepőbb, hogy a szónoknak ismert Kossuthba mennyi ép realitásérzék szorult. Eddig mindig úgy fogalmaztam, hogy Kossuth történeti igazával azonosítom magam, de személyét és jellemét bizonytalannak éreztem, nagy szónok volta nem vonzott (én inkább Bocskaival tartok, „a retorikához nem tudok”), számon tartottam egy grófnőtől való állítólagos ifjúkori sikkasztását, idegen hölgy társaságában való menekülését Orsova felé, pojacás öltözködését külföldi útjain, s egyéb ilyen mellékes dolgait. Könyved olvasása során az az érzésem, hogy ezekre is volna néhány szavad, s kissé sajnálom, hogy mindekre nem tartottad érdemesnek kitérni, és sok kételkedőben azt az érzést keltetted, hogy csak a jót mondod el. Most mind valószínűbbnek érzem azt a tételédet, hogy a legnagyobb ingerültséget azzal keltette, hogy birtoktalan létére teljesen modern, új módon, az újságírói foglalkozáson keresztül jutott döntő politikai szerephez. Azt remélem, hogy te leszel az, aki elsősorban szétoszlatoz a félreértéseknek azt a kásás tömegét, melyet Szekfű hagyott a magyar történettudományra.

⁸⁹ Vö. TAKÁTS József: *Modern magyar politikai eszmetörténet*. Osiris Kiadó, Budapest, 2007; TRENCSENYI Balázs: *A politika nyelvei*. I. m.; MIRU György: *Szabadság és politikai közösség*. I. m.

– írta Szabad Györgynek Kossuth-könyve elolvasása után, 1978. június 10-én Bibó István.⁹⁰

Az értelmezés értéke és ára

Szabad György Kossuth-könyvében kikerülte az „illúziók váltó-gazdasága” csapdáját, és a két rossz közötti választás kényszerét nem cserélte fel a korábbi sémákra sem. Értelmezése szerint Kossuth politikai pályája folytonosságot mutat az első (reformkori, sikerre vitt) érdekegyesítéstől (amely a '48-as áttörés programja lett és a nemzetiégi polgárháborúk kivételével a korábbi kiváltságosok és kiváltság nélküliek összefogását eredményezte) a második érdekegyesítésig, a kiegyezéssel szemben a társadalmi osztályok, a nemzetiségek és kelet-európai államok közötti megegyezés tervéig.⁹¹

Szabad 1991–1992-es interjúkötetében Kossuth-könyvét és a (torzóban maradt) tízkötetes *Magyarország története* hatodik kötetében megjelent *Az önkényuralom korát* mellékterméknek minősítette.⁹²

A Kossuth-könyv azonban nem volt melléktermék. Annak elnére, hogy nem volt sem életrajzi monográfia, sem szövegkiadás. Igaz, Kossuth születésének 175. évfordulója alkalmából szigorúan megszabott terjedelemben, nem a monográfia műfajában és jegyzetapparátusával készült el és jelent meg. Mégis a Kossuthról folytatott tudományos diskurzus korabeli újraértelmezését je-

⁹⁰ Bibó István levele Szabad Györgynek (1978. június 10.). In: *Bibó István összegyűjtött írásai*. I. m. 2. 726.

⁹¹ Vö. DOBSZAY Tamás: Szabad György és Kosáry Domokos Kossuth reformkori pályájáról; ERDŐDY Gábor: Kossuth külpolitikája 1848–1849-ben; MIRU György: Szabad György Kossuth-értelmezése. I. m.; GERGELY András: Hanák Péter és Szabad György vitája a kiegyezésről 1960-ban; CSORBA László: Ki lehet a jövőnek mestere; HERMANN Róbert: Kosáry Domokos és Szabad György vitája. Mind in: DÉNES Iván Zoltán (szerk.): *Kitörés a kánonból*. I. m. 91–109., 110–142., 143–167., 171–190., 191–211., 212–242. Kosáry Domokos önmagáról kialakított képével azonosuló, a Kosáry-hagyatékot feldolgozó mű: ROMSICS Ignác: *Kosáry Domokos*. I. m. Lásd még: RAINER M. János: A történetíró és hőse a történelemben. Romsics Ignác Kosáry Domokosról szóló könyvéről. *Élet és Irodalom*, 2025. június 20. 13.

⁹² SZABAD György: *Aradtól az Országgyűlésig*. Pavlovits Miklós interjúja Szabad Györggyel 1991–1992. Magvető Kiadó, Budapest, 2017.

lentette, amely három sűrített (nem lábjegyzetelt) monográfia (Kossuth pályakezdése, reformkori politikai tevékenysége és fel fogása, 1848–1849-es szerepei, és az emigráns Kossuth politikai tevékenysége és koncepciója) témáját (tételeit és érveit) foglalta magában az ismeretterjesztés és a tudományos kifejtés határán. Az első nyolc fejezet összegzés és újraértelmezés volt, az utolsó kettő pedig mérce, alternatív kánon. Alternatív kánon, amely a magyar polgári átalakulás lehetőségeinek alulról építkező, a konzervatív, a szocialista és a kommunista indoktrinációktól megtisztított, induktív és önreflexív értelmezéseit foglalta össze és értelmezte újra.

Az 1980-as évektől vált mindinkább explicitté, hogy Szabad György számára az emigráns Kossuth helyzetképe, diagnózisa és terápiajavaslat (dualizmuskritikája, új érdekegyesítés-programja és kelet-európai államszövetségterve) azt az irányt, azt az utat jelezte, amelyet a modern magyar nemzetnek követnie kellett volna, hogy „a jövőnek mestere” lehessen. Azért, hogy ne tévedessen utat, ne tévedjen el, ne forduljon rossz irányba.⁹³

Azzal, hogy Szabad György az emigráns Kossuth nézeteit és tevékenységét Kossuth helyzetképével azonosulva fejtette ki, lehetővé tette, hogy a kialakult politikai konstrukcióhoz és társadalmi helyzethez kritikusan viszonyuljon. Ezzel el tudta kerülni, hogy a nagyhatalmi erőviszonyokat hosszú távra is szinte megváltoztathatatlan adottságoknak tekintse (mint tette Szekfű Gyula és Kosáry Domokos), és emiatt „hamis realista” legyen.

Ám ennek a megközelítésnek nemcsak értéke, megvilágító ereje, hanem ára is volt. A részletes és kritikai életrajz hiánya ugyanis azt a benyomást kelthette az olvasóban, hogy „csak a jót mondom el”.⁹⁴

A teljes és kizárólagos azonosulás az emigráns Kossuth nézeteivel és politikai koncepciójával pedig elvezethetett a „tűlfeszült

⁹³ Vö. SZABAD György: A Habsburg-birodalom kórbonctani lelete. I. m.; Uő: Történelmi üttévesztésünk értelmezője. I. m. Lásd még: MELKOVITS Tamás: Bevezetés. „Az eltévedt lovas.” I. m.; SZABAD György (összeáll.): Kossuth Lajos üzenetei. IKVA Könyvkiadó, Budapest, 1994; Uő: Kossuth irányadása. Válasz Kiadó, Budapest, 2002.

⁹⁴ Bibó István levele Szabad Györgynek (1978. június 10.). I. m. 726.

lényeglátó”, az „ádáz prófeta” szerepéhez, ítélkezéséhez, kinyilatkoztatásához, iránymutatásához. Annak meghatározásához, hogy hol tévesztettünk utat. Azt az utat, amelyről „az eltévedt lovas” letért, és rossz útra tévedt.⁹⁵

Arról az útról tért le, amely feltehetően nem vezetett volna sem Trianonhoz (a történelmi Magyarország felbomlása elvtelen, méltánytalan és igazságtalan változatához), sem a „nacionalista jelmezbe bújtatott nemzeti alárendelődéshez”,⁹⁶ és annak következményei között a vészkorszakhoz. Magyarország második világháborús legnagyobb embervesztéséhez, a magyar zsidók jogfosztásához, kirekesztéséhez, dehumanizálásához, kifosztásához és ötszázötvenezer magyar zsidó/zsidó magyar tervszerű kiirtásához. Azokhoz a traumákhoz, amelyeket Schwartz György átélt, és amelyekkel szemben választotta a Szabad György nevet és a történész hivatását.

Szabad György kamaszkori traumái, névválasztása, történetírói és tanári teljesítménye, a történetírói hivatás értelmezése egyaránt szerepet játszott abban, hogy a 20. századi zsarnokságok és népiirtások megelőzésének útjait, lehetőségeit, ellentörténelmét, *uchroniáját* is kereste 19. századi kutatásai során. Az ellentörténelem alternatív kánonja pedig Kossuth-értelmezése volt.

⁹⁵ Vö. BIBÓ István: Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem. *Válasz*, 1948/4. 289–319. Lásd még: MISKOLCZY Ambrus: Szabad György, az atyai barát. In: GERŐ András (szerk.): *A polgári átalakulásért. Emlékkötet Szabad György tiszteletére*. Közép- és Kelet-európai Történelem és Társadalom Kutatásáért Közalapítvány, Budapest, 2016. 302–306.

⁹⁶ Szabad György szóbeli kifejezése.

Technokrácia és hatalmi elit*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2026.2.7>

Egy recenzióban szokatlan a könyv rövid bevezetőjének jelentőségét méltatni. Most mégis ezt teszem. Bódy Zsombor meszsze túlnőve témája keretein a 20. század egyik jellegzetességét a technológia fejlődésében, a szaktudás felértékelődésében látja, a technokraták és a politikusok együttműködésének jelentőségére hívja fel a figyelmet. Ezt olyannyira fontosnak tartja, hogy egy későbbi alfejezetben (*Szaktudás és szakértők Nyugaton és Keleten*) ismét visszatér rá, ráadásul e folyamatot a kapitalista vagy az államszocialista berendezkedéstől függetlennek ítéli, és elválaszthatatlannak a múlt század modernizációs folyamataitól. A technológiai előrehaladást a fejlődés legfontosabb sajátosságának nevezi, ami a mindennapi életünk átalakításában is kulcsszerepet játszott. Megfejelem ezt a kijelentéssel, hogy „a 20. századi társadalmakban a döntéshozatal jellemzően mindig szaktudáson alapul, amely hajlamos magát politikailag semlegesnek tartani, de ettől még végső soron politikai természetű” (27.). Vagyis legitimál, sőt az előző évszázadokhoz képest a tudás és hatalom összefonódik és – bár eltérő módon és erősséggel – a világ legtöbb politikai felépítményét máig jellemzi.

A bevezető szavak kísértetiesen emlékeztetnek az 1940-es évek végétől az 1970-es évekig tartó rendkívül gazdag nyugati és keleti irodalom megállapításaira, amelyek az emberiség számára

* BÓDY Zsombor: *Technokraták a pártállamban. A szakértelem és a hatalom dinamikája a szocializmusban*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2025. 223 p.

a technológiai fejlődés megváltó reményében fogalmaztak biztató jövőképet. Olyannyira, hogy a korszak egyik vezető ideológusa, a francia Raymond Aron a két világrendszer konvergenciájának prognózisával is megfejtette mindazt, miszerint az elitista (állam) szocialista rendszerek csak annyiban különböznek a tőkés pluralista változattól, hogy autoritárius megoldással párosítják azt.

A 20. század hozzávetőlegesen utolsó harminc évében ugyan a szkepszis vált uralkodóvá, és a tudományba vetett hit megrendült, de ettől a tudomány és technika még élte a maga életét. Szimbolikusan ezt fejezte ki nálunk Marx György 1968-as *Gyorsuló idő* című tanulmánya, majd másfél évtizeddel később Bródy András *Lassuló idő* című könyve.¹ A hatvanas évektől a tudományos-technikai forradalom tétele része lett a hivatalos marxizmus-leninizmusnak, tanították a Politikai Főiskolán és a tudományos szocializmus tanszékeken. Bródy András gondolatmenete viszont a rendre visszatérő válságokra, háborús apokalipszisekre, a tudományos eredmények lefékeződésére, zsákutcába jutására alapozódott.

Századunkban együtt élünk a szkepszissel, miközben aligha vitathatóak a csodával határos tudományos eredmények. Az orvostudomány, a számítástechnika, a mesterséges intelligencia forradalma hatalmas változást hozott az életviszonyokban, egyben a politikai vezérlés és a technokraták kapcsolatában. A tudományos és mérnöki tudás bővülő súlya szemmel látható főként a nagyhatalmak katonai-műszaki-tudományos potenciáljában. A multinacionális cégekben a kreativitás növekvő befolyást szerez, már nem egyszerűen technokrata szubelitről beszélünk, hanem a politikai elittel egybefonódó elitről, ami legvilágosabban az Amerikai Egyesült Államok példáján látható. Ezeknél a technostruktúráknál újabban a broligarchia – a haver („bro”) és az oligarcha szavak egyesítéséből származó férfiuralom – fogalmat pedzegeti a társadalomtudomány.

Természerszerű, hogy a történész is szívesen nyúl vissza a napjainkat izgató téma előzményeihez. A könyv persze nem jut

¹ MARX György: *Gyorsuló idő. Új írás*, 1968/1. 69–83.; BRÓDY András: *Lassuló idő. A gazdasági bajok magyarázatához*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1983.

el a rendszerváltással bekövetkező fordulatig, nem teszi fel a kérdést, hogy hova tűnt el az a terjedelmes technokrata potenciál, amely az államszocializmusban kiépült, és amely az ipar és a mezőgazdaság legkülönbözőbb ágaihoz kapcsolódóan intézmények tucatjait hozta létre és hosszú ideig működtette szakterületük műszaki fejlesztése érdekében. Hogyan volt vagy nem volt képes a mi technokráciánk adaptálni a nagyvilágban gyorsuló ütemben felgyülemlett szaktudást, hova tűntek szakembereink alig néhány év alatt, miért vált szinte semmivé az általuk sok évtizeden át felhalmozott ismeret?

Bódy Zsombor könyve – bár a címe erre nem utal – nem jut el a magyar rendszerváltásig, időhatára a levéltári kutatásokat illetően nem foglalja magába a hazai államszocializmus bő négy évtizedét, hanem csak – a szerző kifejezésével – a Kádár-korszak hajnaláig kíséri nyomon a történéseket, vagyis a hatvanas évek elejéig. A későbbi időszakra legfeljebb kitekintéssel él, például röviden kitér az 1969-es tudománypolitikai határozat körülményeire, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság történetére és néhány nagyobb ipari projekt sorsára, kérdései mégis a mai életünket döngetik. Ezért pontosabb lett volna a technokrata elit a pártállamban címet adni a könyvnek, miután a tág értelemben vett technokrácia, vagyis a műszaki értelmiség zöme, más szóval a vállalati szakemberek nem szerepelnek a vizsgált csoportok között, és az ő viszonyukat az elithez legalábbis meg kellett volna magyarázni a szerzőnek.

A könyv fejezetei jellegükben, megközelítésükben, forráshasználatukban bizonyos mértékben eltérnek egymástól. A 20. századi egyetemes, illetve a szovjetrendszerre érvényes megállapításokat tartalmazó részek mellett a hazai részterületeket vizsgáló mélyfúrásokat olvashatunk. Utóbbiak esetében a szerző alapos levéltári anyagokat bányász elő és érvel meggyőzően álláspontja mellett. Ezen belül két területet vizsgál részletesen, az egyik a Magyar Tudományos Akadémia, a másik az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság.

A könyv első fejezete – mintegy második bevezetőként – életutakon keresztül mutatja be a folytonosságot a két gyökeresen eltérő rendszer között. Így kerül elő két Kossuth-díjas, Mihailich

Győző hidépítő mérnök és Tárczy-Hornoch Antal geofizikus, továbbá Hárosy Teofil, a nyilasok által vezérőrnagyi kinevezéshez jutó és 1948-ban reaktívált katonatiszt, Rédey István térképész, Eperjessy Antal fegyvertechnikus, Dékány Sándor optikai szakértő és más katonatisztek.

Az esettanulmányok, de az egész könyv lehangsúlyosabb mondandója az, hogy a második világháború előtti műszaki-természettudományi szaktudást a szovjetrendszer „átmentette”, vagyis kezdettől, már a gazdaság szovjetizálásának idején szükségét érezte a korábbi ismeretek hasznosításának. Leszögezi, hogy „a korai pártállam teljesítményei jelentős részben a második világháborús hadigazdálkodás örökségei voltak”. Indokoltan vitatkozik Kotkin azon véleményével, amely szerint az eredmények egyfajta sztálinista civilizáció teljesítményeinek tekinthetők. Érdemes volna azért részletesebben megvizsgálni az államszocialista rendszerek együttműködéséből származó úgynevezett belső transzferek szerepét is. Gondolok itt a szovjet tudomány „eredeti felhalmozására”, és ennek nyomán a szakértők magyarországi működésére, továbbá a KGST keretén belüli tömeges információcserére.

Bódy a munka nagyobb részének feladatát a következőképp szabja meg: „a könyv további fejezetei azt vizsgálják, hogy az államszocialista rendszer Magyarországon milyen helyet biztosított a technokrata szakembereknek a maga hatalmi-intézményi struktúrájában, miként illeszkedett a szakszerűség és a politika egymáshoz” (29.). A vizsgálat előtt mindjárt hozzá is teszi a választ: a rendszer tág teret biztosított a technokrata tudás érvényesülésének, létrehozva az ehhez szükséges intézményrendszert is, különösen a hrucsovi „pragmatista” fordulat után. Hogy mennyiben volt vagy nem volt a két világrendszer közötti verseny dezideologizáló, abban vitám van a szerzővel, de ez nem jelenti azt, hogy a fő kérdésben, nevezetesen a technológiai tudás szerepének növekedésével kapcsolatban ne értenék egyet vele. Mint ahogy abban sincs vita közöttünk, hogy a technokrata mezőt a szovjetrendszerben rendi tagolódás jellemezte, az ágazatok egymás mellett léteztek, lobbicsoportokat alkottak, amelyek fontos szerepet vívtak ki maguknak a jövőbe vezető út kijelölésében.

Bódy Zsombor a vizsgálatot a műszaki jellegű, az ipari, kisebb részben mezőgazdasági termelést menedzselő technokráciára korlátozza, nem elemzi a társadalomtudományi terület szakértőit, bár kétségtelen, hogy ők sem játszottak lebecsülendő szerepet a rendszer fenntartásában. Gondolok itt a kizárólag a kapitalista világgal szemben kritikus értelmiség magatartására, vagy az alkalmazott társadalomtudomány és főként a szociológia rendszeren belüli teljesítményeire és intézményeire.

A szerző kitér arra a kérdésre, hogy milyen értelemben tekinthetjük civil szervezeteknek a technokrata terület társadalmi szervezeteit. Válasza indokolt, nevezetesen egy olyan sajátos civil szféráról van szó, „amelyben találkozott a felülről érkező politikai akarat és az egyes szakemberek vagy kisebb csoportjaik törekvése” (40.). 1945 után, a jobb- és szélsőjobboldali szerveződések felszámolását követően a Magyar Kommunista Párt szorgalmazására a Magyar Mérnökök és Technikusok Szabad Szakszervezetébe terelték a műszakiakat. Az új civil szervezet eleinte koalíciós arcot öltött, de 1948 tavaszán e téren is átvették az irányítást a kommunisták. A szakszervezet felszámolása után, 1948 nyarán jött létre a Műszaki és Természettudományi Egyesületek Szövetsége. Az eljárás emlékeztetett más civil szerveződések sorsára. Bódy felsorolja a nem kevés ernyőszervezet 1954-es tagszervezeteit. Az összesen huszonhat egyesület és társaság közül részletesebb példaként a Gépipari Tudományos Egyesületnél mutatja ki azt, hogyan kapcsolódott a szakmaiság a politikai felügyelettel. A szakmaiságot a rendezvények szervezésénél, a nemzetközi kapcsolatoknál éri leginkább tetten a szerző a Rákosi- és a kádári időkben egyaránt. Megállapítja, hogy a kongresszusok és külföldi utak révén fennmaradt a szakmák nemzetközi kommunikációja. Ezt szolgálta a szaklapok függetlensége is. Az adatok önmagukért beszélnek: 1957-ig mintegy hetven kutatóintézetet hoztak létre, és a létszám az 1953-as 18 ezerről 1961-re 29 ezerre nőtt (129.). Hozzáteszem, hogy ez a szám a továbbiakban dinamikusan emelkedett, és 1975-ben az akadémiai intézetekben – ha lehet hinni Köpeczi Bélának – már

több mint 20 500 fő dolgozott, s a kutatók száma az MTA keretein belül nem tett ki többet, mint 12 százalék.²

A könyv határozottan állást foglal a hivatalos társadalomszerkezeti kép, a munkás, paraszt, értelmiség hármas zárójelbe tétele mellett. Figyelme a középosztály kategóriájának alkalmazására terelődik, kár, hogy – az 1956-os Alapítvány kutatóinak fontos vizsgálata után – az elit kontra szubelit fogalmait nem elemzi, bár nem áll ettől távol, hiszen korábban maga is áttekintette a két világháború közötti elitkutatásokat.³

Eredeti fejezetcímmel áll elő a szerző: *Technokrata marxizmus-leninizmus – a határtalan távlatok diskurzus*a. Arra keres idézeteket, hogy hol fogalmaznak a kommunisták vezető szerepet az értelmiségnek, közelebbről a műszaki értelmiségnek. Talál is ilyen szövegeket Hevesi Gyulánál, a mérnökök szakszervezete megalapítójánál, a fiatal népbiztosnál, továbbá az Alkalmazott Mérnökök Országos Szövetségénél már a Tanácsköztársaság idején. S valóban a technológia alkalmazásának felismerése, sőt a technokrácia vezetési igénye politikai berendezkedéstől függetlenül a Szovjetuniótól az Amerikai Egyesült Államokig terjedőben volt. Lehetne hivatkozni Leninre, aki már 1918 januárjában az Orosz Tudományos Akadémia vezetőivel tárgyalt, és ennek nyomán kidolgozta a tudományos-technikai munkák tervének vázlatát, de 1920-ban az első gazdasági terv kidolgozásakor kétszáz tudós bevonásával készült a nagyszabású villamosítási terv, a GOELRO. Leninnél megmutatkozott annak szándéka, hogy a terveket tudósok bevonásával lehet reálisan előkészíteni, korrigálni és kivitelezni, majd a megvalósítást kontrollálni. Lenin kanonizálása nyomán alakul ki az a felfogás, hogy csak tudományos megalapozottsággal lehetséges a szocializmus építése. A moszkovita magyar kommunisták már ezzel az alapállással térnek haza 1945-ben, vagyis meggyőződésük, hogy a szocializmus építését nagyszabású technológiai tervezéssel lehet biztosítani.

² KÖPECZI Béla: *A tények igazsága. Fejezetek a művelődéspolitikai történetéből 1953–1988*. Erdély Örökség Alapítvány–Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2025. 119.

³ BÓDY Zsombor: Elitiek a két világháború között. *Századvég*, 2017/3. 5–29.

Ebben az időszakban a technokratizmus az utópizmust megerősítve pragmatikus megoldásokat kínált a társadalom számára. Az 1948 utáni években a fejlesztés dinamizmusába vetett hit is egy ilyen reménykedésre épült. Az államosítások után, a nagyarányú műszaki kihívások idején ezt mutatta a mérnökképzés felfuttatásán, a szervezeti keretek összpontosításán át egészen az újító mozgalomig minden. (Az újító mozgalomról nem szól a könyv, bár a munkásság és az üzemi technikusság oldaláról ez is része volt a műszaki fejlesztési kampánynak.) Így jut el a szerző a műszaki értelmiség és a haladás „képzetkörének” szoros kapcsolatáig a marxista-leninista ideológiában. Másik oldalról a műszakiak megszólalásainak ad hangsúlyt, amely erősítette a közös „diskurzusmező” fenntartását, egyben a műszakiak magas presztízssű csoportjai tudásának értékét. Több idézetet hoz régi szakemberektől a népi demokrácia, a szocialista tervgazdaság melletti elkötelezettségre.

A Magyar Tudományos Akadémiáról szóló fejezet is esettanulmánnyal indul, nevezetesen két régi agrártudós, Shandl József és Sedlmayr Kurt kiemelt, 10 000 forintos javadalmazásával. Bódy bemutatja fontos tisztségeiket és elismeréseiket, amit részben Erdei Ferencnek köszönhettek. A Szent-Györgyi Albert és Bay Zoltán által kezdeményezett önálló Természettudományi és Műszaki Akadémia ugyan nem valósult meg, helyette önálló akadémiai osztályt kaptak e terület tudósai. A politikai szelekció után a szerző nyomatékosítja, hogy a természet- és műszaki tudományok képviselőinek aránya 1948 után megugrott. Ismét több karrierúttal támasztja alá azt a véleményét, hogy a műszaki és mezőgazdasági területekről a második világháború előtt is jelentős teljesítményt nyújtó szakemberek kerültek akadémiai székbe. Összességében az 1956-ig terjedő időszakról így fogalmaz: „Az MTA átalakítása egyszerre jelentette az intézmény alárendelését a politikának, és központi intézménnyé emelését a tudományos szférának.” (108.) Ezzel a megállapítással messze-menően egyet lehet érteni.

A szerző ezt követően végigveszi a Magyar Tudományos Tanács szerepét, az osztályok alakulását, a költségvetéseket, a munkatervi kötelezettséget, az akadémikusok átlagéletkorát, a

Kossuth-díj-adományozásokat, amelyekben a műszaki, az agrár- és természettudományos kutatókat preferálták. A felvettek felsorolása után ismét megállapítja, hogy az állampárt vezetése a műszaki, agrár- és természettudományi területeken dolgozókat előnyben részesítette, miközben döntő többségük technokrata, és jó részük pártonkívüli volt. A kádári hatalom hasonlóan bánt az akadémikusokkal, sőt az 1969-es tudománypolitikai határozat összességében megerősítette ezt az irányt. Csak sajnálni tudjuk, hogy az MTA reformja és az országos tudományos kutatási terv kidolgozása már nem fért bele a könyv időhatárába.

Az 1955-ben létesített Országos Műszaki Fejlesztési Tanács személyi összetételét vizsgálva Bódy Zsombor ismét arra a következtetésre jut, hogy egy részük 1945 előtt is ipari vezetői vagy egyetemi tanári, esetleg minisztériumi pozíciót töltött be. Részletesen kitér Varga Józsefre, a kitűnő vegyészre, aki több háborús kormány tagja volt, később a legnagyobb bányavállalat elnökének tisztét, egyetemi tanári pozíciót birtokolt, s a világháborús hadigazdálkodás egyik kulcsembereinek számított, ennek ellenére a műszaki-háborús fejlesztés érdekében Rákosiék hajlandók voltak csatasorba állítani.

A könyv feleleveníti az MDP Politikai Bizottsága által megvitatott és az MDP Központi Vezetősége, illetve a Minisztertanács által 1955 nyarán kibocsátott levelet, mint a Nagy Imre agrárcentrikus politikájával szembeni iparfejlesztési hullám fontos dokumentumát. A műszaki fejlesztés érdekében lebonyolított akciósorozatról, „társadalmi vitáról” a szakirodalom is hajlamos megfeledkezni, pedig ez az 1955. november 9–12. közötti nagyszabású KV-ülés előzményeként fontos eseménye volt a Rákosi-féle reformellenes politikai hullámnak. A szerző le is szögezi, hogy az ekkor elfogadott határozat mintegy ellenpontját képezte a Nagy Imre-féle 1953. decemberi, ugyancsak nagyszabású agrárpolitikai határozatnak. Az 1955 augusztusától létező Országos Műszaki Fejlesztési Tanács olyan véleményező testületként kezdte meg működését, amely a vezető kutatókat „közvetlenül a hatalombirtokosok mellé rendelte” (139.). A technokrata és a politikai elit új testülete működését azután az 1956-os események szakították félbe.

Az országos műszaki fejlesztési intézmény, vagyis a technokraták beillesztése a hatalmas struktúrába a Kádár-rendszer kerekei között is megoldandó és megoldható feladat maradt. A szerző végigköveti ennek lépcsőit 1957 novemberétől, 1959 tavaszán át egészen az Országos Tervhivatal Műszaki Titkársága megalakításáig, ami természetesen nem volt független a Szovjetunióban lezajlott történésektől. Közben megismerkedünk a vezető, Sebestyén János, az Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság (OMFB) létrehozását előkészítő szakember életútjával. Bódy pontosan meghatározza, hogy az OMFB az Országos Tervhivataltól és a minisztériumoktól független műszaki fejlesztési feladatokat ellátó csúcsszerv volt. Viták után az 1962-ben létrejövő OMFB vezetőségéről és kezdeti munkamódszeréről, működéséről és kibővített feladatköréről épp Sebestyén János könyvének segítségével kapunk képet. Bódy kitér az OMFB haditechnikai és kémtevékenységére, amire azonban szerintem csak közvetett információk állnak rendelkezésre. Átveszi Sebestyén János véleményét, amely szerint az OMFB „rendszeridegen intézmény” volt. Vagyis nem lobbiszervezet, hanem szaktudáson alapuló, kvázi minisztériummá növekvő, nagy autonómiával működő alakulat. Egyben igen jelentős összegekkel rendelkezett, magába építette a licencvásárlások feletti döntés lehetőségét, és az ötvenes évek elejihez képest a gazdaságossági szempontokat összekapcsolta a korszerű műszaki megoldásokkal. A tervezés megalapozójának szerepében is fellépett. Mindennek következtében a nagyvállalati lobbik és a technokraták között a kapcsolatok szorosabbra fonódtak. Az OMFB részt vett az 1960-as évek közepén a gazdasági reform előkészítésében is. Ebben a szerző részben Germuska Pál kutatásaira támaszkodik. Az 1970-es években az intézmény stabilizálódott. A műszaki fejlesztés a rendszer átfogó politikája részeként működött. Megállja helyét az a megállapítás is, hogy a Kádár-rendszer szokatlan mértékű autonómiával intézményesítette a technokrácia szerepét, aminek következtében Magyarországon a technológiatranszfer kapuja tudott lenni. Bódy itt beépíti a technológiai transznacionális szemléletről korábban megfogalmazott álláspontját.

Az utolsó előtti fejezet néhány technokrata nagyprojektre tér ki röviden. A járműipari szaktudás is a második világháború előtről származik, mint ahogy a licencvásárláshoz szükséges nyugati kapcsolatok is ebből az időből, sőt akár még régebből datálódnak. A nagyprojekteknél ismét belép a transzferek szerepe. Különösen így volt ez az OMFB számítástechnikai programjánál, ahogy a kőolaj-finomításnál is. A bauxitbányászat esetén a fejlődés régről egyenesvonalú volt, amihez a második világháború alatt kiépült alumíniumipar kapcsolódott. A szerző két megállapítást tesz. Az első, hogy a kapcsolatok gyökere legalább a második világháború éveire nyúlik vissza. A második az, hogy a kivitelezésük sajátágosan szovjet típusjegyeket mutat. A piaci viszonyokkal ellentétben „[l]étrejöttük alapja egyedül a technokrata szaktudás volt, s az a hit, amelyet a források fölött végül rendelkező politikai vezetés e szaktudásba vetett” (206.).

Az összegzésben Bódy Zsombor megerősíti monográfiája téziseit. Ismét kiemeli, hogy a technokrata érvelés nem volt teljesen azonos az ideologizálással, mindig praktikus keretek között maradt. A transzferre kitérve leszögezi, hogy a „keleti blokk tudománya a meglehetősen merev intézményi struktúrákban is képes maradt a globális kutatások felvételére” (211.). Idehaza az OMFB keretében megvalósult import sem maradt teljesen hatástalan. Szerepet játszott az átfogó modernizációban, de a nyugati megoldáshoz képest lassabban, növekvő elmaradással, Magyarországon azonban aránylag kevés hibával. A keleti blokkban akadálytalanabbul érvényesülhetett a technokrácia. A politikusok „tőlük várták a felismert technológiai elmaradás felszámolását” (215.). Tisztelet, elismerés, nagy szabású támogatás övezte munkájukat. Végül újra leszögezi: „A szovjet típusú rendszer feltétel nélkül hitt a racionális, tudományosan megalapozott szaktudásban.” (220.) Túlzottan is.

A könyv határozottabb szerkesztésével az ismétlések megtakaríthatók lehettek volna. Ezzel együtt Bódy Zsombor munkája egyszerre összegzés és alapkutatás a témában. Illeszkedik Kalmár Melinda nagyszabású monográfiájának szemléletéhez, rokon vonásokat mutat sokak globalizációkutatási, transzferkutatási, elitkutatási nézőpontú munkájával, közelebbről például

Somlai Katalin ösztöndíj-kutatási teljesítményével, ugyanakkor fontos új eredményeket produkál. Feltétlen érdemes lenne időhatárát a rendszerváltásig, sőt tovább is kiterjeszteni, a műszaki-technológiai transzfer lehetőségét és korlátait alaposabban megvizsgálni, a korporatív vagy annál még bővebb megoldások kérdését jobban körüljárni, a politikai vezetés és a technokraták kapcsolatának történetét 1990-ig és azt követően, mondjuk a század végéig követni. A szerzót sokoldalú történeti-szociológiai érdeklődése erre mindenképpen felvértezi. Reméljük, nem marad el a folytatás, és az új magyar történetírás egy fontos nagyszabású monográfiával gazdagodik.

Feitl István

Bejáró munkásnők a szocializmusban*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2026.2.8>

„Ez a könyv rólam is szól!” – ezzel a mondattal fogadott a kilencvenéves nagymamám, amikor olvasni kezdte Kisőrsi-Farkas Zsófia *Bicikliút a hóviharban* című monográfiáját. Ebből a korosztályból ugyanis sokan magukra ismerhetnek, ha kezükbe veszik a Kádár-kori ingázó munkások életét vizsgáló kötetet. Nagymamám kortársa, az 1939-ben született Szombat Jutka ugyanis fiatalon, egy Szombathely melletti kis faluból, Vátról elindulva kényszerült a megyeszékhelyen munkát vállalni. Az ő példáján keresztül elemzi a szerző a bejárók mindennapjait, döntési lehetőségeit, életstratégiáit az államszocializmus éveiben.

A könyv újdonságát éppen ez adja, és teszi egyben olvasmányossá is a fejezetek elején elhelyezett élettörténetekkel: egy személy életén keresztül mutatja be vizsgált témájának legfontosabb csomópontjait, ami által életközelibb lesz a szocializmusban tömegessé váló folyamat. Ez már abban az időben is foglalkoztatta a történészeket, szociológusokat és más tudományterületen alkotókat, és azóta is számos szakirodalmi munka jelent meg a témában. Közülük ki kell emelni Böhm Antal és Pál László kutatásait, akik az 1970-es és 1980-as években megjelent írásaikban fogalmilag is tisztázni próbálták a *bejáró*, az *ingázó* és a pejoratív

* KISŐRSI-FARKAS Zsófia: *Bicikliút a hóviharban. Ingázó nők a szocialista iparban*. (Modern magyar történelem sorozat) Jaffa Kiadó, Budapest, 2025. 216 p. Készült az MTA-BTK Lendület Munkaformák Kutatócsoport keretében.

értelemben használt *kétlaki* elnevezést.¹ A szerző a könyv elején leszögezi, hogy a Böhm–Pál-szerzőpáros által meghatározott *ingázó* fogalmat tekinti legteljesebbnek, amely szerint azt a személyt tartja a halmazba tartozónak, aki „a fejletlenebb (falusi) lakóhelyéről egy attól közigazgatásilag különböző, fejlettebb (városi) településhez tartozó munkahelyre naponta bejár”, és „mind a városi, mind a falusi dolgozóktól különböző jellegzetes életmódot folytat” (13–14.). Kisörsi-Farkas Zsófia ezt a meghatározást figyelembe véve ugyanakkor az *ingázó* és a *bejáró* megnevezést szinonimaként használja.

A könyv azonban nem csupán egy élettörténet alapján mutatja be ezt a sajátos réteget. Több mint húsz személlyel készített interjú anyagát dolgozza fel a főszereplő Szombat Jutkáén kívül, továbbá a bőséges szakirodalom felhasználása mellett alaposan elemzi a vonatkozó levéltári forrásokat, statisztikai adatokat és a korban megjelent kiadványokat, újságcikkeket, sőt a kétlakiakat kifestő írásokat is. Így ne egy oral history módszeren alapuló kötetre számítsunk, hanem egy olyan társadalomtörténeti munkára, amelyben a személyes élettörténeteken keresztül számos más forrás bevonásával vizsgálja a szerző az ingázók világát, tudományos módon, de egyben olvasmányos formában is. Teljesül a kötet elején lefektetett módszertani alapvetés is: nemcsak mikro-, hanem mezo- és makroszintű megközelítést is alkalmaz.

Kisörsi-Farkas Zsófia témájával már évek óta foglalkozik, aminek során számos tanulmánya jelent meg. 2022-ben védte meg az ELTE BTK Atelier Európai Historiográfia és Társadalom Doktori Programjában *Az államszocializmus ingázóinak társadalmi helyzete és megítélése Vas megyében (1960–1990)* című doktori értekezését. Ennek átdolgozott változata e 2025-ben megjelent monográfia, amely az MTA-BTK Lendület Munkaformák Kutatócsoport kutatásának keretében készült.

A könyv főszereplője tehát Szombat Jutka, aki a Kádárrendszer első éveiben, az erőszakos téesszervezés második hulláma után úgy látja: nincs más megoldás, a városba kell men-

¹ Lásd mindenekelőtt: BÖHM Antal–PÁL László: *Társadalmunk ingázói – az ingázók társadalma*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1985.

nie munkát vállalni a megélhetése érdekében. A monográfia első részében részletesen megismerhetjük, hogyan váltak életterhelenné sokak számára a termelőszövetkezetekbe való belépés utáni mindennapok, mivel az ottani munka során még rendszeres fizetést sem kaphattak. Habár sokan átértékelték ezt a sorsot a községekben, Szombat Jutka faluról a megyeszékhelyre bejáró gyári munkásnőként – ahol csak személyes ismeretség révén tudott elhelyezkedni – kezdetben egy nagyon szűk csoportba tartozott. A szerző részletes statisztikai adatokkal, de a laikus olvasó számára is befogadható módon szemlélteti, hogy Vas megye egyébként sem tartozott azon megyék közé, ahol számottevő lett volna az ingázók aránya. A bejáró munkások nagyrészt Magyarország északi, északkeleti régióiban éltek jelentősebb arányban, melyek sokkal iparosodottabbak voltak, mint az említett nyugat-magyarországi térség, és nagyobb munkaerő-koncentrációval rendelkeztek. Vas megyében, azon belül leginkább Szombathelyen csak az 1960-as években játszódtott le egy nagyobb üzemnyitási hullám, de az is elsősorban férfi munkaerőt igényelt. Azt is megtudhatjuk Kisörsi-Farkas Zsófia munkájából, hogy a bejárók többsége országos viszonylatban is egyértelműen a férfiak közül került ki, akik mindenekelőtt a nagyiparban dolgoztak. A környéken – szemben Magyarország korábban iparosodott régióival – hagyománya sem volt igazán az ingázásnak; Jutka szülőfalujából is csak néhányan jártak be nap mint nap, nagyobb településre dolgozni. A szerző kutatásai szerint ezt a megyei szinten rossz közlekedési viszonyok sem segítették elő: a vasútállomás távol helyezkedett el, buszjáratok pedig nem voltak.

Ebben az időben országos szinten is az úgynevezett kétlakiság visszaszorítása volt a társadalompolitikai cél: a falusi lakosságot a termelőszövetkezetekben tartani, aminek érdekében erős állami propaganda indult el. Ennek során az ingázókat olyan embereknek állították be, akik sem a gyárakban, sem a kiegészítő jövedelemként otthon, az általában kicsiny földjeik művelésében sem képesek egyszerre jól helytállni. A szerző szemléletesen bemutatja ennek főbb politikatörténeti vonásait és annak kivetülését a sajtóban. Érdekes színfoltja a könyvnek azoknak a nyomtatásban megjelent példázatoknak az elemzése, amelyek-

ben például arról beszél a fiktív szereplő, hogy mennyivel boldogabb, amióta leadta a földjét az államnak, mert nagyon szeretett volna az iparban dolgozni.

Mindezeket figyelembe véve nagyon kevés esélye volt már bejutni is egy városi munkahelyre egy fiatal falusi lánynak – mivel ha még be is jelentkeztek valamilyen úton-módon a városba, öltözködésük és beszédmódjuk alapján könnyen kiszúrták, hogy valamelyik községből érkeztek. Ha sikerült az elhelyezkedés, akkor sem volt könnyű. A szerző plasztikusan szemlélteti az állandó nehézségeket; azt, hogy főképp képzetlen munkaerőt igénylő helyekre vették fel őket a szakmai tapasztalat hiányában, ahol így a bér is alacsonyabb volt. Amilyen nehéz volt bekerülni a gyárakba, úgy kellett túrniuk a rosszabb munkakörülményeket is: Jutka például egy olyan helyen dolgozott, amelynek az oldala ponyvával volt csak letakarva, ezért télen különösen mostohák voltak a körülmények. Nem beszélve a napi fárasztó fél-egy órát igénybe vevő bejárásról, biciklin, akár hóviharban is.

Az ingázó munkások kevésbé tudtak bekapcsolódni a városi „nyüzsgésbe” idő hiányában. Jutka alig várta, hogy a meleg zuhany után – szerencsére a gyári fürdők kialakítása a második világháború után a korábbiakkal ellentétben fontos szempont lett – hazamenjen és pihenhessen, és segíthessen a szüleinek. Szombathelyen csupán fodráshoz járt rendszeresen, és néha boltba. A hétvégéket otthon töltötte, aztán indult a mókuskerék újra, a háromműszakos szövőgyári munka, amelyet egyébként a városi nők nem is vállaltak szívesen. Jutka elmondása szerint a főnöke is a vidékieket helyezte előtérbe, mondván, azok jobban tudnak dolgozni. Társas kikapcsolódásra leginkább Váton, a szülőfalujában volt lehetősége, mivel az ott élő fiatalok a szórakozást a városban kevésbé tudták megfizetni, és mert saját közegükben jobban érezhették magukat. A falvakban is egyre több programot szerveztek a Kádár-rendszerben, népkönyvtárakat is kialakítottak. Túlzónak érzem azonban a szerző azon megállapítását, hogy mindez csupán azt a célt szolgálta, hogy a pártvezetés az itt élők szabadidejét felügyelje. A programok ugyan sokszor zajlottak ellenőrzött keretek között, de el kell ismerni, hogy általános cél volt ebben az időben, hogy jobb művelődési,

kulturális viszonyokat teremtsenek a községekben is, törekedve a helybeliek írástudásának, műveltségi fokának emelésére.

Jutka – sok sorstársához hasonlóan – idővel belefáradt a napi ingázásba, ami különösen télen volt megterhelő. A hidegebb időszakban ágybérletbe költözött, majd két év után albérletbe, ahova később párja is követte, és gyermeke is ott született. 1972-ben saját panellakáshoz jutottak. A cipőgyárban soförként dolgozó férje 1969-ben ugyanott egy kellektári állást is szerzett neki. Életszínvonaluk lassan javulni tudott. Hiába éltek azonban a nagyvárosban, mentalitásukban sokat megőriztek abból, amit otthonról hoztak. Sok társával szemben Jutka fontosnak tartotta, hogy fia ne csak meg legyen keresztelve, hanem bér mállkozzon is, így a vallásos élet számukra – a kor ideológiájával ellentétben – továbbra is meghatározó maradt. A szerző alaposan elemzi, milyen más volt a mentalitása egy bejáró munkásnak, vagy a Jutkához hasonlóan már évek, évtizedek óta a városban élő egykori ingázónak. Kevesebb volt közöttük a párttag, és ritkábban vettek részt a politikai szemináriumokon is – ami természetesen azzal is magyarázható, hogy a faluról bejárók kevesebb szabadidővel rendelkeztek, amit igyekeztek inkább otthon, a családjukkal, a földeken és a jól ismert falusi közösségekben eltölteni.

Mivel a kétlakiakat erősen stigmatizálták – főképp a szocializmus kezdeti éveiben –, igyekeztek bizonyítani a munkájukban. Jól szemlélteti mindezt, hogy Jutka már akkor vissza akart menni dolgozni, mikor fia még csak öt hónapos volt. A bejáró dolgozókkal szembeni ellenérzés, politikai megbélyegzés azonban idővel folyamatosan csökkent, egyre kevesebb propagandairás jelent meg róluk, aminek az iparosodás következtében fellépő munkaerőhiány volt az oka. Idővel egyre szélesebb réteget képviseltek az ingázók, még úgy is, hogy sokan közülük, amikor lehetőségük lett rá, a munkahelyükhöz közelebb, a városba költöztek. Ennek szemléletes példája – aminek a szerző egy alfejezetet szentel –, hogy megfelelő férfi munkaerő hiányában a bejáró nők – és általában a nők – egyre gyakrabban töltötték be olyan állást, amit korábban férfiak láttak el. Ez a folyamat országosan is jellemző volt: ma már talán meglepő, hogy például mennyi női darukormányos, hegesztő és marós dolgozott az ipari üze-

mekben. A férfi-nő szempontok elemzése mellett hozzá kell tenni azonban, hogy a könyv nem tekinthető klasszikus nőtörténeti munkának, a fő vezérfonal nem a társadalmi nemek története, hanem egy munkásnő példáján keresztül egy társadalmi réteg vizsgálata az államszocializmus időszakában.

Korszakunk végére ez a kezdetben üldözött társadalmi csoport elfogadottá, majd támogatottá vált. Az iparban dolgozók létszáma meghaladta az egymillió főt, akiknek rekrutációs bázisa az egykori szegényparasztság volt. Ez a folyamat együtt járt a társadalom jelentős részének átstrukturálódásával: a tradicionális paraszti világ felbomlásával.

Szombat Jutka élete tehát számtalan családban ismerős lehet. Kisőrsi-Farkas Zsófia könyve azonban leginkább azokról az első generációs ingázó munkásokról szól, akik számos kihívással szembesültek; munkássá váltak, de nem szakadtak el a falutól sem. Még akkor sem, mikor beköltöztek a városba, mentalitásukból nem lehetett kitörölni az otthonról hozott szemléletet, gondolkodásmódot. Az ingázás napjainkban is létező jelenség, azonban nemcsak a paraszti, hanem az ipari tevékenység is veszített jelentőségéből, ezért alig találhatunk már bejáró földműves-munkásokat. A *Bicikliút a hóviharban* című könyv bár tudományos munka, de a szélesebb olvasóközönség érdeklődésére is számot tarthat: olvasmányos formában tárja elénk a szocializmusnak azt a világát, amelyben ez a sajátos, átmenetinek is tekinthető társadalmi réteg, a bejáró munkás élte mindennapjait, kihívásait, és amiben törekedett egyről a kettőre jutni. Kisőrsi-Farkas Zsófia könyve a társadalom mélyére hatolva mutatja be a Kádár-korszak gazdaság-, társadalom- és kultúrtörténetének egy talán kevésbé ismert szeletét, amelyben az akkori faluból ingázó munkásoknak és családjuknak élniük, boldogulniuk kellett.

Nagy Péter

Lokálisan globális*

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2026.2.9>

A recenzált kötet egy olyan szerző válogatott tanulmányait tartalmazza, akinek a neve nemcsak szűken vett szakterületén belül, a Balkán-kutatók körében ismert, hanem munkássága az egész Kelet-Európát felölelő régió tudományos-szakmai közegébe és közösségébe is szervesen illeszkedik. Ezzel elsősorban ki is jelöltük azt a mindenképpen megválaszolandó kérdést, hogy mit is jelent a szerző számára Kelet-Európa mint régió – és persze ahhoz kapcsolódóan a Balkán fogalma. Itt természetesen nem pusztán a földrajzi határokról van szó, hanem éppen azokról a *tudati* elemekről, amelyek a földrajzi lokalitást kijelölik. Juhász József számára az összefüggés természetes. Kiindulópontja a Niederhauser Emil által kidolgozott Kelet-Európa-fogalom, amely lényegében az egykori szovjet tömb „európai” országait öleli fel, illetve osztja négy alrégióra. Az európaiságot azért tettem idézőjelbe, mert korszakunkban is éppen eleget vitatott és a mindenkori erőviszonyoktól függően zavarba ejtően sokszor változik annak megítélése, hogy mi tartozik ma „Európához”. Niederhauser Emil számára még természetesnek tűnhetett, hogy Kelet-Európa legkeletebbi alrégióját egyszerre alkotja Ukrajna, Oroszország és Belorusszia. Ma pedig pusztító háború folyik Ukrajna hovatartozásáért, amelynek elemzése természetesen nem tartozik a recenzio tárgyához. Mindössze azért került em-

* JUHÁSZ József: *A Nyugat-Balkán rendhagyó története. Tanulmányok a modern délszláv történelemről*. L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2024. 272 p.

lítésre, mert Ariadné fonalaként elvezet minket ahhoz a Juhász Józsefet is foglalkoztató kérdéshez, hogy miképpen befolyásolják az európaiságról alkotott vélemények az egyes földrajzi régiók vagy alrégiók érzelmvezérelt, tudati megítélését.

Pontosan ilyen régió – vagy Niederhauser Emil osztályozásánál maradvá alrégió – a Balkán, amely eredetileg az egyik bolgár hegység török neve volt, majd ezt vette át 1808-ban a neves német geográfus, August Zeune a félsziget elnevezésére. A fogalom igen hamar politikai tartalmat kapott, hiszen az Oszmán Birodalom meggyengülésével elkezdődött a versenyfutás az akkori európai nagyhatalmak között a régió török uralom alóli felszabadításáért (amely persze nyilvánvalóan nem ígért teljes szabadságot a térség lakosainak, hiszen a versengés célja éppen az volt, hogy hogyan osztozzon az akkori „Európa” a létrejött vagy létrejövő kisállamokon). Az Oszmán Birodalom megroppanása és későbbi eltűnése azonban korántsem tüntette fel kedvező(bb) színben a térség kisállamait. Nemcsak azért, mert végül maguk is komolyan vették a nemzeti függetlenséget (amely együtt járt azzal, hogy igyekeztek országuk számára minél nagyobb területeket megszerezni/kihasítani), hanem azért is, mert az elnyert – vagy legalábbis részben elnyert – nemzeti függetlenség a térségben sehol nem járt együtt a remélt gazdasági modernizációval és a nyugati típusú polgári demokráciával. (Mindez akkor is igaz, ha az utóbbi a lakosok többsége számára nem jelentett viszonyítási pontot, hiszen soha nem ismerték).

A „balkániság” már a 19. században igen pejoratív értelmet nyert, amely annyira meggyökeresedett az európai köztudatban, hogy ma is mindenki inkább csak szabadulni igyekszik tőle. Jól mutatja ezt mindjárt a kötet első tanulmánya, amely azt a kérdést járja körül, hogyan változott az első világháború historiográfiájában a Balkán és Szerbia szerepének megítélése – természetesen nem függetlenül a Jugoszlávia felbomlását kísérő véres háborúktól és etnikai tisztogatásoktól. Míg korábban „axióma” volt – nem csak a szovjet tömb országaiban! – hogy a nagy háború (*Great War*) közvetett oka a régi és az új, feltörekvő nagyhatalmak versengése volt a gyarmatokért (ezt nevezte Lenin imperializmusnak), addig az új értelmezések csökkenteni igyekeznek

a német militarizmus szerepét (az imperializmusról már nem is beszélve!), és egyúttal gyakran egészen nevetséges mértékben eltúlozzák Szerbia és a szerb nacionalizmus szerepét a globális konfliktus kirobbantásában. Ez utóbbit – a szerb nacionalizmus meglétét – a szerző természetesen nem cáfolja; egyetért azonban azokkal a józan hangokkal, akik szerint világháborút egy kis-állam – lett légyen bármennyire harcosan nacionalista is – nem tud kirobbantani.

A kötetben huszonnégy – terjedelmében természetesen változó – tanulmány, cikk vagy rövidebb írás szerepel. A recenzió keretei között nem lehet kitérni a tanulmányok összességére, de még a témák felsorolása is kimerítené a rendelkezésre álló keretet. A kötet érzékletesen végigköveti a nagy háborútól a titói Jugoszlávia felbomlásáig tartó időszakot. Mint ismert, az utódállamok kialakulásáig is háborúk sora vezetett, és a helyzet ma is sok helyen képlékeny, bizonytalan. Mivel a tanulmánykötet az utódállamok sorsával és politikájával is foglalkozik, szemléletes képet kapunk arról, hova vezet, ha az etnikai-vallási ellentétet nem megoldani, hanem ellenkezőleg, kiélezni igyekeznek az elitek. Itt most csak Bosznia-Hercegovina kapcsán szeretném idézni a szerzőt: „Számolni kell a dominóhatással, mert az RS [Szerb Köztársaság] elszakadása belobbanthatná az észak-koszovói szerb és az észak-macedóniai albán szecesszionizmust, a magukat cserben hagyottnak érző bosnyákok között pedig az iszlamista radikalizmust. Ami pedig az emberi oldalt illeti: a népesség közel negyede ma is olyan közegben él, ahol nem a saját etnikuma alkotja a többséget. [...] A felosztás az ő helyzetüket radikálisan rontaná, és minden bizonnyal újabb menekültulámákat generálna. Jobb tehát Bosznia-Hercegovina problémáira racionális válaszokat keresni, semmint Pandora szelencéjét nyitogatni” (215.).

Az idézetből szeretném kiemelni az utolsó mondatot. Miközben Juhász József lelkiismeretesen fűzi fel írásaira az elmúlt száz év délszláv történetét, a rengeteg új ismeret mellett én elsősorban a racionalitást és a józan megfontoltságot említem, mint olyan erényeket, amelyek a szerző számára természetesen „adottak”, de amelyeket napjainkban már a történészszakmán belül sem

lehet természetesnek tekinteni. A kötet egyik rövidebb írásában a szerző megismertet minket egy nyilatkozattal, amelyet délszláv történészek jegyeztek, pontosan azért, hogy ne váljon a történelem aktuálpolitikai kultúrharok csataterévé vagy silányuljon egyszerű propagandává, politikai-ideológiai terméké (vagy, ami rosszabb: fegyverré). A tíz elfogadott elvből – bár mindegyik tanulságos – csak az utolsót idézem: „Jelenünk alapja a múlt bemutatása. A jelen veszélybe kerül, ha a múlttal visszaélnék, ha elhallgatják, ha hozzáadják azt, ami nem volt, s ha »elfelejtik« vagy relativizálják azt, ami megtörtént” (234.).

Ebben a kontextusban nyer talán értelmet, ha Juhász József módszerét a Balkán történetének megismerésére – pontosabban ismertetésére, ha a tanulmánykötet összeállítására gondolunk – a „fontolva haladás” mentén képzeljük el. Juhász József nem ítélkezik; számára a történelem elbeszélése nem csatater, ahol meg kell nyerni minden ütközetet, hanem eszköz arra, hogy jobban megismerjük a világot, a Balkánt és talán önmagunkat. A szerző számára a történelem megértése a fontos; az, hogy miért történtek meg úgy az események, ahogyan megismertük őket, milyen szereplők, milyen tudással és milyen szándékkal vettek részt a történelemben, mennyire irányította őket a közjóért gondolkodó (vagy legalábbis az adott helyzetben a lehető legkisebb rosszat megcélzó) racionalitás, mennyiben fűtötte őket a valóban politikai-társadalmi közegük, közösségük javát néző és akaró, őszinte tettvágy, és mennyiben vezérelte őket pusztán a nyers hatalomehség, amely nemhogy a közösség – a politikai eliten kívüli nép – érdekeit nem nézte, hanem egyenesen azok ellen hatott.

Természetesen a szerző nemcsak a nemzeti függetlenségért harcoló – vagy azt politikailag elnyerő – eliteket veszi górcső alá, hanem – ha szabad így fogalmaznunk – politikai társadalomrajzot, társadalomtörténetet ír, hiszen nem csak a szűken vett politikum irányába kalauzolja az olvasót. Bemutatja a tágabb kontextust, az egyes nemzetiségeket, népcsoportokat, gazdasági-társadalmi jellemzőiket, hogy minél pontosabban rekonstruálhassa azokat az okokat, amelyek miatt az újjászületett vagy újonnan születő nemzetek történeti koronként és korszakonként nagyon változó módon és mértékben „egyensúlyoztak” a teljes

állami szuverenitás követelése és a föderatív megoldások között. Itt megint szeretnék visszatérni a „fontolva haladás” módszerére. Juhász József minden írásában következetesen arra törekszik, hogy a történeti tényekről és eseményekről lehántsa a rátapadt – vagy ráragasztott – aktuálpolitikai vonatkozásokat, utalásokat és azt *a priori* ítélezést, amely csak arra alkalmas, hogy ideológiai „fegyvert” és/vagy legitimációs eszközt kovácsoljanak a történelemből. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a szerző nem értékeli; az értékelés és az ítékezés azonban nem ugyanaz (és itt még nem beszéltünk arról, ha valaki eleve valamely ideológia iránt „elkötelezetten” vagy hozott sztereotípiákkal közelít a történeti forrásokhoz, miközben objektívnek látja vagy láttatja saját magát). Juhász József azonban az értékelésben is visszafogott. Ami különösen fontos: a politikai aktorok és a politikát irányító elitok cselekvését/döntéseit és persze belső ellentéteit, harcait mindig a saját korszakuk kontextusában próbálja meg elhelyezni, értelmezni és feltárni azok mozgatórugóit. Megmutatja, hogy olyan cselekvések, amelyek mai szemmel véletlenszerűnek, impulzívnak, inadekvátnak vagy akár irracionálisnak tűnnek, az akkori tudás és tények birtokában az adott történeti és földrajzi kontextusban lehettek nagyon is racionálisak. Amikor a szerző értékeli, akkor azt mindig a legnagyobb körütekintéssel és lelkiismerettel teszi; egyrészt jelzi, hogy kilépett az objektív okokat kereső értelmezési keretből, másrészt nem azt nézi, hogy mai szemmel és tudással mi lett volna az optimális választás, hanem elsősorban azt, hogy az akkori helyzetből az akkori cselekvők mennyire tudták kihozni a maximumot (vagy legalábbis a legkevesebb áldozattal és legtöbb haszonnal járó politikai cselekvést).

A tanulmánykötetben három politikus történeti portréja szerepel: az első természetesen Josip Broz Titóé, akinek nevével összeforrt a második világháború után létrejött Jugoszlávia, a második Slobodan Miloševićé, akiről még a laikus olvasónak is a Jugoszlávia felbomlásában és az azt követő háborúkban játszott szerepe jut elsőként eszébe, míg a harmadik Milovan Đilas, aki ideológusként fontos szerepet játszott a jugoszláv „különutas” szocializmus kialakításában, hogy később, a Titóval és a titói

nómenklatúrával való szakítása után Nyugaton is elismert baloldali teoretikussá váljon.

A titói arckép természetesen nemcsak egy tanulmány témája, hiszen Tito személye és politikája nemcsak az újjászületett Jugoszlávia történetében volt meghatározó, hanem a második világháborúban kivívott személyes tekintélye nélkülözhetetlen volt ahhoz a külpolitikához is, amely globálisan is térképre tette Jugoszláviát – vagy legalábbis a méreténél és gazdasági teljesítményénél nagyobb szerepet kaphatott a világpolitika színpadán. Ez persze nem történhetett volna meg, ha nem bontakozik ki a hidegháború, amely Tito személyes teljesítményétől függetlenül is felértékelte azon államok – elsősorban volt gyarmatok – próbálkozásait, amelyek sem az államszocialista szovjet tömb, sem pedig az Egyesült Államok által dominált kapitalista Nyugat mellett nem kívánták elkötelezni magukat. Ha a jugoszláv szocializmusmodellt nem is sikerült exportálni, Tito személyes tekintélye és aktív külpolitikája nagy szerepet játszott abban, hogy az el nem kötelezett országok 1961-ben Belgrádban alapítsák meg a szervezetet, amelynek első főtitkára természetesen a jugoszláv államelnök lett.

Miközben Juhász József elismeri Tito személyes teljesítményét, távol áll tőle a politikus alakjának heroizálása (ami pedig könnyű lenne, hiszen Tito éppen az antifasiszta ellenállásban betöltött szerepével vívta ki személyes tekintélyét). A szerző azonban itt sem hőstörténetet ír, hanem bemutatja az 1941 utáni Jugoszlávia – amelynek területén részben a megszállók, részben pedig német ellenőrzés alatt álló bábállamok osztozkodtak – politikai-etnikai viszonyait és erőviszonyait, amelyek a partizánharcokat is meghatározták. Juhász József itt is arra törekszik, hogy egyrészt megfossza az egyoldalú heroizálástól a Jugoszláviát végül – a térségben egyedülálló módon – saját erőből felszabadító kommunista partizánokat, *ugyanakkor* számára az is axióma marad, hogy magát az antifasiszta ellenállást nem lehet felelőssé tenni a Tito által vezetett állampárt későbbi törvénysértéseiért, sokszor bűneiért. A szerző arra is rámutat, hogy az áldozati narratíva – mint általában az egész világban – itt is zsákutcába vezet: az emberi szenvedést nem lehet „patikamérlegre” tenni.

A történész feladata – visszatérve a délszláv történészek már idézett nyilatkozatára, amely Juhász József krédója is lehetne – nem az elhallgatás vagy a tények szelektív kiválogatása a mindenkori ideológiának megfelelően, hanem az összes olyan motívum és részlet feltárása, amely közelebb visz minket egy adott esemény-sorozat megértéséhez.

Példaként csak egy mozzanatra térek ki, amely az egész, Niederhauser Emil által meghatározott kelet-európai régió rendszerváltás utáni történetírásában neuralgikus pont. Miközben korábban axiómának számított, hogy a náci Németország legyőzése nyitotta meg az utat a régió felszabadulásának és kommunista berendezkedésének (amely akkor megkérdőjelezhetetlenül pozitív értelmet kapott), a rendszerváltás után történészek hada bizonygatta, hogy nemcsak a felszabadulás volt valójában egy másik (sokak szerint legalább olyan káros) megszállás, hanem ha a szovjetizálás elmaradt volna, valódi demokráciák tudtak volna kisarjadni a régió országaiban. Nem volt ez másképp Jugoszlávia esetében sem, ahol éppen Titót lehetett felelőssé tenni a „zsák-utcás” jugoszláv szocializmusmodellért, hiszen neki nem kellett alkalmazkodnia a mindenkori szovjet igényekhez vagy követelésekhez. Hadd idézzem ehhez Juhász József összegzését, aki természetesen nem vitatja a titói rezsim antidemokratikus, diktatórikus berendezkedését: „vitathatónak tartom az effajta kritikák azon sugalmazását, sőt gyakran nem is csak implicit állításait, miszerint a JKP [Jugoszlávia Kommunista Pártja] nélkül minden bizonnyal egy demokratikus Jugoszlávia emelkedett volna ki a második világháború kataklizmájából. Az adott korszak körülményeit, erőviszonyait, nemzetközi és belső feltételeit szem előtt tartva inkább azt mondhatjuk, hogy a partizán Jugoszlávia valódi alternatívája a csetnik Jugoszlávia volt, illetve (a tengelyhatalmak győzelme esetén) a kis fasisztoid bábállamok világa. Ezeket aligha kell sajnálni” (51.). Juhász József számára az sem vitatott kérdés, hogy az országban nem volt számottevő demokratikus polgárság, elmaradt a gazdasági modernizáció, és nem épült ki valódi demokratikus kultúra – ráadásul a hidegháború idején nem is biztos, hogy érdeke volt az Egyesült Államok által dominált nyugati világnak egy igazán demokratikus Jugoszlávia.

A fentiek elvezetnek minket a szerző egy másik krédójához. Ha értékelő véleményt mond, ahogy explicit módon is megfogalmazza, elsősorban arra a kérdésre keresi a választ, hogy milyen állapotban vett át egy meghatározó politikus vagy politikai erő egy országot, és *ahhoz képest* milyen állapotban búcsúzott tőle. Tito teljesítménye itt valóban pozitív, akkor is, ha soha nem kérdőjelezte meg a diktatúrát, mint ahogyan az is szilárd meggyőződése maradt, hogy egyedül a kommunista pártvezetés jogosult eldönteni, hogy mi jó a „népnek”. Ebben haláláig nem kötött kompromisszumot. Érdekes ezt összevetni Slobodan Milošević teljesítményével, akit – mai szóval – inkább a populista politikusok közé sorolhatunk, aki viszont olyan mértékben szította a szerb nacionalizmust (amely a nehéz gazdasági helyzetben és a megváltozott erőviszonyok közepette egyébként sem állt távol a bűnbakkereső és persze áldozati hozzáállástól), hogy végül nemcsak Jugoszlávia veszett el, hanem az azt kísérő pusztító háborúkért viselt felelősség a globális politikában is a vádlottak padjára juttatta az egykori államelnököt – és átvitt értelemben Szerbiát és a szerb népet is.

Milovan Đilas pályája rendhagyónak tekinthető annyiban, hogy a hatalom csúcsán (hiszen Edvard Kardeljgel együtt ők dolgozták ki a jugoszláv szocializmusmodell „praxisát”) önként fordult el végül attól a mozgalomtól és párttól, amelynek fiatal-kora óta tagja volt – igaz, a kommunizmushoz és a baloldalhoz haláláig hű maradt. Éppen azért került konfliktusba a titói rendszerrel, mert azt állította (és *Az új osztály* című kötetében meg is írta!), hogy valójában nem a munkásosztály uralkodik még a kapitalista és a sztálini eredetű államszocialista modell mellett, „harmadik útnak” nevezett, az öngazgatással kísérletező Jugoszláviában sem, hanem az osztállyá szerveződő pártbürokrácia, nómenklatúra. Ebben az értelemben azt mondhatjuk, hogy Milovan Đilas a haláláig megmaradt következetesen baloldalinak, sőt ha arra gondolunk, hogy nemcsak a pártelitből került ki, hanem a Nyugaton is megjelenő könyve és nézetei miatt éveket töltött börtönben, akkor meg is szenvedte azt, hogy a hatalom csúcsán (vagy legalábbis annak közelében) is hű maradt fiatalkori eszményeihez.

A fentiek is alátámasztják azt a nézetemet, hogy Juhász József könyve egy olyan évtizedeken át következetes és megfontolt kutatómunka eredményeit mutatja be, amely túlmutat annak földrajzi keretein – és ebbe a kelet-európai régiót is beleértem. Itt nemcsak arról van szó, hogy a szerző soha nem enged az előzetes elfogultságnak (ami pedig „adott” lenne a délszláv háborúk és a Nyugat-Balkán ma is igen képlékeny és bizonytalan helyzetének kontextusában), hanem arról is, hogy a kötet a provincializmust is messzire elkerüli. Ezen azt értem, hogy nemcsak az első világháborúval kapcsolatban természetes az állandó párbeszéd a „glóbuszal”, hanem a hidegháború kontextusában sem áll ön-magában a titói Jugoszlávia. Juhász József több tanulmányban is visszatér arra a nemzetközi környezetre, amely nélkül a jugoszláv szocializmusmodell sem valósulhatott volna meg, hiszen Tito számára eredetileg a sztálini Szovjetunió jelentette a követendő példát, mint ahogyan a sztálini modellt (egypártrendszer, államosítás, erőltetett iparosítás, kollektivizálás) már akkor bevezette Jugoszláviában, amikor a többi kelet-európai ország még a népi demokráciával kísérletezett.

Juhász József „rendhagyó” történetet ír; jómagam viszont úgy látom, hogy emellett a Balkán 20. századi történetében lokálisan is meglátja a globalitást. Mindössze egy dolgot szeretnék kiemelni, amiben a szerzőnél pesszimistább vagyok. Juhász József számára a sovinizmusnak semmilyen formája nem elfogadható, hiszen a kötet tanulmányai éppen azt bizonyítják, hogy a felfokozott (és a politikai elitek által még tovább tüzelt) nacionalizmusok bizonyos – gazdaságilag-társadalmilag – kibillent helyzetekben könnyen vezetnek emberek tömegeinek az elűzéséhez, vagy rosszabb esetben etnikai tisztogatáshoz, mérhetetlen szenvedést zúdítva az etnikailag-vallásilag diszkriminált lakosságra. Ebből a szempontból a modern délszláv háborúk valóban „anomáliát” képeztek Európa térképén. Paradox módon azonban azóta változott a helyzet. A szomszédunkban folyó háború semmissé tette azt az optimista meglátást, hogy a délszláv háborúk azt az üzenetet hordozták: ilyet soha többet, legalábbis Európában nem, mert a konfliktusok „európai” módon (vagy ha az EU-ra gondolunk, akkor szinten) is megoldhatók. Juhász József köny-

vét ez az optimizmus uralja (ha itt is bizonyos megfontolásokkal). Azt azonban a kötet egyik tanulmányában sem gondolja, hogy a konfliktusok, amelyek végül elvezettek azokhoz a véres háborúkhoz, amelyek Nyugaton megint „szalonképessé” tették a balkáni jelzőt, végül Európában (és persze más, stabilnak hitt demokráciában) is megjelenhetnek. Ezzel kapcsolatban én csak remélni tudom, hogy a lokálisból nem lesz globális, és a pejoratív értelmű „balkániság” eltűnik a történetírás és közbeszéd szótárából.

Bartha Eszter

PAKSY ZOLTÁN

Keresztény-nemzeti fordulat és hatalomátvétel Magyarországon a Tanácsköztársaság bukása után

DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2026.2.10>

Magyarországon 1919. augusztus 1-jén lemondott a Forradalmi Kormányzótanács és megbukott a Tanácsköztársaság. Még ugyanezen a napon a Központi Munkástanács (vagyis a „szovjet-parlament”) úgy döntött, hogy a tanácskormány átadja a hatalmat egy mérsékelt baloldali kormánynak, amely a korábbi bécsi tárgyalások alapján érintkezésbe lép az antanttal,¹ megkezdni a béketárgyalásokat, s ezzel elejét veszik a román megszállásnak is.² Aznap este meg is alakult a Peidl Gyula vezette kormány, az antant képviselői azonban hivatalosan mégsem ismerték el, s a tárgyalást sem kezdték meg vele.

A Peidl-kormányt végül néhány nap után egy kis ellenforradalmi csoport megbuktatta, s ezzel egy új korszak vette kezdetét. A régebbi szakirodalom, melyet az újabb sem cáfolt, ezt az államcsínyt csak jelentéktelen epizódnak tekintette, és az igazi hatalmváltást, egyben az új rendszer berendezkedését, ideológiáját, s egyáltalán a létrejöttét Horthy Miklóshoz kötötte, aki

¹ 1919. július 24-én Bécsben az antant bécsi missziójának vezetője, Cuninghame ezredes, valamint a Böhm Vilmos és Weltner Jakab vezette küldöttség megállapodott arról, hogy a bolsevik kormány helyét egy mérsékelt baloldali testület veszi át, amely átmenetet képez egy koalíciós polgári kormány felé, s akkor az antant feloldja az ország elleni blokádot és megkezdni a béketárgyalásokat. VARGA Lajos: Peidl Gyula szakszervezeti kormánya (1919. augusztus 1–6.). *Múltunk*, 2024/3. 4–8. DOI: <https://doi.org/10.56944/multunk.2024.3.9>; BÖHM Vilmos: *Két forradalom tüzeiben*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1990. 445–446.

² WELTNER Jakab: *Forradalom, bolsevizmus, emigráció*. Budapest, 1929. 252. Ennek a javaslatnak az előterjesztője a szerző szerint ő maga volt.

1919 augusztusában a Dunántúlon átvette a hatalmat, majd a Nemzeti Hadsereg élén Budapestre bevonulva a „szegedi gondolatot” az ország egész területére kiterjesztette, s terrort is alkalmazva létrehozta a keresztény-nemzeti Magyarországot. Az alábbiakban az események részletes bemutatásával ezeknek a nézeteknek a cáfolatára teszünk kísérletet, egyben a feltárt új adatokkal az ellenforradalmi rendszer létrejöttének a körülményeit is szeretnénk más megvilágításba helyezni. Kutatásunkat a minisztériumi iratanyagok mellett elsősorban a helyi elsődleges forrásokra, azaz az érintett vármegyék közigazgatási vezetői, az alispánok, a vármegyei és a kerületi kormánybiztosok – eddig kevésbé hivatkozott – iratanyagaira, valamint a helyi sajtó beszámolóira alapoztuk.

Az államcsíny és az első Friedrich-kormányok

A Tanácsköztársaság ellen szervezkedő ellenforradalmi csoportok három helyszínen is tevékenykedtek: Budapest mellett Bécsben és Szegeden. Utóbbi városban működött egy alternatív kormány Károlyi Gyula, majd P. Ábrahám Dezső vezetésével, s itt jött létre Horthy vezetésével a Nemzeti Hadsereg. Budapesten sem egyetlen ellenforradalmi csoport tevékenykedett, hanem különböző körök, titkos társaságok működtek, amelyek laza kapcsolatban vagy még abban sem álltak egymással. Terjedelmi okokból most nem térünk ki mindegyikre, csak arra, amelyik megdöntötte a Peidl-kormányt, és átvette a hatalmat.

Ez a csoport a Fehér Ház nevet viselte, megkülönböztetésül a vörös kommunizmustól. Tagsága harminc-negyven főt tett ki, s az 1919. júniusi ellenforradalmi felkelés után szerveződött meg az akkor le nem tartóztatott személyekből.³ A hangadói Csilléry András orvos,⁴ Bleyer Jakab, a budapesti egyetem bács-

³ *Nemzetgyűlési Napló, 1922–1926.* III. kötet, 248. 1922. augusztus 2. Pekár Gyula beszámolója az eseményekről.

⁴ Csilléry András (1883–1964) katonaoorvos, a háború idején ezredorvosként szolgált. A Friedrich-kormány népjóléti minisztere, majd a Wolff Károly-féle fő-

kai német származású tanára, Pekár Gyula író,⁵ Schnetzer Ferenc tábornok, a 68. jászkun gyalogezred volt parancsnoka és Friedrich István voltak. Friedrich 1883-ban született, mérnöki diplomát szerzett, majd külföldi munkavégzés után, 1908-ban Mátyásföldön gépjavitó műhelyt alapított, amit később vas- és felvonógépgyárrá fejlesztett. Sikeres vállalkozóvá és gyárossá válásában sokat segíthetett az, hogy felesége, Asbóth Emília apja, Asbóth Emil, a Ganz-Danubius gépgyár vezérigazgatója volt. Belépve a Függetlenségi és 48-as Pártba Friedrich Károlyi Mihály közeli ismerőse és politikai támogatója lett, s az 1918. októberi hatalomátvételnél is az egyik aktív résztvevője volt, a „láncchídi csatában” meg is sérült. Ezután a Károlyi-, majd a Berinkey-kormányban a hadügyminisztérium politikai államtitkára lett 1918 novemberétől 1919. február 8-ig. Ez idő alatt azonban szembefordult az új rendszerrel, s nagyon gyorsan az ellenforradalmi szervezkedések egyik központi alakjává vált. Államtitkárként kapcsolatba került Kozma Miklóssal és Gömbös Gyulával, akikkel 1919 januárjában konkrét ellenforradalmi hatalomátvételi tervet is kidolgoztak, amely azonban nem valósult meg.⁶ Egyes források szerint államtitkárként ő kezdte meg antibolsevista alapon a fehér tiszti századok szervezését.⁷ A Tanácsköztársaság idején Friedrich is illegalitásba vonult, de a szervezkedést folytatta. Csoportjuk Csilléry vagy Wein Dezső fogorvos lakásán találkozgatott, mivel mind a ketten orvosként dolgoztak, ezért

városi Keresztény Községi Párt alelnöke lett. 1922-ben ennek színeiben szerzett nemzetgyűlési mandátumot. Radikális jobboldali, antiszemita felfogású politikus.

⁵ Pekár Gyula (1867–1937). Középiskolába Budapesten és Bostonban járt, majd jogi egyetemet végzett, de végül író lett. Tagja volt a Kisfaludy Társaságnak és a Magyar Tudományos Akadémiának is. 1901-től országgyűlési képviselő.

⁶ KOZMA Miklós: *Az összeomlás 1918–1919-ben*. Kárpáti Stúdió, Köröstárkány–Kápolnásnyék, 2019. 105–106.; GÖMBÖS Gyula: *Válogatott beszédek és írások*. Szerk. VONYÓ József. Osiris Kiadó, Budapest, 2004. 35. Friedrich mint hadügyi államtitkár megbízta Gömböst, hogy dolgozzon ki egy ellenforradalmi tervet. Eszerint átveszik a hatalmat, és Schnetzer Ferenc tábornok katonai diktatúrát kiált ki. Lásd még: HEFTY Richárd: *Az ellenforradalom története*. Budapest, 1920. 18–19. (Hefty maga is részt vett ezeken a megbeszéléseken.)

⁷ VIDOR Gyula (szerk.): *Nemzetgyűlési almanach, 1920–1922*. Budapest, 1921. 48.

nem volt gyanús, ha sok ember fordult meg náluk.⁸ A Fehér Ház tagjai deklaráltan ellenforradalmi, antiszemita és antiliberalis beállítottságúak voltak, s ennek összefoglalására és képviselőtére találták ki a „keresztény-nemzeti” szóhasználatot, amelyet azután következetesen használtak is.

Az augusztus 6-án este sikeresen végrehajtott hatalomátvétel eredményeként másnap a terveiknek megfelelően felállt egy átmeneti hivatalnokkormány Friedrich vezetésével, amely letette az esküt a kormányzónak felkért Habsburg József királyi hercegnek. A minisztériumok élére egy-egy rangidős tisztviselő, államtitkár vagy szakember került, kivéve a népegészségügyi minisztériumot, amelynek Csilléry, és a hadügyet, amelynek pedig Schnetzer tábornok lett a minisztere. Ekkor Habsburg József kiáltványt intézett a magyar néphez, és „az antant itt levő hatóságaival történt tárgyalásai” alapján bejelentette az ügyvivő kormány megalakulását.⁹ Majd néhány nap múlva, augusztus 12-én Horthy Miklóst is kinevezte a magyarországi haderők „fővezérévé”, aki ezt országos proklamációban tette közhírré.¹⁰

Augusztus 12-én ülést tartott a P. Ábrahám Dezső vezette szegedi ellenforradalmi kormány, amelyen részt vett Horthy is. Ő bejelentette, hogy levelet kapott József főhercegtől, aki az antant-ra hivatkozva arra utasította, hogy vonja vissza az időközben a Dunántúl felé elindított csapatait Szegedre. Ezért felvetette a kérdést, hogy mit tegyen, ha ilyen ellentétes utasításokat kap a budapesti és a szegedi kormánytól. Ekkor a minisztertanács rövid vitát kezdett a két kormány működése következtében kialakult ellentmondásos helyzetről, majd ezt követően eldöntötte saját lemondását a Friedrich-kormány javára. Ebben a fő érv egyfelől Habsburg József személye volt, melyben garanciát láttak, s nem kívántak vele szembemenni. Másrészt tudták, hogy a budapesti csak ideiglenes kormány, amelyet egy új fog követni, s azt gondol-

⁸ KÁDÁR Lehel: Az augusztusi puccs. *Új Magyar Szemle*, 1920/1.

⁹ *Budapesti Közlöny*, 1919. augusztus 7. 1.

¹⁰ *Budapesti Közlöny*, 1919. augusztus 14. 1.

ták, hogy azt az antant el fogja fogadni. Ezért jegyzőkönyvezték a megszűnést, s bejelentették, hogy ők is Budapestre utaznak.¹¹

A szegedieknek részben lett igazuk, mert bár a Friedrich vezette ügyvivő kormány valóban csak hét napig maradt hivatalban, s egy új követte, de az antant egyelőre azt sem ismerte el. Az ideiglenes hivatalnokkormány ugyanis augusztus 15-én – újra József főherceg által kinevezve és előtte esküt téve – Friedrich elnöksége mellett átalakult rendes kormányrá,¹² de már bevonta más politikai irányzatok képviselőit is. Ezt Friedrich két okból tette. Egyfelől növelni kívánta a kormány társadalmi bázisát, másfelől eleget kívánt tenni az antant össznemzeti kormányzatra vonatkozó igényének. Ezért került be Nagyatádi Szabó István és Mayer János az Országos Kisgazda- és Földműves Párt, Haller István és Huszár Károly a keresztényszocialisták, valamint Lovászy Márton a Függetlenségi és 48-as Párt képviselőjébe. Ugyanakkor megmaradtak a Fehér Ház tagjai, Csilléry és Schnetzer korábbi pozíciójukban, míg Bleyer Jakab a nemzeti kisebbségek minisztere lett. Pekár Gyula először a vallás- és közoktatási minisztériumban kapott államtitkári kinevezést, majd szeptember 11-től, mivel több nyelven – franciául és angolul – is folyékonyan beszélt, az antantmissziókkal folytatandó tárgyalások tárca nélküli minisztere lett.

A hatalomra jutott ellenforradalmi kormány augusztus 8-án tartott először hivatalos ülést, s azon kimondták, hogy „Magyarország hivatalos elnevezése Magyar Köztársaság, amelynek élén József királyi herceg mint kormányzó áll”.¹³ Intézkedést hoztak arról, hogy az 1918. október 30-án hivatalban lévő közigazgatási tisztviselők, illetve testületek kötelesek újra munkába lépni. Az augusztus 29-i kormányülésen azonban arról is döntöt-

¹¹ KELEMEN Béla: *Adatok a szegedi ellenforradalom és a szegedi kormány történetéhez (1919)*. Szeged, 1923. 469–470.

¹² Az eskü szövegének közjogi része a következőképpen szólt: „Mindaddig, amíg a nemzet Magyarország államformáját alkotmányos úton meg nem állapítja, Magyarország kormányzójaul József főherceget ismerem el, hozzá hű leszek, titkait megőrzöm és Őt minden erőmmel támogatni fogom.” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) K 26. Miniszterelnökségi iratok. 1919. I. tétel, 3872.

¹³ MNL OL K 27. Minisztertanácsi jegyzőkönyvek. 1919. augusztus 8. 10.

tek, hogy a demarkációs vonal által meghatározott ország területét több törvényhatóság összevonásával nyolc körzetre osztják, amelyek élére kormánybiztosokat neveznek ki.¹⁴ A kormánybiztosok hatáskörét a háború esetén alkalmazható, kivételes intézkedésekről szóló 1912. évi LXIII. törvénycikk határozta meg.

Ez alapján a kormánybiztosi struktúrának három szintje jött létre. Pallavicini György őrgrófot a kormány augusztusban Baranya, Somogy, Tolna és Veszprém megyék kormánybiztosának nevezte ki, mely döntést 1919. szeptember 4-én megváltoztatva másnapi hatállyal „a hadsereg fővezér mellé a Dunántúl[on] alakított nemzeti hadsereg körzetére kiterjedő hatáskörrel” központi kormánybiztosnak delegálta.¹⁵ Feladata kettős volt: egyfelől irányítani a dunántúli kerületi kormánybiztosságokat, másrészt kapcsolatot tartani a Nemzeti Hadsereg főparancsnokságával. A következő szint a dunántúli kerületi kormánybiztosságoké volt, amelyből három jött létre: I. Moson, Sopron, Vas és Zala megyék területe, kormánybiztosa Sigray Antal, székhelye Szombathely; II. Komárom, Esztergom, Fejér, Veszprém és Győr megyék Bartos János kormánybiztossal, székhelye először Győr, majd Székesfehérvár; III. Baranya, Somogy, Tolna megyék, melynek élére augusztus 14-én Bartal Aurél Tolna megyei földbirtokost, 1919. szeptember 5-én pedig Gaál Gaszton balatonboglári nagybirtokost nevezték ki, Kaposvár székhellyel.¹⁶ S végül a harmadik szint a törvényhatóságoké volt, azaz minden vármegye és törvényhatósági jogú város élén is állt egy-egy kormánybiztos. Ezek általában helybeli földbirtokosok vagy vezető megyei/városi tisztségviselők voltak. Fejér megyében például Károlyi József volt főispánt, Vas megyében Herbst Géza alispánt, Zalában Eitner Zsigmond, Somogyban pedig Svastics Nándor megyebeli földbirtokosokat nevezték ki.

A társadalom különböző csoportjainak egyes képviselői gyorsan és egybehangzóan reagáltak a hatalomváltásra: azonnal felajánlották támogatásukat az új kormánynak. Már az államcsíny másnapján körlevélben fordult a katolikus hívekhez Mészáros

¹⁴ Uo. 1919. augusztus 29. 10.

¹⁵ MNL OL K 148.a. Belügyminisztérium elnöki iratai. 33. tétel, 6003/1919.

¹⁶ *Budapesti Közlöny*, 1919. szeptember 10. 1.

János, a Budapesti Érseki Helynökség prelátusa, hogy végre „megdőlt a vallás és haza esküdt ellenségeinek rémuralma”, és a közelgő nemzetgyűlési választásoknál „egyértelműen azok mellé álljanak, akik kifejezetten keresztény és nemzeti eszmék megbízható képviselői kívánnak lenni”.¹⁷ A plébánosokhoz írt bizalmas levelében még ennél is nyíltabban szólította fel őket a keresztény-nemzeti pártok támogatására, egyben utasította őket a keresztény sajtó támogatásának megszervezésére. Már augusztus 9-én Budapestre utazott Csernoch János hercegprímás Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök társaságában. Tárgyaltak József királyi herceggel, majd Friedrichhel is. A miniszterelnök hajlandó volt az együttműködésre, így egyezség jött létre köztük, amelynek eredményeként kerültek be a kormányba a keresztényszocialisták, s vette át a miniszteri tárcáját néhány nappal később Haller István propagandaminiszter és Huszár Károly vallás- és közoktatásügyi miniszter. Ezek után a katolikus egyház a támogatásáról biztosította a kormányt, melyet az első püspöki tanácskozáson deklaráltak, és erről – Prohászka megfogalmazásában – püspöki körlevelet is kiadtak.¹⁸ Ez a támogatottság tovább bővült, amikor Raffay Sándor evangélikus püspök engedélyt adott felekezete híveinek a keresztényszocialista pártokba való belépéshez.¹⁹ A kormányt és pártját vidéken is segítették az egyházak, ahogy az kiderül Pallavicini kormánybiztos 1919. október 8-án írt bizalmas leveléből: „A magam részéről is igen üdvösnek tartom, ha a keresztény egyházak lelkeskedő papsága kiveszi részét a keresztény megújodás nagy munkájából és a módozatok iránt a tárgyalást az egyházi főhatóságokkal már meg is indítottam.”²⁰

¹⁷ GERGELY Jenő: *A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977. 137.

¹⁸ Uo. 139. és GERGELY Jenő: *A püspöki kar tanácskozásai. A magyar katolikus püspökök konferenciáinak jegyzőkönyveiből, 1919–1944*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1984. 74.

¹⁹ GERGELY Jenő: *A püspöki kar... I. m. 74.* – Pápán például az 1919. szeptember 7-én tartott nagy keresztényszocialista népgyűlés tiszteletbeli elnökének Gyurácz Ferenc evangélikus püspököt kérték fel. *Pápa és Vidéke*, 1919. szeptember 7. 1.

²⁰ MNL Fejér Megyei Levéltár (FML) VI. 1.a. Dunántúli Központi Kormánybiztosság bizalmas iratai. 14/1919.

Ugyancsak azonnal reagáltak a budapesti iparosok és kereskedők küldöttjei, akik már 7-én felkeresték a miniszterelnököt és a kormányzót. Friedrich mint „iparos az iparost” üdvözölte őket, közölve, hogy „most nem politikusokból és arisztokratákból, hanem hivatalnokokból, iparosokból, orvosokból és tanárokból állították össze a kabinetet”.²¹ Augusztus 9-én Budapest főváros delegációja érkezett Bódy Tivadar polgármester vezetésével, 11-én „az írók, publicisták és tanárok küldöttsége” Szabó Dezsővel az élen, 18-án pedig a Magyar Asszonyok Nemzeti Szövetségének küldöttsége kereste föl a főherceget és a miniszterelnököt. Vezetőjük, Tormay Cécile közölte, hogy „az egész magyar keresztény női társadalom” nevében járnak el, amikor támogatásukról biztosítják a kormányzót és a kormányt. Felajánlották segítségüket az új nemzetépítő munkában „hiszen a családban [sic!] az asszonyok viszik bele a meggyőződést és a hitet”, egyben kérték a kormányt, hogy akadályozza meg azt a rombolást, amit szerintük addig a magyar sajtó egy része végzett, amely „ellentétben volt a lelkünkkel”, és „ne rombolja le a sajtó és az irodalom, amit mi a családon belül felépítünk”.²² Eddig „[m]agyar sajtó nem volt, legfeljebb magyarországi sajtó” – mondta Tormay, ezért kérték a miniszterelnököt, hogy megfelelő papírmennyiség biztosításával tegye lehetővé a keresztény sajtó megjelenését és térhódítását.²³ Friedrich a válaszában hangsúlyozta, hogy a most következő választásokon a nők megkapják a választójogot, és számít a támogatásukra a „virágzó, új, keresztény Magyarország” megteremtésében.

Már másnap újabb, még komolyabb delegáció jelentkezett. Augusztus 19-én kereste föl a kormányt a gazdaszövetségek nagy

²¹ *Zala*, 1919. augusztus 8. 1.

²² *Reggeli Hírek*, 1919. augusztus 18. 2.

²³ Ennek a kezdeményezésnek állt az élére Zalaegerszegen az ottani fiatal plébános, Pehm József, a későbbi Mindszenty bíboros, aki ugyanebben az időben beszédeivel, az azokból összeállított „Vigyázatok az újsággal!” című brosrúrával és saját lapjával mutatott példát. Figyelemre méltó, hogy ebben a brosrúrában Tormay idézett mondatához hasonló megállapítás szerepel, egy apró, de fontos kiegészítéssel: „Magyar sajtó nincs, csak magyarországi zsidó sajtó!” A brosrúra teljes szövegét ismerteti Paksy Zoltán: *Zalaegerszeg társadalma és politikai élete 1919–1939*. (Zalaegerszegi Füzetek 13.) Millecentenárium Kiadó, Zalaegerszeg, 2011. 129–163., 143.

küldöttsége, amelyben részt vettek az Országos Magyar Gazdasági Egyesület (OMGE), a Magyar Gazdaszövetség, a Hangya, az Országos Központi Hitelszövetkezet és több más mezőgazdasági érdekképviselő, valamint a megszállás alatt nem álló vármegyék gazdasági egyesületeinek képviselői. A delegációt Somssich László gróf, a Gazdasági Egyesületek Országos Szövetségének elnöke vezette. Beszédében hangsúlyozta, hogy „az ország teherbíró képességének gerincét alkotó” gazdaosztályt képviselik, s azért jöttek, hogy „ragaszkodásukról és támogatásukról” biztosítsák a kormányzót és a miniszterelnököt.²⁴ Ugyanakkor közölte azt is, hogy ez csak akkor lesz maradandó, ha „biztosítékot kap” arra, hogy az ország irányításába – különösen a földművelésügyi minisztérium munkájába – az általuk képviselt szervezetek szakembereit bevonják, s az elkövetkező időben az érdekeiknek megfelelő kormányzás kezdődik. Az úri birtokosok képviselői tehát nagyon gyorsan reagáltak a politikai fejleményekre, és azonnal nyomást gyakoroltak a kormányzatra. Talán mondani sem kell, hogy mind a kormányzó, mind Friedrich teljes egyetértéssel fogadta az előadottakat, s utóbbival a küldöttség a fogadás után már konkrét tárgyalásokba is kezdett.

Az események további menetét azonban az határozta meg, hogy az antant milyen álláspontot foglal el a magyarországi helyzettel kapcsolatban. Ez nemcsak a kormányra, hanem a teljes magyar politikai rendszerre vonatkozott, hiszen ekkor még az ország államformája sem volt tisztázott. Ahogy láttuk, a Friedrich-kormány egyelőre megmaradt a köztársaság mellett, amelynek azonban egy Habsburg herceg volt a „kormányzója”. A Szövetséges és Társult Hatalmak Legfelsőbb Tanácsa augusztus 4-én döntött arról, hogy a román megszállás felügyeletére, a magyar kormánnyal való kapcsolattartás, valamint a fegyverszünet betartásának ellenőrzésére „egy szövetséges tábornokokból fölállított – kísérettel megerősített – bizottságot küldenek” Budapestre, amely egy angol, francia, olasz és amerikai tagból fog állni.²⁵ Ennek megfelelően néhány napon belül meg is

²⁴ *Reggeli Hírek*, 1919. augusztus 19. 2.

²⁵ ÁDÁM Magda–ORMOS Mária (szerk.): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről, 1919–1920*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 2004. 20–27.

érkeztek Budapestre a már itt tartózkodó Romanelli alezredes mellé az ugyancsak olasz Mombelli, valamint az angol Gorton, az amerikai Bandholtz és a francia Graziani tábornokok vezette katonai missziók. Ez Magyarország számára segítséget is jelentett, hiszen az antantküldöttségek (és -katonák) jelenléte akadályozhatta a román hadsereg fosztogatását, amely folyamatosan zajlott.

Bandholtz augusztus 15-én közölte a Friedrich-kormány képviselőivel, hogy a Legfelsőbb Tanács egyelőre nem ismeri el a kormányt, mert nem tartja kellően „szilárdnak” ahhoz, hogy vele a béketárgyalásokat megkezdje. Ezért egy széles társadalmi támogatottságon alapuló kormányt tudnak csak elismerni.²⁶ Friedrich azonban mindenáron ragaszkodott a hatalomhoz, ezért igyekezett megfelelni az antant követelményeinek. Ahogy már láttuk, augusztus 15-én úgy alakította át a kormányát, hogy abba más pártok képviselői is bekerültek, melyet a hivatalos közlönyben is úgy hoztak nyilvánosságra, hogy az „összetételében a társadalom valamennyi dolgozó rétegét képviselőhöz juttatja, és így megfelel az ország közhangulatának”.²⁷ Ez üzenet volt az antant képviselőinek. Ezenkívül a kormány megtárgyalta a választójog kérdését is, és ebben is megfelelt a Legfelsőbb Tanács elvárásainak, mert a lehető legdemokratikusabb általános és titkos választási szabályozást fogadta el.²⁸

Azonban komoly problémát jelentett Habsburg József személye, aki ellen a csehszlovákok és a délszlávok is azonnal tiltakoztak, mert a Habsburg-restaurációt elfogadhatatlannak tartották, de erről a békekonferencia is hasonlóan döntött. A csehszlovákok azt hitték, hogy a kormány a románokkal való együttműködés eredményeként került hatalomra, hogy velük megegyezve hátrányba hozzák Csehszlovákiát, amely így nem tudja maradéktalanul érvényesíteni területi és anyagi követeléseit. Beneš

²⁶ *A Bandholtz-napló. Román megszállás Magyarországon.* Ford. LENGYEL Gábor. Fekete Sas Kiadó, Budapest, 2020. 50.

²⁷ *Budapesti Közlöny*, 1919. augusztus 15. (esti kiadás) 1.

²⁸ A kormány az augusztus 19-i és 20-i ülésén tárgyalta meg a választójog főbb kérdéseit, majd a belügyminiszter elkészítette a rendeletet, amelyet Beniczky Ödön augusztus 29-én mutatott be a kormányülésen. Ezt Friedrich végül több rendeletben szabályozva 1919. november 17-én adta ki.

ezért már augusztus 12-én határozottan tiltakozott Habsburg József személye és a Friedrich-kormány elismerése ellen, amelyet Clemenceau akceptált is.²⁹ „Pusztán az a tény, hogy az államfői tisztséget egy Habsburg tölti be, korlátozza annak a lehetőségét, hogy bizalommal legyünk egy olyan állami vezetés iránt, amelyik kétséggkívül államcsínnyel jutott hatalomra idegen megszállás idején” – írta az antanttanács a Szövetséges Katonai Missziónak augusztus 18-án.³⁰

Ezért a misszió augusztus 21-én magához hívatta Habsburg Józsefet, és felszólította a kormányzói posztról való lemondásra. Bandholtz beszámolója szerint a főherceg ezt hisztérikusan vette tudomásul, majd még napokig próbálkozott a küldöttség egyes tagjainál, hogy meggyőzze őket személye fontosságáról, de eredménytelenül.³¹ Végül, mivel más választásuk nem maradt, augusztus 23-án bejelentették mind Habsburg József, mind a Friedrich-kormány lemondását.³²

A békekonferencia Legfelsőbb Tanácsa több okból nem fogadta el a Friedrich-kormányt. Egyrészt bizalmatlanok voltak vele, mert államcsínnyel került hatalomra, másrészt mert ezt Habsburg József királyi herceggel együttműködve tette, s a „monarchista” politikai irányt nem tolerálták. Hangsúlyozni kell, hogy a Legfelsőbb Tanács számára prioritás volt, hogy olyan kormány álljon Magyarország élén, amely széles társadalmi támogatottsággal bír, mert csak ebben az esetben kívánták megkezdeni a békeszerződés tárgyalásait – és mindezt nem látta garantáltnak a Friedrich-kormány alatt.

²⁹ ÁDÁM Magda–ORMOS Mária: I. m. 43–44.; *A Bandholtz-napló...* I. m. 58–59.; ORMOS Mária: *Padovától Trianonig, 1918–1920*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1984. 342. Pašić, a délszláv küldöttség vezetője augusztus 15-én tiltakozott. ÁDÁM Magda–ORMOS Mária: I. m. 54–55.

³⁰ ÁDÁM Magda–ORMOS Mária: I. m. 64.

³¹ Habsburg József Ágost egyébként a királlyá koronázás gondolatával is komolyan foglalkozott, s erről Mombelli tábornokot is igyekezett – minden eredmény nélkül – meggyőzni. *A Bandholtz-napló...* I. m. 75–76.; NÁNAY Mihály: *Habsburg József főherceg. A katona és a politikus: 1914–1924*. Unicus Kiadó, Budapest, 2018. 221.

³² *A Bandholtz-napló...* I. m. 66. A külügyminiszter ekkor adta át a lemondó nyilatkozatokat az antantmisszióknak.

A kormány lemondásának hírére felzúdulás követte, amelyet a fővárosban a helyi keresztényszocialista szervezetek által kezdeményezett tömegdemonstráció fejezett ki augusztus 27-én. Nemcsak a fővárosból, hanem vidékről is érkeztek csoportok és küldöttek, a sajtó beszámolója szerint elsősorban a főváros környéki településekről, hogy tiltakozzanak a kormány ellehetetlenítése miatt. Sokan, mint például a vasutasok és a postások, saját hivatásuk egyenruhájába öltöztek, mások pedig magyar népviseleti ruhába. A sajtótudósítás szerint a többeszes tömeg dél körül vonult föl a várba, s először az antantmisszió székháza előtt gyülekezett. Ott több nagyobb küldöttség memorandumot adott át az antant képviselőinek: a kormány maradását követelték arra hivatkozva, hogy az a magyar népet hitelesen képviseli. A bíróságok, ügyészségek, az államrendőrség és néhány más közhatalmi szerv vezetőjének, illetve a minisztériumok főtisztviselőinek aláírásával készült beadvány szerint, ha „a távozó kormány nem is hivatkozhatott a nép kifejezett akaratára, bejelenthetjük, hogy irányában és összeállításában mégis a magyar nép túlnyomó többségének akaratát képviselte és nem rajta múlt, hogy a szociáldemokratapárt abban nem volt hajlandó képviselést vállalni”.³³ A memorandum szerint az ipari munkásság a régi Magyarországon a társadalomnak csak hat százalékat adta, ezért ennél nagyobb képviselést a kormányban nem kaphat. A szöveg ezzel kapcsolatban – talán kevésbé diplomatikusan módon – arra is fölhevítette az antant képviselőinek a figyelmét, hogy egyébként is ez az ipari munkásság vitte a bolsevizmusba az országot „destruktív idegen fajú elemek vezetése” alatt.³⁴

³³ *Reggeli Hírek*, 1919. augusztus 27. 2–3.

³⁴ Az esetről Bandholtz tábornok is beszámolt a naplójában, a rá jellemző érdekes stílusban: „Ma számos küldöttség jelent meg kint a palotaudvaron az úgynevezett keresztényszocialisták képviselőiben: valamennyien a zsidók ellen ágáltak és gyakorlatilag maguknak követelték a kormány irányítását. Az egyik delegáció, amelyet négy hangoskodó, harcias nő (csinos egyikük sem volt), valamint három bolsevistának kinéző férfi alkotott, bejutott a tanácssterembe, habzott a szájuk magyarul, angolul és franciául, ám közölték velük, hogy a Misszió nem avatkozhat bele Magyarország belügyeibe. [...] Valamennyi [antant] képviselő egy kosárnyi táviratot kapott, majd mindegyiket az úgynevezett keresztényszocialistáktól.” *A Bandholtz-napló...* I. m. 70–71.

A demonstrálók ezután a miniszterelnöki palotához vonultak. Friedrich ekkor a palota erkélyére kilépve beszédet mondott a tömegnek, amely „Keresztény Magyarországot!” felkiáltásokkal őt éltette.³⁵ „Nagyon jól esik ez a bizalom, azonban kedves testvéreim erre igazán nem volt szükségem, mert énbennem tántoríthatatlanul az az elhatározás, hogy nem tágitok” – mondta Friedrich. „Én tudom azt, hogy a magyar népet, a magyar közhangulatot ma az én kormányom föltétlenül képviseli. [...] Kedves testvéreim! El van döntve, én a helyemen maradok. Az egész országból ezrével jönnek a táviratok; én ezek szerint egyenesen áruló volnék, ha cserben hagynám azt az irányt, amelyen elindultam. És én ezt az áruló szót meg is érdemelném, ha meghátrálnék.” Friedrich beszéde után Tormay Cécile szólt „a magyar nők nevében”, majd Szita Ernő a postások, Weisz Konrád a vasutasok, Száva János pedig a „magyar tanítótság” nevében állt ki a kormányfő mellett, ahogy Weisz megfogalmazta: „[t]ántoríthatatlan hűséggel követik [...] a miniszterelnököt a keresztény Magyarország újjáépítő munkájában.” Ezután Haller István propagandaminiszter beszélt, aki „aknamunkát” sejtetett a kormány elleni támadások mögött, amely „a kereszténytelen és nemzetietlen irányzatot [akarja] az ország nyakára visszaültetni”.

Ezt a kormány melletti demonstrációt egyetlen politikai irányzat kezdeményezte, azonban egyre nyilvánvalóbbá vált, hogy ez Budapesten szélesebb társadalmi támogatottságot élvez. A kormánypárti újság beszámolója szerint ez az egész országra jellemző volt, hiszen a különböző településekről és szervezetektől százezrekre érkeztek táviratok és levelek a kormány támogatása érdekében.³⁶ Friedrich tehát ügyesen kapcsolta össze a saját személyét az antibolsevista állásponttal, mintha csak ő tudna vezetni egy keresztény-nemzeti kormányt.³⁷

³⁵ *Reggeli Hírek*, 1919. augusztus 27. 2.

³⁶ A híradás szerint ezek jellemzően egy-egy település vagy helyi szervezet kormány melletti kiállását mutatták be, és tiltakoztak bármilyen nem keresztény-nemzeti kormány ellen. *Reggeli Hírek*, 1919. augusztus 27. 3–4. és augusztus 28. 1–2.

³⁷ Lásd például a sajtóban tett nyilatkozatát: „Szerintem Keresztény Blokk ma aequale [egyenlő] Keresztény Magyarország. És ebből a tételből tágitani soha nem fogok.” *Nemzeti Újság*, 1919. október 1. 1.

A harmadik Friedrich-kormány

Az augusztus 23-án történt lemondás után néhány nappal Friedrich új kormányt alakított, immáron a harmadikat.³⁸ Arra továbbra is nagyon vigyázott, hogy olyan ismert, komoly tekintéllyel bíró politikust ne nevezzen ki, aki csorbíthatta volna az ő befolyását. A kabinetet azonban igyekezett még látványosabban úgy összeállítani, hogy abban minden társadalmi réteg képviselve legyen, ezért a kisgazdák minisztere mellett – amelyet már nem Nagyatádi, hanem Sokorópátkai Szabó István töltött be – megjelent az ipari munkások minisztere is, Oláh Dániel keresztényszocialista vasmunkás személyében.³⁹ Csak a szociáldemokraták hiányoztak továbbra is. Friedrich ekkor levelet intézett Clemenceau-hoz, amelyben tájékoztatta, hogy a Legfelsőbb Tanács utasítására Habsburg József és a kormány augusztus 23-án lemondott. Megalakult azonban az új kormány, amely „a magyar nemzet túlnyomó nagytöbbségének a szimpátiáját bírja, amiről a katonai missziók vezetőinek bizonyára volt alkalmuk meggyőződni. Az összes felmerült jogos kívánságokat igyekeztem a kabinet megalakításánál figyelembe venni. Ennek megfelelően képviselve vannak a kabinetben a kis- és nagyipar, a kereskedelem, a hivatalnokosztály, a mezőgazdasági osztály és az ipari munkásság” – írta. A szociáldemokraták kizárását – hosszan magyarázva – azok bolsevik kötődésével indokolta, ezért „helyettük a dolgozó munkások képviselőit vettem be”. Közölte, hogy kormánya három-négy héten belül nemzetgyűlési választásokat fog rendezni (olyan területen, amelyről „a román királyi csapatok parancsnokságával meg tudunk egyezni”), amelynek „döntését minden magyar ember magára nézve kötelezőnek fogja elismerni”. Felajánlotta, hogy antantmegfigyelők és -ellenőrök, legyenek akár szociáldemokraták, jelen lehetnek

³⁸ MNL OL K 27. 1919. szeptember 3., 11., 17–18., 21–22.

³⁹ Oláh Dániel egyszerű vasmunkás volt, és a budapesti MÁV-gépgyárban dolgozott mint kazánépítő. Aktív tagja volt a keresztényszocialista szakszervezetnek, de politikai szerepet korábban nem játszott. 1919. augusztus 26-án váratlanul megjelentek a munkahelyén Friedrich küldöttei, és felkérték a kormányban való részvételre. VIDOR Gyula (szerk.): *Nemzetgyűlési almanach, 1920–1922*. Budapest, 1921. 99–100.

a választásokon. Ugyanakkor azt kívánta, hogy a Szövetséges Katonai Misszió ne avatkozzon bele a magyar belügyekbe, csak a humanitárius segítség és szükség esetén a rendfenntartás érdekében, s egyben Clemenceau támogatását kérte kormánya részére.⁴⁰

Az antant jóváhagyása azonban egyre késett, így a kormány helyzete ingatag maradt. A miniszterelnök hatalmon maradását az segítette, hogy a Dunántúlon a törvényhatóságok régi-új vezetői támogatták az ellenforradalmi kormányt – ezt a sorban küldött vármegyei közgyűlési feliratok is tanúsítják⁴¹ –, ráadásul Friedrich megkísérelte a társadalmi bázisát tovább szélesíteni az-
zal, hogy rövid dunántúli körútra indult. 1919. szeptember 7-én, vasárnap délután utazott el a fővárosból különvonattal Haller, Schnetzer és Ereky Károly miniszterek, Szakáts Andor sajtó-főnök, valamint újságírók és néhány főtisztviselő kíséretében. A küldöttség összetétele is mutatja, hogy ezt politikai kampány-körútnak szánták, amelyben a legmegbízhatóbb hívei és a propaganda felelősei vettek részt. Az első állomás Székesfehérvár volt, ahol Károlyi József volt főispán és a város előljárósága, valamint egy román ezredes és egy angol tiszt fogadta.⁴² Utóbbi mutatja, hogy az út a román megszálló hatóságokkal és az antantdelegációkkal való egyeztetés eredményeként zajlott le. Károlyi József mint újonnan kinevezett Fejér vármegyei kormánybiztos is ekkor foglalta el hivatalát.

A vasútállomáson történt fogadás után a vármegyeházára hajtottak, ahol a kormánytámogató fővárosi lap tudósítása szerint nagy tömeg várta a miniszterelnököt. Itt Friedrich beszédet mondott, amelyben nem sokáig kerülgette a lényegét: „Azért jöttem ide önök közé, hogy a szemükbe nézzek, hogy megkérdezzem, hajlandók-e engem támogatni.”⁴³ Ezt úgy keretezte, hogy hajlandók-e őt abban támogatni, hogy a keresztény Magyarország

⁴⁰ MNL OL K 27. 1919. augusztus 27.

⁴¹ MNL OL K 26. 1. tétel, 177/1919. csomó. Ezek nem egyszerű protokolláris üdvözlések, hanem rendkívüli városi és vármegyei közgyűlési határozatok voltak, melyeket leginkább egy megszállás alól felszabadult ország örömmámorban úszó megnyilvánulásaihoz lehet hasonlítani.

⁴² *Fejérmegyei Újság*, 1919. szeptember 10. 1.

⁴³ *Reggeli Hírek*, 1919. szeptember 10. 1.

kiepítésével mentse meg az országot: „Munkámban egyik gáncs a másikat éri, az egész világon egy szervezett sajtótámadás központjába jutottunk. Kérdezem önöktől, hogy miért? Azért, mert én voltam az első magyar miniszterelnök, aki ki mertem mondani, hogy Magyarország keresztény ország [...] Bármennyire szeretnék is, hogy kiejtsem kezemből a vezetést, nem teszem” – fogalmazott egyértelműen a miniszterelnök.

A vármegyei gyűlés után a küldöttség felkereste Prohászka püspököt a palotájában, akivel hosszan egyeztettek, majd a püspök követte őket a vasútállomáson lévő étterembe, ahol közös vacsorán vettek részt. A körút következő állomása Szombathelyen volt, ahova reggel érkeztek meg (kivéve Schnetzer hadügyminisztert, aki Fehérvárról Siófokra utazott, hogy Horthyval tárgyaljon). A vasútállomáson más előjárók mellett Lehár Antal ezredes, a nyugat-magyarországi katonai csapatok parancsnoka és Sigray Antal kormánybiztos fogadták. A miniszterelnök érkezésének hírére fölbolydult a város, s a sajtó beszámolója szerint hatalmas tömeg vonult az utcára, amely őt élte. A főispáni hivatalban Friedrich fogadta a tisztelgő küldöttségeket, a vasutasokét, a városi polgárságét, a tisztikarét és végül a kisgazdák mintegy száztagú delegációját, amelyet Pungor Máté kajdi kisgazda vezetett. Ezután a vármegyei erkélyére kilépve lelkesítő beszédet intézett a több ezer fős tömeghez: „Arra kérem önöket, hogy ha szétmennek, vigyék el a falvaikba, tanyáikba, házaikba a hírt, hogy keresztény Magyarország épül...” Friedrich közölte azt is, hogy „a kormány elsősorban a magyar vidékre akar támaszkodni”.⁴⁴

Friedrich küldöttsége ezután Győr irányába indult tovább, Sárvár, Celldömölk és Pápa megállókkal. Sárváron Huszár Károly mint az ottani választókerület régi országgyűlési képviselője fogadta őket és csatlakozott hozzájuk, Celldömölkön Mikes János szombathelyi megyéspüspök, Pápán a helyi előjárók mellett Gyurácz Ferenc evangélikus püspök várta őket.⁴⁵ Mind a három helyen ünneplő tömeg gyűlt össze a feldíszített

⁴⁴ *Reggeli Hírek*, 1919. szeptember 10. 1.; *Vasvármegye*, 1919. szeptember 10. 1.

⁴⁵ *Pápa és Vidéke*, 1919. szeptember 9. 2.; *Pápai Hírlap*, 1919. szeptember 10. 1

állomásokon. Pápán a püspökön kívül a polgármester a város előljáróságával, a járási főszolgabíró, a katolikus apátplébános, továbbá a keresztényszocialista párt, az iparkamara, helyi üzemek és gyárak képviselői fogadták őket. A tömegben népviseletbe öltözött asszonyok is voltak, akik virágokkal és nemzeti színű zászlókkal díszítették fel a vonatot, amíg az állomáson várakozott. Beszédet Friedrich és Haller mondott, távozáskor pedig cigányzenekar búcsúztatta őket.

Huszár Károly azért tartózkodott Sárváron, mert előző nap kereszténypárti nagygyűlést tartottak a településen, melyen mintegy nyolcezer ember gyűlt össze, akik fellobogózott kocsikkal érkeztek zeneszó mellett a környező falvakból. Huszár Károly mondott beszédet a település központjában, felszólította a katolikusokat, hogy fogjanak össze a protestánsokkal a keresztény Magyarország megteremtése érdekében. Rajta kívül a helyi gyógyszerész, valamint Lingauer Albin, a *Vasvármegye* című megyei lap főszerkesztője mondott beszédet.⁴⁶

Visszatérve a miniszterelnöki delegációra, azt Győrben Bartos János kormánybiztos, valamint a város és a vármegye előljárói fogadták. Ezután itt is a vármegyeházára hajtottak, miközben az egész város az utcákon tolongott és ünnepelte a miniszterelnököt. A zsúfolásig megtelt közgyűlési teremben a helyi notabilitás, valamint a különböző foglalkozási ágak és kamarák küldöttei fogadták Friedrichéket. A kormányfő beszédében gyakorlatilag a Székesfehérváron mondott szavait ismételte meg, itt is kérve a helyiek támogatását, és meghirdetve a keresztény Magyarország programját.⁴⁷ A küldöttség végül a másfél napos dunántúli körút után hétfő este tért vissza Budapestre.⁴⁸

Ez az út látványosan bizonyította, hogy a Friedrich által meghirdetett „keresztény Magyarország” hívószó vidéken is széles tömegeket mozgatott meg, a kormány mögött valós társadalmi támogatottság állt, és a meg nem szállt országrészek fölött tekin-

⁴⁶ *Vasvármegye*, 1919. szeptember 10. 2.

⁴⁷ *Reggeli Hírek*, 1919. szeptember 10. 3.

⁴⁸ Friedrich október elején újabb útra indult, ezúttal Zala megyébe. Október 5-én este érkezett meg Keszthelyre Huszár, Ereky és Csilléry társaságában, ahonnan másnap Nagykanizsára és Zalaegerszegre indultak tovább.

téllyel és kormányzati hatalommal rendelkezett. Itt tulajdonképpen helyreállt a korábbi közigazgatás, amely fölött a kormány a már említett kormánybiztosok segítségével felügyeletet és irányítást gyakorolt. A kormánybiztosi iratokban található számtalan jelentés tanúsítja, hogy a korábbi rend már augusztus közepére mindenhol helyreállt, a régi hatósági tisztviselők vagy visszatértek a helyükre, vagy gondoskodtak a helyettesítésükről, s ezek a kormánybiztosok irányítása alatt megkezdték a működésüket. A kapcsolattartás egymással és a kormánnyal telefon vagy távirat útján zajlott, illetve – ahogy az Pallavicini kormánybiztos és Beniczky belügyminiszter rendelkezéseiből is kiderül – futárszolgálat, melyet rendőrségi tisztviselők láttak el.⁴⁹ A megyékben a visszatérő alispánok átvették a közigazgatás vezetését, akik a hatalomátvételnél az ott állomásozó katonai erők fölött is rendelkeztek,⁵⁰ majd ha szükséges volt, további karhatalmi csapatokat szerveztek. Vas és Sopron megyékben pedig a Lehár vezette katonai alakulatok biztosították a rendet. Mindez szemben áll a korábbi olyan megállapításokkal, melyek szerint ebben az országrészben kizárólag a Nemzeti Hadsereg tudta helyreállítani a rendet.⁵¹

Friedrichet a körút tapasztalatai megerősíthették abban, hogy kormánya komoly társadalmi támogatottsággal bír, s ez még hajthatatlanabbá tette a hatalom megtartása érdekében.

⁴⁹ MNL Somogy Megyei Levéltára (SML) IV. 401.b. Somogy vármegye főispánjának általános iratai. 74/1919. Kelemen Béla szegedi kormánybiztos 1919. október 10-i jelentése szerint a „hivatalos aktákat” a belügyminiszter rendelete szerint hetente küldi Budapestre egy rendőrségi tisztviselővel, tehát a futárszolgálat nemcsak a Dunántúlon, hanem a románok által megszállt országrészek felé is működött. MNL OL K 32. 1919. 14/a.

⁵⁰ MNL SML IV. 402.a. Somogy Vármegye Törvényhatósági Bizottságának közgyűlési jegyzőkönyvei. 1919. október 14. Tallián Andor somogyi alispán beszámolója szerint például ő augusztus 2-án átvette a hivatalt, majd néhány nap múlva a Török Béla alezredes, dandárparancsnok vezette megbízható katonákkal a helyben állomásozó vörös csapatokat lefegyverezték. Zalaegerszegen ugyanez történt a páncélvonattal érkező székely alakulat katonáinak segítségével.

⁵¹ Lásd például: „A [fehér]terrorral nemcsak a kommunistákkal és más haladó emberekkel számol le Horthy, hanem mindenkinek tudtára adja: nincs más hatalom Magyarországnak meg nem szállt részein, csak az övé.” PINTÉR István: *Ki volt Horthy Miklós?* Zrínyi Kiadó, Budapest, 1968. 56.

A kormány helyzetét tehát nem belpolitikai tényezők, hanem a külsők tették ingataggá: az antant elutasítása, valamint a román megszállás okozta akadályok. Gyakorlatilag folyamatosan zajlott az ország kirablása, a románok minden mozdítható tárgyat vagonokba raktak és az országból kiszállítottak, és ez ellen a kormány semmit sem tudott tenni. Jegyzékekben tiltakozott ugyan a Szövetséges Katonai Missziónál, amely többször felszólította a románokat a kivonulásra, de minden eredmény nélkül. Budapesten csak azért nem következett be éhínség, mert az antant segítette a főváros élelmezését, Szerbiából és Bécsből érkeztek folyamatosan az élelmiszer-szállítmányok, főként hajókon.⁵²

Horthy Miklós és a Nemzeti Hadsereg

Horthy Miklós kenderesi birtokáról 1919. május 30-án érkezett Szegedre, amikor fölkérték a Károlyi Gyula-féle kormány hadügyminiszterének, amely pozíciót néhány napos gondolkodás után, június 6-án el is foglalt. Július 5-én a Károlyi-kormány lemondott, és megalakult a P. Ábrahám Dezső vezette kabinet, amelyben Horthy nem akart részt venni, mert az már inkább októbrista politikusokból állt, de a franciák sem fogadták el az ő személyét. A katonai főparancsnoki tiszttét azonban meg akarta tartani, s ebben a tiszteben az új kormány július 13-án meg is erősítette.

Stratégiaiilag fontos volt, hogy az alakuló magyar hadsereg ne megszállt területen tevékenykedjen, ezért mind a kormány, mind Horthy és tisztikara arra az elhatározásra jutott, hogy átkelnek a Dunántúlra. A Nemzeti Hadsereg első egysége, a Prónay Pál vezette zászlóalj augusztus 4-én el is indult Szegedről a Dunántúl irányába, a fő erők pedig Bernátsky Kornél tábornok vezetésével augusztus 9-én. Ezen a napon a szegedi hadügyminisztérium engedélyével Horthy kivált a kormány fennhatósága alól, és önál-

⁵² PERCEL Olivér: *Egy megszállás anatómiája. Román világ Magyarországon, 1918–1920.* Jaffa Kiadó, Budapest, 2024. 97–114.

ló parancsnokságnak nyilvánította a fővezérséget, hogy a további hadműveletekről maga dönthesse.⁵³ Horthy a csapatait repülővel követte 13-án, és így érkeztek meg Siófokra.

Augusztus 12-én – ahogy azt már láttuk – megkapta a magyarországi haderők főparancsnoka kinevezését József főhercegtől. Amikor Horthy megérkezett Siófokra, azonnal táviratozott Szombathelyre a nyugat-magyarországi csapatok parancsnokának, Lehár Antal ezredesnek, hogy átvette a dunántúli katonai erők fölötti teljes parancsnokságot, és kérte, hogy azonnal küldjön egy „tájékozott tisztet”, aki informálja őt az ottani helyzetről.⁵⁴ Fontos hangsúlyozni, hogy Horthy fővezéri pozícióját Lehár is elfogadta, az ezredesben soha nem merült fel, hogy Horthyval szembeszálljon. Lehár legitimista volt, és ezt gondolta Ferenc József egykori szárnysegédjéről, Horthyról is.

Ahogy Turbucz Dávid is hangsúlyozza, amikor Horthy belépett a szegedi ellenforradalmi kormányba, és elfogadta a Nemzeti Hadsereg fővezéri tisztét, nem értett sem a szárazföldi hadviseléshez, sem a hadseregszervezéshez, de eleinte nem rendelkezett határozott politikai elképzelésekkel és tervekkel sem.⁵⁵ Egy radikális nacionalista küldetéstudat hatotta át, egyetlen célja volt: részt venni a rendteremtésben és megtisztítani az országot a bolsevizmustól. Hónapokkal később viszont olyan ijesztően irracionális elképzeléseket fogalmazott meg, amelyeket a valóságérzékelés teljes hiánya jellemezett. 1919. október 28-án ugyanis memorandumot készített a kormány részére, amelyben összefoglalta nézeteit a politikai helyzetről és a Nemzeti Hadsereg szerepéről. Ebben kifejtette – és pontosan ki is dolgozta! –, hogy az ország területéről hogyan lehetne kiszorítani katonailag a megszálló erőket, a csehszlovákokat és a románokat, utóbbiak ellen a szerb-horvátokkal, a csehek ellen pedig a „szlovák szeparatistákkal” összefogva. Ausztriában vörös forradalmat vizionált, amelyet a

⁵³ TURBUCZ Dávid: Horthy Miklós és a szegedi ellenforradalom. In: LIGETI Dávid–VÖRÖS Boldizsár (szerk.): *„...minden édenek neve vad poklokat bűvöl...” A Magyarországi Tanácsköztársaság*. Országház Könyvkiadó, Budapest, 2020. 323.; KELEMEN Béla: I. m. 456.

⁵⁴ MNL Vas Megyei Levéltára (VaML) IV. 402.a. Nyugat-magyarországi Kormánybiztos elnöki iratai. 41/1919.

⁵⁵ TURBUCZ Dávid: *Horthy Miklós*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2011. 70.

jobboldali osztrák erőkkal közösen le lehet majd verni, s ezért az osztrákok majd olyan hálásak lesznek, hogy minden területi követelésüket visszavonják.⁵⁶

1919. november 11-én pedig Lehár ezredesnek fejtegette nézeteit a budapesti bevonulásról szóló egyeztetésen. Az őt elhűlten hallgató Lehár naplóbejegyzése szerint Horthy azt vázolta, hogy a Friedrich-kormánynak le kell mondania, mert akkor az angolok minket fognak támogatni, és megoldódnak a területi kérdések. Ennek következtében pedig Magyarország Közép-Európa vezető hatalma lesz.⁵⁷

Visszatérve a nyári eseményekhez, augusztus 18-án Horthy Budapestre utazott, és tárgyalásokat folytatott a kormánnyal és az antantmisszióval. Utóbbival közölte, hogy kész egy olyan katonai erő felállítására, amelyet az antant engedélyez, és azzal biztosítani tudja Magyarországon a közrendet és a konszolidációt. Mivel a missziótól semmilyen korlátozó utasítást vagy tiltó parancsot nem kapott, ekkor meg is kezdte az ország katonai közigazgatásának a kialakítását. Ezt szeptember 14-én egy – alább részletesen tárgyalásra kerülő – körutasításban szabályozta.⁵⁸ Ekkor Budapesten semmilyen hivatalos katonai rendfenntartó erő nem volt a megszálló román katonaságon kívül, amely az antantmisszió felszólítására sem volt hajlandó fegyvereket átadni a rendőrség részére. Fennállt a veszély, hogy kivonulásuk után a fővárosban súlyos közbiztonsági helyzet alakulhat ki. Ezért az antant szeptember 7-én elismerte a Nemzeti Hadsereget, és engedélyezte annak harmincezer főre való feltöltését.⁵⁹ A misszió egyébként szeptember folyamán ellenőrizte Horthyt, hogy mennyire tartja be a megállapodásokat, s Bandholtz tábornok

⁵⁶ DOMBRÁDY Lóránd: *A legfelsőbb hadúr és hadserege*. Zrínyi Katonai Kiadó, Budapest, 1990. 32–33.

⁵⁷ JAGADICS Péter (szerk.): *„Csak egy hűséges szolgálója urának”. Báró Lehár Antal ezredes, a katona*. Szülőföld Könyvkiadó, Szombathely, 2021. 142–143. Budapest megszállásának konkrét stratégiai és technikai részleteiről viszont Horthynak nem volt semmilyen mondanivalója, azt rábízta Lehárra.

⁵⁸ TURBUCZ Dávid: Régi források, új értelmezési lehetőség. Horthy Miklós fővezéri tevékenysége. *Történelmi Szemle*, 2020/3. 428–429.

⁵⁹ Uo. 433.

feljegyzése szerint „Horthy betű szerint teljesíti a szervezéssel kapcsolatos instrukciókat”.⁶⁰

Horthy az antantmissziónál tett látogatása másnapján megjelent a Friedrich-kormány előtt is, és jelentést tett a katonai alakulatairól. Közölte, hogy a románok kivonulása után ezekkel a csapatokkal képes a rendet fenntartani, sőt egy esetleges bolsevik megmozdulást is le tud verni.⁶¹ Horthy azt is elmondta, hogy már tárgyalta Mărdărescu tábornokkal, a román katonai főparancsnokkal, és tájékoztatta arról, hogy a kivonulásuk után az ő csapatai azonnal bevonulnak az adott területre.

Horthy és csapatai tehát 1919. augusztus közepétől berendezkedtek Siófokon és környékén. Közben egyes tiszti századok azokon a helyeken, ahol áthaladtak, gyilkosságok sorozatát követték el, majd a következő hetekben Somogy, Tolna és Vas megyékben is. Az 1990 előtti szakirodalom ezeket helyezte előtérbe, a felnagytításuk és kizárólagos tárgyalásuk azonban éppen azokat az eseményeket homályosítja el, amelyek ugyanebben az időben játszódtak le, és a politikai helyzetre nézve nagy fontossággal bírtak.⁶²

Szeptember elején Siófokra utazott Beniczky Ödön belügyminiszter Bethlen István és Andrássy Gyula társaságában, és az ott helyben tartózkodó Pallavicini György központi és Károlyi József Fejér megyei kormánybiztossal tárgyalásokat folytatott Horthyval. Elsősorban a fővezér szándékaival szerettek volna tisztába jönni, milyen tervekkel fog Budapestre bevonulni, mennyiben fogja a fővezér az alkotmányos normákat tiszteletben tartani.⁶³ Horthy ekkor közölte a látogatóival, hogy Budapesten pogrom nem lesz, de „néhányan fürödni fognak”, ami bizonyítja, hogy Horthy nem tért el korábbi elképzeléseitől, célja úgymond a bolsevizmus letörése és a rendteremtés volt.

⁶⁰ *A Bandholtz-napló*, I. m. 116.

⁶¹ MNL OL K 27. 1919. augusztus 19.

⁶² Ezzel természetesen nem kívánjuk a fehérterrort relativizálni, csupán a politikai események fontosságára hívjuk fel a figyelmet.

⁶³ Az *Ujság*, 1925. május 31-i száma közölte Beniczky Ödön vallomását. Idézi: NEMES Dezső: *Az ellenforradalom hatalomra jutása és rémuralma Magyarországon, 1919–1921. Iratok az ellenforradalom történetéhez*. I. kötet. Szikra, Budapest, 1953. 195–197.

Más források arra is utalnak, hogy ebben az időszakban Horthy fejében nem merült fel az egyeduralom kialakítása a Dunántúlon, ő a bolsevizmus felszámolásával párhuzamosan a korábbi közigazgatási rendet kívánta visszaállítani a polgári hatóságokkal való együttműködés révén. Az eddigi szakirodalom ennek ellenkezőjét állította, melyre legfontosabb bizonyítékul a fővezérség által 1919. szeptember 14-én kiadott, a „Polgári és katonai hatóságok hatáskörének szabályozása” című, Horthy aláírását viselő körutasítást hozta fel.⁶⁴ Vizsgáljuk meg a dokumentumot részletesen! A többoldalas rendelkezés az elején röviden utalt a fennálló rendkívüli állapotokra, majd legitímálta a magyar kormány intézkedéseit, továbbá hangsúlyozta a polgári hatóságokkal való együttműködését, ami már önmagában megkérdőjelezi az eddigi interpretációt: „A magyar kormány ezen viszonyokkal számolva, a rendkívüli intézkedésekről szóló 1912. LXIII. tc. alapján áll és ezen törvényes felhatalmazás alapján gyakorolja a kivételes hatalmat. A fővezérség a maga részéről fentiek alapján szükségesnek tartja a – Dunántúlra kirendelt főkormánybiztossággal egyetértőleg – a katonai és politikai hatóságok hatáskörének pontos szabályozását [...]”. Ezeket pontokba szedte, melyek közül az első kettő általános megállapításokat tartalmazott, amelyben Horthy leszögezte már említett céljait (1.) a „törvényes rend” helyreállításáról és (2.) a „vörös agitáció és a magyar állameszme elleni izgatás” letöréséről, mellyel kapcsolatban a Nemzeti Hadseregnek is szükséges fellépnie. „3. A katonai hatóságok óvakodjanak azonban attól, hogy a polgári hatóságok egyetértését mellőzve önkényesen, ezeknek hatáskörébe vágó ügyekben intézkedjenek. A polgári hatóságok maguk részéről utasítva vannak, hogy viszont katonai ügyekbe ne avatkozzanak be. 4. A katonai és polgári hatóságok szoros érintkezésben és

⁶⁴ MNL FML VI. 1.a. 159/1919. A fővezérség 1334/VI./1919. számú utasítása. A korábbi interpretációkra lásd: HETES Tibor–MORVA Tamásné (szerk.): *Csak szolgálati használatra! Iratok a Horthy-hadsereg történetéhez, 1919–1938.* Zrinyi Kiadó, Budapest, 1968. 197–202.; VARGYAI Gyula: *Katonai közigazgatás és kormányzói jogkör (1919–1921).* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1971. 41–42. Mindkét kiadvány manipulatív módon a hadsereg és a katonai hatóságok szerepét előtérbe helyező részeket közli és elemzi, míg az ezt cáfoló mondatokat egyszerűen kihagyja.

egyetértésben működjenek. A legnagyobb óvatossággal kerülni kell a polgári és katonai hatóságok közti mindennemű súrlódást, mindennemű ebből esetleg kifolyó szükségességét annak, hogy valamely hatóságnak kiadott rendelete visszavonassék. Ilyen esetek ártanak a hatóságok tekintélyének és éppen ezen tekintély legtokéletesebb helyreállítása a mai időben legfontosabb feladatunk.”

A továbbiakban Horthy ismét hangsúlyozta, hogy „egyetértőleg a magyar kormány által kinevezett főkormánybiztossal” meghatározta a katonai hatóságok feladatát, amellyel kapcsolatban úgy fogalmazott: „A katonai hatóságok parancsnoklási körletükben rendelkeznek valamennyi karhatalom felett. [...] A polgári hatóságok valamennyi polgári egyén felett és azok polgári ügyeinek elintézése körül egyedül jogosultak intézkedésre. A katonai és polgári hatóságoknak azonban már csak azért is, mert az egyenrangúak közös székhelyen vannak elhelyezve, megvan a lehetőségük arra, hogy egymással naponta szorosan érintkezzenek, megbeszéljék a fontosabb eseményeket és jelenségeket a nekik alárendelt területen, valamint a szükséges intézkedéseket, amennyiben katonai és politikai összműködés kívánatos. [...] *A katonai hatóságok nem tisztán katonai ügyekben a politikai hatóságok egyetértése nélkül soha el ne járjanak.*”⁶⁵

Ez a körutastítás is világosan mutatja, hogy a Horthy-féle Nemzeti Hadsereg nem átvette a hatalmat a Dunántúlon, hanem beilleszkedett az ott kialakuló közigazgatási rendbe, melyet a magyar kormány meghatározott és a kormánybiztosi intézményen keresztül gyakorolt. A fővezér célja kifejezetten az volt, hogy a bolsevistaellenes fellépés mellett helyreállítsa a közrendet és a hatóságok régi tekintélyét. Külön figyelemre méltó a szövegben az alkotmányos normákra és a jogrendre való folyamatos hivatkozás, valamint a polgári hatóságokkal való együttműködés hangsúlyozása. Azt természetesen ki lehet jelenteni, hogy az utasítás parancsait nem teljeskörűen tartották be, hiszen a Nemzeti Hadsereg egyes alakulatai részt vettek gyilkosságokban és megtorló akciókban, polgári személyek jogalap nélküli

⁶⁵ Kiemelés tőlem – P. Z.

letartóztatásában és internálásában, a „destruktív” sajtó korlátozásában, ezek azonban Horthy elképzelése szerint a bolsevistaellenes rendteremtő misszió részei voltak. A megtorlásokkal kapcsolatban egyébként fontos megemlíteni, hogy Horthy szeptember 12-én, tehát ugyanebben az időben átírt Pallavicininek, és *kérte* a kormánytól a statárium bevezetését az ország meg nem szállt részén.⁶⁶ Ugyanakkor ezzel párhuzamosan a polgári hatóságok nem katonai függésben, hanem önállóan működtek, mind a tekintélyes politikusoknak számító kormánybiztosok (például Pallavicini, Sigray, Károlyi József vagy Gaál Gaszton), mind az alsóbb, vármegyei közigazgatás, amely – az irataik szerint – a belügyminisztériumtól és a kormánybiztosoktól kaptak utasításokat, nem pedig a katonai szervektől. Még egyszer hangsúlyozzuk tehát, hogy Horthy célja a régi törvényes rend helyreállítása volt a polgári hatóságok és a kivételes helyzet miatt nagyobb szerepet vállaló hadsereg együttműködése révén, a bolsevizmussal való leszámolás és a retorziók törvényesítése érdekében pedig a statárium eszközét akarta alkalmazni.⁶⁷

Emellett azonban egyet kell érteni azokkal a megállapításokkal, hogy Horthy valószínűleg ekkor kezdett el foglalkozni a gondolattal, hogy katonai tisztsége mellett további komoly közéleti, politikai szerepet is játsszon. Ezt elsősorban az bizonyítja, hogy elkezdte személye politikai felépítését, méghozzá Friedrichhez hasonló módon: ő is dunántúli körútra indult. Első útja szeptember 8-án a közeli Kaposvárra vezetett, ahova sínautóval érkezett meg. A látogatásról Bernátsky tábornok értesítette a vármegye és a város előljáróit, közölve, hogy Horthy a helyőrséget megye meglátogatni, ahol a csapatok esküt tesznek, egyben kérte őket

⁶⁶ MNL FML VI. 1.a. 1/1919. „Az egész ügy elvi fontosságánál fogva kérem a Miniszterelnök urat mielőbb ezen felterjesztésemet [ti. a statárium bevezetését] a minisztertanács tárgyává tenni és engem erről értesíteni” – zárta Horthy a levelét, melynek többi részében a statárium mint a bolsevizmus kiirtásának eszköze fontosságát ecsetelte.

⁶⁷ A körutasítás és általában a katonai és polgári hatóságok működése kapcsán értékelésünk eltér Turbucz Dávidétól, aki – elsősorban katonai források nyomán – a két szervezet közötti „korántsem egyenrangú” viszonyról, azaz a katonai hatóságok dominálásáról ír. TURBUCZ Dávid: Régi források... I. m. 435 és 449.

az ünnepélyes fogadtatásra.⁶⁸ Ez meg is történt. Horthyt már a pályaúdváron hatalmas tömeg és egy katonai díszszázad várta, aki Soós Károly vezérkari főnök, valamint két szárnysegédje, Magasházy László és Stomm Marcell társaságában érkezett meg délelőtt tíz óra körül. A Himnusz eléneklése után Horthy rövid beszédet mondott, amelyben a Nemzeti Hadsereg feladatairól beszélt, azt a törvényes rend helyreállításában és a bolsevizmus kiirtásában jelölve meg. Ezután a katonai gyakorlótérre vonultak, ahol sokezes tömeg, valamint Somogy megye notabilitása várta hatalmas zászló- és virágerdő közepette. Itt újra elénekeltek a himnusz, majd a fővezér ellépett a díszszázad előtt. Ezután tábori mise következett, melynek végén a tábori lelkész esküre hívta föl a katonákat. A katonák megesküdtek a „mindenható Istenre”, hogy a hazát akár az életük árán is megvédik, és a „kommunista eszmék szolgálatába soha nem” állnak, továbbá fővezérüket feltétlenül követik, neki és minden feljebbvalójuknak engedelmeskednek.⁶⁹ Ezután Horthy beszéde következett, a helyi lap szerint a „katonás egyszerűségű beszéd”, a „keresetlen szavakkal” szóló, „szónoki babérokra nem áhító” fővezér szavai nagy hatást gyakoroltak a jelenlévőkre. Ezután Horthy és kísérete a vármegye házára ment, ahol tárgyalásokat folytatott, megjelent nála többek között Nagyatádi Szabó István is. Kaposvárról Horthy egyenesen Fonyódra ment, ahol jóval szerényebb keretek között, de hasonló események játszódtak le, ott a helyi tiszti különítmény fogadta és tartott díszszemlét.

Horthy szeptember 21-én Szombathelyre, majd október elején Tolna megyébe utazott, ahol a látogatások még impozánsabb külsőségek között zajlottak. A programja kibővült, már nemcsak katonai vonatkozású volt, hanem a társadalom különböző rétegeivel is érintkezett, Szekszárdon például még a múzeumot is megtekintette.⁷⁰

⁶⁸ POLGÁR Tamás: Horthy Miklós Kaposváron – 1919, 1921, 1923. In: BÓRZE Sándor (szerk.): *Somogy megye múltjából*. (Levéltári évkönyv 36.) Somogy Megyei Levéltár, Kaposvár, 2005. 195–206.

⁶⁹ *Új-Somogy*, 1919. szeptember 10. 1–2.

⁷⁰ *Tolnamegyei Újság*, 1919. október 11. 1.

A városlátogatások csúcspontjának az október 12-én lezajlott székesfehérvári bevonulás tekinthető. A városba a Nemzeti Hadsereg a románok távozása után érkezett, s ez már a novemberi budapesti bevonulás főpróbájának is tekinthető. A fővezér ezerhétszáz katonájával vonult be a városba, amely ünnepi díszbe öltözött, mindenhol zászlók lobogtak, és virágosó fogadta az érkezőket. A város és a vármegye vezetői, valamint notabilitása kocsisorral ment a Siófokról érkező katonaság elé, s a város határában üdvözlötték őket. Ezután következett a bevonulás, amelyben százat meghaladó számú fogat, kétszáz fős lovas bandérium, huszárszázad, zenekar s a hadsereg különböző alakulatai vettek részt. Megkondultak a város harangjai, és ezek zúgása mellett vonult a hatalmas menet az ünneplő tömegben, amelynek az élén Horthy fővezér haladt lovon, tengernagyi egyenruhában.⁷¹ A főtéren Pallavicini kormánybiztos fogadta, majd rövid beszédek után a vásártérre vonultak, ahol a sajtó szerint tízezres tömeg gyűlt össze. Itt már jelen volt Friedrich István vezetésével a kormány küldöttsége is. Újra beszédek, majd tábori mise következett, mely után Prohászka Ottokár felavatta és megáldotta a Nemzeti Hadsereg zászlóját. Ezután a hadsereg díszfelvonulása következett, a katonák Horthy és Friedrich előtt vonultak el. Ezt a díszbéd követte, ahol Friedrich, Horthy és Prohászka szóno-kolt, majd a pohárköszöntők következtek.⁷²

Összegezve az eddigieket, a következőképpen foglalhatjuk össze Horthy tevékenységét és szerepét ebben az időszakban. Amikor 1919 júniusában Szegeden elfoglalta miniszteri, majd hadvezéri pozícióit, semmilyen politikai elképzeléssel, tervvel nem rendelkezett, csupán részt akart venni a rendteremtés munkájában. Komolyabb, országvezetői, politikai szerepvállalás akkor merülhetett fel benne, amikor 1919 szeptemberében, majd októberben sorra látogatni kezdte a nagyobb városokat, és

⁷¹ *Fejérmegyei Újság*, 1919. október 14. 1–4.

⁷² 1919. október 21–22-én Horthy még Veszprémbe, Győrbe és Zircre is el látogatott, amely a korábbiakhoz hasonlóan impozáns keretek között zajlott le. Ezeknek a látogatásoknak a koreográfiája már a székesfehérvárihoz hasonlóan mindenre kiterjedő, precíz szervezőmunka eredménye volt. Lásd: PERGER Gyula: Kultusz és emlékezet: Horthy Miklós győri látogatásai. In: *Győri tanulmányok* 2022. Győr Megyei Jogú Város Levéltára, Győr, 2022. 113–143.

az ottani fogadtatás egyértelműen azt mutatta számára, hogy a nehéz időszakon átesett magyar társadalom egy erőskezdő vezető után áhítozik, aki mögött széles társadalmi támogatottság állna. Szemléletváltásában biztos, hogy szerepet játszott támogatóinak ösztönzése, melyek két különböző irányt képviseltek. Tisztikarának radikálisai, Prónayval az élen, egy Horthy vezetésével létrehozott jobboldali nacionalista katonai diktatúra kialakításában gondolkodtak.⁷³ A békekötést és az alkotmányosság helyreállítását szorgalmazó körök, amelyeknek a vezéralakja egyértelműen régi ismerőse, Bethlen István volt, azonban éppen ellenkezőleg, Horthyban a konszolidáció emberét látta, aki végre megszabadítja az országot Friedrichről. Ők arra kívánták rávenni a fővezért, hogy a románok kivonulása után katonai erejével biztosítsa az alkotmányos rendet. Bethlen ezzel együtt valószínűleg saját miniszterelnökségének a kovácsát is látta a szűklátókörű, s ezért könnyen befolyásolható fővezérben,⁷⁴ de hasonlóan gondolkodott – mármint saját politikai karrierje építése szempontjából – Gömbös Gyula is, aki a MOVE elnökeként az első pillanattól kezdve aktívan segítette a fővezért.⁷⁵

Horthy döntését saját szerepéről az is befolyásolhatta, hogy a Nagyatádi-féle kisczadapárt őt követelte az ország ideiglenes államfőjének, a párt októberi nagygyűlésén őt nevezték meg az ország leendő kormányzójának.⁷⁶ E felismerések és ösztönzések hatására Horthy, a fővezérség és más támogatói már tudatosan kezdtek el politikailag is építkezni, megváltozott a különböző támogatások koreográfiája, a fővezér a kezdeti suta megszólalások

⁷³ TURBUCZ Dávid: *Horthy Miklós*. I. m. 70.

⁷⁴ Jó viszonyukat és Horthy befolyásolhatóságát Romsics Ignác is hangsúlyozza: ROMSICS Ignác: *Bethlen István*. Osiris Kiadó, Budapest, 1999. 157., 231.

⁷⁵ VONYÓ József: *Gömbös Gyula és a hatalom*. Kronosz Kiadó, Pécs, 2018. 160–161. Gömbös 1920 januárjában a saját lapjában nagy cikket is írt arról, hogy egy magas rangú katonatisztnek miért kell egyszerre politikusnak is lennie, a német Ludendorffot hozva fel példának. Uo. 53–54.

⁷⁶ „A mai nehéz helyzetben egy fej, egy kormányzó kell. Olyan kormányzó, aki a legnagyobb becsülettel és jóakarattal hordja szívében a magyarság ügyét. Ez az ember csak Horthy Miklós lehet” – mondta Nagyatádi a párt október 12-i zászlóbontó nagygyűlésén Kaposváron. *Új Somogy*, 1919. október 14. 3.

után hosszabb beszédekert mondott, s már nem hárította el magától a különböző dicséreteket és hangzatos címeket.⁷⁷

És ezzel megkezdődött a versenyfutás Friedrich István és Horthy Miklós között a Magyarország „erős embere” pozícióért. Ez Horthy november 16-án lezajlott budapesti bevonulásakor érte el a tető- és egyben fordulópontját. Friedrich István ugyanis érzékelte a vereségét, és ezért az utolsó pillanatban tett még egy kétségbeesett kísérletet Horthy félreállítására. November 15-én bizalmas tárgyalást kezdeményezett Lehárral, azt tudakolva tőle, hogy szerepet vállalna-e egy ilyen akcióban, illetve milyen esélyt lát a sikerre. Lehár azonban elutasította a felvetést, közölte, hogy ő, akárcsak a tisztikara, lojális a fővezérhez.⁷⁸

Természetesen Horthy is érzékelte a riválisban a veszélyt, különösen azt, hogy a választások után Friedrich mint a kormánypárt elnöke győztesként térhet vissza és alakíthat kormányt. Ráadásul Friedrich azzal a Nagyatádi-féle kisgazdapárttal is koalíciót köthet, amely a programjával (benne a földreformmal) felforgatná a Horthy által mindenáron visszaállítani kívánt régi rendet. Ezért Horthy 1919 karácsonyán memorandumban fordult az antantmisszióhoz, kérve Magyarországon egy antant felügyelete alatt álló katonai diktatúra bevezetésének engedélyezését, majd 1920. január 7-én személyesen is felkereste a brit missziót.⁷⁹ A látogatásról jelentést tevő Gorton tábornok szerint Horthynak „szembesülnie kell azokkal a kilátásokkal, hogy mi történik majd a választások után. Biztos abban, hogy Friedrich döntő többséget szerez, és hogy egyik első intézkedése az lesz, hogy József főhercegből vagy államelnököt, vagy magyar királyt csinál, mivel az ország királyt követel. Friedrich veszélyes, mert kalandor”, és „az a parlament, amelynek Friedrich lenne a miniszterelnöke, nagyrészt parasztokból állna, és követelné a nagybirtokok felosztását”. Horthy szerint „okosabb lenne most átvennie a diktátori hatalmat, mint a választások után megdönteni a kormánnyt azzal

⁷⁷ Ezt a folyamatot és a kultuszépítés elemeit kiválóan mutatja be: TURBUCZ Dávid: *A Horthy-kultusz, 1919–1944*. MTA BTK TTI, Budapest, 2015. 61–69.

⁷⁸ JAGADICS Péter: I. m. 150–151.

⁷⁹ PRITZ Pál: Horthy Miklós és a katonai diktatúra. *Történelmi Szemle*, 2011/1. 134–137.

a céllal, hogy elmozdítsa Friedrichet és a főherceget, amennyiben ők az antant jóváhagyása nélkül foglalnék el e pozíciókat”. Az antant nem támogatta a katonai diktatúra tervét, hiszen megalapodása volt a magyar kormánnyal a választások lebonyolításáról. Fontos hangsúlyozni, hogy nézetünk szerint ezzel az akcióval Horthy terve hosszabb távon nem az egyeduralkodó volt, csupán az eredeti céljait akarta új módszerrel megvalósítani, vagyis a bolsevik és baloldali törekvések (melyek nála ugyanazt jelentették) totális megsemmisítését, a polgári-liberális és agrárdemokrata irányzatoknak pedig a határozott visszaszorítását. Egy olyan hagyományos társadalmi rendet kívánt kialakítani, amelyben jobban érvényesül a tekintélyelv, vagyis azt a berendezkedést, amely a következő években Magyarországon meg is valósult. Ezt egyébként maga is hangsúlyozta beadványában, melynek nagy része annak igazolásából állt, hogy a magyar tisztikar mindig a „törvényes rend védelmezője” volt, egy „megbízható eszköz a nép akaratát megtestesítő államhatalom kezében”.

Horthy félelmei végül nem váltak valóra, mert Friedrich félreállításán más erők is dolgoztak. Ennek az aknamunkának az egyik látványos példája zajlott le 1919 december elején, amikor robbant a bomba: Friedrichet megvádolták, hogy részt vett, vagy legalábbis tudott Tisza István meggyilkolásának tervéről.⁸⁰ Ez az abszurd, de karaktergyilkossághoz tökéletes vád megindította a lejtőn, a befolyása csökkenni kezdett a párton belül, de végleges veresége csak a választások után következett be, amikor meghíúsult miniszterelnöki visszatérése.

Ezzel elhárult minden akadály Horthy előtt, amit a nemzetgyűlési kormányzóválasztás csaknem egyhangú eredménye jelzett néhány hónappal később. Az cseppet sem meglepő, hogy a nemzetgyűlés szélsőséges, addig friedrichista figurái támogatták Horthy kormányzóvá választását, s nagy részük, amint a körülmények úgy hozták, elejtették régi vezérüket, s Friedrichet

⁸⁰ *Budapesti Hírlap*, 1919. december 3. 4. A cikk közli Friedrich sajtónyilatkozatát, amelyben visszautasítja a vádat, s leszögezi, hogy „már napok óta látja, hogy itt mi folyik, hogy tulajdonképpen egy nagy szervezett maffiával áll szemben, amely orvul akarja politikailag legyilkoltatni”.

ellenzékbe vonulásakor, 1920. április 12-én csak néhány elszánt híve követte.

Ami azonban a legfontosabb a két politikus versenyfutásának folyamatában, hogy sem Horthy, sem Friedrich nem erőltette rá magát vagy nézeteit a társadalomra, hanem az éppen fordítva történt. Mindketten a keresztény-nemzeti – egyben antidemokratikus jellegű – fordulat eredményezte elvárásnak akartak eleget tenni, s annak a segítségével kívántak hatalomra kerülni. A társadalmi támogatottságot érzékelve és felhasználva akarta Friedrich a miniszterelnöki posztját megtartani, Horthy pedig egy egyelőre még bizonytalan, de már egyre jobban körvonalazódó, befolyásos politikai szerepet kívánt játszani.

A koalíciós Huszár-kormány megalakulása

Visszatérve 1919 szeptemberének elejére, a magyar belpolitikai helyzet ekkor – Ormos Mária megfogalmazásával – teljes holtpontra jutott.⁸¹ A románok nem engedték a magyar karhatalmi erőket felfegyverezni, ami a kivonulásuk feltétele volt, így nem vonultak ki. A Friedrich-kormányt pedig az antant nem fogadta el, de másikat nem talált.

Ezt a patthelyzetet az antant is érzékelte, és megoldást kívánt rá találni, mert szerette volna lezárni a béketárgyalásokat. Ezért George Clerk angol diplomatát különleges felhatalmazással Budapestre küldték mint a párizsi Legfelsőbb Tanács hivatalos küldöttét. Clerk október 23-án érkezett a magyar fővárosba, magával hozva a Tanács határozatát, mely szerint az továbbra sem ismeri el a Friedrich-kormányt, hanem ragaszkodik egy minden politikai irányzatot tömörítő koalíciós kormányzat felállításához.⁸²

Clerk Budapesten rendkívül lelkiismeretes munkát végzett, a következő hetekben szinte minden szóba jöhető politikussal

⁸¹ ORMOS Mária: I. m. 345.

⁸² ÁDÁM Magda–ORMOS Mária: I. m. 130.

tárgyalt, mindenkit meghallgatott, sőt sokuktól azt is kérte, hogy írásban juttassák el hozzá az álláspontjukat. Először természetesen a kormány képviselőivel, Friedrichhel és Somssich József külügyminiszterrel tárgyalt, majd találkozott Garami Ernővel és Peidl Gyulával, hogy tisztázza a kormány által addig mellőzött szociáldemokraták álláspontját. Ezután viszont – Garami kifejezésével – valóságos „búcsújárás” indult meg nála. Szerinte „Friedrich valóban semmitől sem riadt vissza, hogy Clerkot megtevéssze”.⁸³ Ennek a részleteit most nem tárgyalva, Clerk végül a következő eredményre jutott: nem engedett az antant álláspontjából, amely szerint Magyarországon egy minden jelentősebb politikai erőt tömörítő, koalíciós kormányzatnak kell felállnia, s ennek kell levezényelnie a nemzetgyűlési választásokat. Ennek kapcsán felismerte, hogy a szociáldemokraták nem játszanak meghatározó szerepet, ezért egyetértett azzal, hogy a kormányban csak egy-két képviselőjük legyen. Úgy látta, hogy „az ország közvéleményének túlnyomó – rendszerint tájékozatlan – része Friedrichet támogatja. Az inga erősen kilengett balról jobbra, de ez idő tájt már fokozatosan a közép felé tart”, illetve „a biztos bukás vár arra, aki megpróbálna e személyiség [ti. Friedrich] jelenlegi híveinek véleményével és nézeteivel szembeszállni vagy azokat figyelmen kívül hagyni” – írta jelentésében.⁸⁴ Azaz szerinte a kormánytöbbséget a kereszténypártoknak kell adni. Akceptálta, hogy az erős antiszemita hangulat miatt nem lehet zsidó származású minisztert kinevezni. Végül a legtöbb vitát kiváltó véleménye az volt, hogy a kivonuló románok helyét magyar karhatalmi erők híján Horthy katonái foglalják el, mert szerinte csak ők képesek biztosítani a rendet és a közbiztonságot. Ennek kapcsán, a Horthyval való tárgyalásai után úgy látta, hogy nem kell katonai diktatúrától tartani, a fővezér nem tesz ilyen lépést. Ezért november 9-én Clerk a következőt jelentette Párizsnak: „A szövetséges tábornoki bizottság, Troubridge tengernagy és jómagam föltétlen megbízunk Horthy ellentengernagy becsületességében és őszinteségében, és arra is megvan minden okunk, hogy el-

⁸³ GARAMI Ernő: *Forrongó Magyarország*. Bécs, 1922. 169.

⁸⁴ ÁDÁM Magda–ORMOS Mária: I. m. 145. és 152.

higgyük: tényleges hatalmat gyakorol hadserege fölött.”⁸⁵ Utóbbi megjegyzés arra utalt, hogy nemcsak ő, de tőle függetlenül a hadsereg sem fog meggondolatlan lépést tenni, vagyis Horthy kordában tudja azt tartani. Emellett Horthy elfogadásában az is fontos szerepet játszott, hogy az antanthatalmak semmilyen rendfenntartó erőt nem tudtak Magyarországra küldeni, az erre esetleg hajlandóságot mutató – s Horthyban is inkább reakciós és revansista tábornokot látó – Franciaországot pedig a többiek leszavazták.⁸⁶

Clerk e felismerések alapján kezdte meg az egyeztetést a koalíciós kormány tető alá hozása érdekében. Leültette Horthyt a polgári liberális pártok (Lovászy Márton, Vázsonyi Vilmos, Varjassy Lajos) és a szociáldemokrata párt képviselőivel (Garami Ernő), valamint az agrárdemokrata Nagyatádi Szabó Istvánnal november 5-én. A célja az volt, hogy meggyőzze őket is arról, hogy az ország rendjét csak a Nemzeti Hadsereg tudja megtartani, és nem lesz katonai diktatúra.⁸⁷ A találkozón Horthy biztosította őket erről, sőt még egy nyilatkozatot is hajlandó volt erről aláírni, mely szerint: „A hadsereg Budapestre való bevonulása katonai diktatúrát nem fog maga után vonni. A hadsereg alárendeli magát annak a kormánynak, amely az antant legfőbb megbízottjának közreműködésével létrejön. Kijelenti, hogy a hadsereg a polgári jogegyenlőség alapján áll.”⁸⁸

Clerk november 17-én pártközi értekezletet hívott össze – ahol minden párt és egy sor befolyásos politikus is képviseltette magát –, és ultimátumot adott át. Közölte a megjelentekkel, hogy itt és most meg kell egyezniük egy új kormány felállításáról, mert amennyiben ez nem történik meg, azonnal elutazik Budapestről, és sorsára hagyja az országot, melynek a következményei be-

⁸⁵ Uo. „Kérésemre Horthy eljött főhadiszállásáról, hogy találkozzon velem, és hosszúra nyúlt megbeszélésünk alatt meggyőződhettem őszinteségéről, valamint hazaszeretetről és legfőképpen arról, hogy a napnál is világosabb számára: Magyarországra végzetes lehet, ha csapatai budapesti bevonulásakor bármiféle zűrzavar támad vagy túlkapásokra kerül sor” – jelentette Clerk. ÁDÁM Magda–ORMOS Mária: I. m. 159.

⁸⁶ ROMSICS Ignác: *A Horthy-korszak*. Helikon Kiadó, Budapest, 2022. 51.

⁸⁷ A találkozót részletesen ismerteti: GARAMI Ernő: I. m. 175–178.

⁸⁸ Uo. 177–178.

láthatatlanok lennének. „Ha Magyarország békét akar, akkor Friedrich Istvánnak távoznia kell helyéről” – jelentette ki egyértelműen. Mindezek elmondása után felállt, elhagyta a helyiséget, és várta az eredményt.⁸⁹

Ezután Apponyi Albert elnökletével lázas tanácskozás kezdődött. A liberális polgári pártok és a régi politikusok (Andrássy Gyula, Bethlen István, Gratz Gusztáv, Hegedüs Lóránt) Apponyit javasolták miniszterelnöknek, s ezzel Nagyatádi Szabó István is egyetértett. A kereszténypártiak (Huszár Károly, Ereky Károly), illetve a hozzájuk közel álló, de kisgazdapárti Rubinek Gyula azonban itt is ragaszkodtak Friedrich személyéhez. Hatalmas nyomás nehezedett ekkor a kormányra és Friedrichre, amelynek eredményeként végül másnap mégis beadta a derekát: november 18-án a kormány hosszas tanácskozás után lemondott. Friedrichnek azonban voltak feltételei: a posztot csak Huszárnak adja át, mert csak így látja garantálni a keresztény-nemzeti kurzus megmaradását, illetve ragaszkodott a kormányban maradáshoz is, ezért megkapta a hadügyminiszeri tárcát. Huszár elfogadta a jelölést, s ezzel november 24-én felállhatott a koalíciós kormány, amelyet Clerk az antant nevében azonnal elismert.

Friedrich tehát lemondott, de sikerült több olyan részeredményt elérnie, amivel a saját személyét pozicionálhatta, és a visszatérés esélyét fenntarthatta. Először is sikerült megakadályoznia, hogy Apponyi legyen a miniszterelnök, akit az akkori kormánypárton, a Keresztény Nemzeti Egyesülés Pártján (KNEP) kívül minden politikai irányzat elfogadott. Apponyi kinevezése az alkotmányos irányt erősíthette, és ennek nyomán valószínűleg a választások is más körülmények között folytak volna le. Ugyancsak fontos eredményként könyvelhette el Friedrich a kormányban maradását, ahogy azt is, hogy sikerült távol tartania a régi tapasztalt arisztokrata politikusokat: Apponyit, Bethlent, Telekit, Andrássyt stb. A miniszterek többségét továbbra is a

⁸⁹ A tárgyalások részleteit lásd: RANKI György: A Clerk-misszió történetéhez. *Történelmi Szemle*, 1967/2. 184–186. Bethlen István egyre befolyásosabb szerepéről és szóba jött miniszterelnöki kinevezéséről: ROMSICS Ignác: *Bethlen István*. I. m. 143–144. A sajtó is nagy terjedelemben, részletesen tudósított a tárgyalásról, lásd például: *Budapesti Hírlap*, 1919. november 18. 7–8.

KNEP adta, amelynek az elnöki tisztségét Friedrich töltötte be. A terve egyértelmű volt: a választások után a pártja jelöltjeként, mint miniszterelnök térjen vissza.

A november végén felálló Huszár-kormány összetétele egyfajta lenyomata lett az elmúlt hónapok eseményeinek. A keresztény-párti miniszterek mellett a szociáldemokraták egy helyet kaptak (Peyer Károly népjóléti és munkaügyi miniszter), a liberális polgári pártokat Bárczy István igazságügyi és Heinrich Ferenc kereskedelemügyi miniszter képviselte, de Vázsonyi Vilmos zsidó származása miatt nem kaphatott tárcát. A kisgazdapárti politikusok közül a földművelésügyért Rubinek Gyula, a közlekedésügyért Nagyatádi felelt, míg Sokorópátkai Szabó István tárca nélküli kisgazdaügyi miniszter lett.

Ennek a kormánynak lett az egyik legfontosabb feladata a választások lebonyolítása, amelyet sokáig akadályozott az antantképviselő és a Friedrich-kormány között zajló huzavona. Mivel Friedrich lemondása csak november 18-án következett be, a választások eredetileg kitűzött, december 21-i időpontjaig alig egy hónap maradt, ami nagyon kevés időt biztosított volna a kampányra. Ezért a Huszár-kormány egyik első intézkedésként módosította a választások időpontját 1920. január végére.⁹⁰ A választásokat végül január 25–26-án tartották meg a román megszállás alól felszabadult országrészekben, s azon az időközben egyesült kisgazdapárt szerezte meg a többséget (hetvenkilenc mandátum), a KNEP hasonló eredménye (hetvenöt mandátum) mellett. Rajtuk kívül csupán a Vázsonyi Vilmos vezette Nemzeti Demokrata Párt szerzett még hat mandátumot, Apponyi Albert és Andrássy Gyula függetlenként jutott be.⁹¹ A szociáldemokraták a pártot és a munkásságot ért folyamatos támadások és atrocitások miatt január 15-én kiléptek a kormányból, és a választásokon sem indultak.

⁹⁰ A magyar kormány 1919. évi 6.179. M. E. számú rendelete a nemzetgyűlési választások napjáról.

⁹¹ GERGELY Jenő: Titkos választás és ellenforradalom – 1920. In: FÖLDES György–HUBAI László (szerk.): *Parlamenti választások Magyarországon, 1920–2010*. Napvilág Kiadó, Budapest, 2010. 75–77. Gergely Jenő is hangsúlyozza, hogy a képviselők pártállása több esetben nem egyértelmű.

Konklúziók

Az 1919. augusztus és november közötti események fenti ismeretése és elemzése egyértelműen cáfolja a bevezetőben már említett narratívát, amely szerint a Friedrich-csoport által elkövetett hatalomátvétel egy operett jellegű puccs volt, felelőtlen kalandorok ügyes akciója, amely valójában jelentéktelen ügynek tekinthető, mert az általuk létrehozott kormány nem bírt komoly támogatottsággal, a románok által meg nem szállt területeken csak a Nemzeti Hadsereg rendelkezett hatalommal, és az ellenforradalmi rendszer Horthy Miklós Budapestre történő bevonulásával jött létre.

A régebbi szakirodalomban a két világháború közötti politikai rendszer létrejöttének körülményeiről szóló kutatások teljesen összekapcsolódtak Horthy személyével és a fehérterrorral, a publikációk elsöprő többsége is csak e két témával foglalkozott, s ez máig sem sokat változott. Az események értékelésével kapcsolatban már Nemes Dezső megadta az alaphangot az 1950-es években, amikor a „Peidl-kormány lemondatásának komédiájáról” írt, és arról, hogy Peidlék és Friedrichék is az antant utasításait követték. Szerinte ekkor Horthy volt az antant által „kiszemelt fasiszta diktátor”.⁹² Ehhez hasonlóan értékelt Vargyai Gyula az erről az időszakról szóló 1971-es könyvében, aki szerint „a katonai szerveknek az államműködés egészét magukénak vindikáló” és „ellenforradalmi rémuralmat megvalósító tevékenysége” révén nőtt ki „a magyar, de a közép- és kelet-európai fasiszta államtevékenység” egyes jegyeit magán viselő ellenforradalmi rendszer, amelynek a „megszületéséhez a legtöbb előzményt kétségkívül Szeged adta”.⁹³ Pintér István szerint Horthy a Dunántúlon „polgári osztályt alakított ki a fővezérségnél, ez az osztály intézi a közigazgatási ügyeket, s semmiféle más politikai hatalmat nem ismer el”.⁹⁴

Ezek a megfogalmazások az 1970-es évek későbbi munkáiban részben megváltoztak, de továbbra is Horthy maradt a kö-

⁹² NEMES Dezső: I. m. 25–26.

⁹³ VARGYAI Gyula: I. m. 8–9., 11.

⁹⁴ PINTÉR István: I. m. 55.

zép pontban, a Friedrich-kormány tevékenységéről, valamint a társadalom szemléletváltozásáról nem esett szó. Pölöskei Ferenc szerint az ellenforradalmi rendszer létrejötte arra a pillanatra tehető, amikor „megszilárdult Horthy és Bethlen szövetsége” 1922 nyarán, az újabb nemzetgyűlési választások lezárulása után. Friedrich miniszterelnökségével kapcsolatban úgy fogalmazott, hogy a „rendeletei mindenekelőtt a fővezérség szája íze szerint készültek, sőt gyakran Horthy kiadott parancsait követték, foglalták azokat jogszabályokba”. Szerinte Horthy „látva a Friedrich-kormány szorult helyzetét, a polgári közigazgatás legfontosabb szervezeti formáját, a kormánybiztosi intézményt a fővezérség, illetőleg a kerületi körletparancsnokságok ellenőrzése alá vonta”.⁹⁵ A Hollós-Lajtai szerzőpáros szerint: „hogy a hatalom a nemzeti hadsereg által megszállt területeken a fővezérség kezében legyen, egységes politikai és katonai kerületeket létesítettek, vagyis a katonai kerületek egyben a polgári közigazgatás központjai is lettek. [...] A kormánybiztosokat ugyan a Friedrich-kormány jelölte ki, de a fővezérség rövid idő alatt megszerezte a tényleges vezetést”.⁹⁶

Az államszocialista időszak történetírásának szándéka ma már nyilvánvaló. Bizonyítani akarta, hogy a magyar társadalom „dolgozó tömegei” nem azonosultak a keresztény kurzussal, azt a Nemzeti Hadsereg erőszakkal erőltette rájuk. A fehérterror kiemelésével és középpontba állításával egyúttal igazolni próbálták a rendszer embertelen és militarista jellegét, valamint – Vásárhelyi Mária megfogalmazásával – a kommunista hatalom „a Horthy-rendszerrel szemben fogalmazta meg önmagát és saját legitimációjának egyik legfontosabb tartópillérét éppen a Horthy-korszak és az annak genezisést jelentő fehérterror kriminalizálásával teremtette meg”.⁹⁷

⁹⁵ PÖLÖSKEI Ferenc: *Horthy és hatalmi rendszere, 1919–1922*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1977. 8., 13., 25.

⁹⁶ HOLLÓS ERVİN–LAJTAI Vera: *Horthy Miklós a fehérek vezére*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1985. 120.

⁹⁷ VÁSÁRHELYI Mária: *Csalóka emlékezet. A 20. század történelme a magyar közgondolkodásban*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2007. 34.

Az 1990 utáni publikációk már más keretben tárgyalták a vizsgált eseményeket, de az 1919-es rendszerváltozás dunántúli eseményeivel kapcsolatban bizonyos megfogalmazások és értékelések a korábbi szakirodalom állításaira épültek, azokat vették át. Thomas Sakmyster szerint Horthyt „1919-ben a fehérterror segítette a hatalomra”.⁹⁸ Bár még az 1980-as években jelent meg, de az újabb kiadásokban is változatlanul maradt Romsics Ignác megfogalmazása, aki szerint „a Dunántúlon a »fővezér« és különítményesei akadályozták a kormány közigazgatási és politikai hatalmának érvényesülését”, „a katonai parancsnokok jelentéseket kértek a közigazgatási szervektől, beavatkoztak az igazságszolgáltatásba, s a gyakorlatban ellenőrizték és utasították a kormány polgári kormánybiztosait”.⁹⁹ Turbucz Dávid szerint is csak a fővezérség és a román hadsereg volt 1919 őszén „jelentős hatalmi tényező”, a Friedrich-kormány nem. Horthy a „budapesti kormány intézkedéseit teljes mértékben semmibe vette”, a „katonai kerületi körletparancsnokok [...] ellenőrizték, irányították a katonai parancsnokok vezette vármegyéket, azaz korlátozták a budapesti kormány által kinevezett polgári kormánybiztosok működését, sőt, beavatkoztak az igazságszolgáltatásba is”.¹⁰⁰ Másik munkájában Horthy „városlátogatásait” részletesen ismerteti,¹⁰¹ de nem említi Friedrich hasonló körútját és dunántúli kampányát, amely ugyanolyan impozáns külsőségek mellett zajlott le, és hatással lehetett a fővezér politikai terveire. Veszprémy László Bernát szerint pedig „Horthy Nemzeti Hadserege végül a kommunistákat elsöprő román csapatok mögött vonult be Budapestre 1919 novemberében, és állította föl azt a jobboldali – ahogyan magukat nevezték: ellenforradalmi – rendszert, amely meghatározta az ország jövőjét a követke-

⁹⁸ THOMAS SAKMYSTER: *Admirális fehér lovon*. Helikon Kiadó, Budapest, 2001. 6.

⁹⁹ ROMSICS Ignác: *Ellenforradalom és konszolidáció*. Gondolat Kiadó, Budapest, 1982. 59–60. és Uő: *A Horthy-korszak*. Helikon Kiadó, Budapest, 2022. 51.

¹⁰⁰ TURBUCZ Dávid: *Horthy Miklós*. I. m. 73–74.

¹⁰¹ TURBUCZ Dávid: *A Horthy-kultusz...* I. m. 62–63.

ző negyedszázad során”.¹⁰² Vagyis szerinte a keresztény-nemzeti Magyarország nem 1919 augusztusában született, hanem Horthy hozta létre a budapesti bevonulása után. Ezek a megfogalmazások mind a korábbi szakirodalom állításaira épülnek.

Ezekkel szemben hangsúlyozni kell, hogy a keresztény-nemzeti kurzust nem Horthy oktrojálta az országra, és főként nem Szegedről, mert annak a magyar társadalomban többségi támogatottsága volt. Az országban a Tanácsköztársaság bukása után átbillent az inga: az 1918-as „köztársaság” varázsszót¹⁰³ 1919 augusztusában felváltotta a „keresztény Magyarország”.¹⁰⁴ Ezek azonban nem váratlanul bedobott politikai jelszavak voltak, ugyanis mind a kettő mögött komoly politikatörténeti folyamatok álltak. A „keresztény Magyarország” annak az 1867 után megindult politikai ideológiának és szervezkedésnek a folytatását, felújítását jelentette, amelynek a zászlóvivője a politikai katolicizmus volt.¹⁰⁵ A nacionalizmus katolikus politikai tartalmú alátámasztása („Szent István Magyarországa”, „Mária országa”), s ezzel párhuzamosan a katolicizmus nemzeti identifikálása, majd ennek kereszténnyé bővülése, valamint az egyre intenzívebb antiszemitizmus, s végül ezek koherens ideológiává válása az 1890-es évek végére – részben az egyházpolitikai küzdelmek eredményeként – befejeződött. Prohászka Ottokár püspök 1918 májusában közölt vezércikkeiben meghirdette az ehhez az ideológiához kapcsolódó politikai erőnek a zászlóbontását,¹⁰⁶ sőt 1918

¹⁰² VESZPRÉMY László Bernát: 1921. *A Horthy-rendszer megszilárdulásának története*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2021. 10.

¹⁰³ Ahogy azt Hatos Pál szemléletesen megfogalmazta. HATOS Pál: *Elátkozott köztársaság*. Jaffa Kiadó, Budapest, 2018. 227.

¹⁰⁴ „Szállodám, az Astoria előtt emberek ezrei gyülekeztek” – írta Lehár Antal a naplójába 1919. november 14-ről, a budapesti bevonulása pillanatairól. „Egy évvel korábban, az utolsó pillanatban, nagy nehézségek árán tudtam megmennteni a biztos haláltól báró Lukachich altábornagyot, a Mária Terézia Rend lovagját. Valószínűleg ugyanazok az emberek kiabáltak akkor »le vele«-t, akik ma »éljen«-t harsognak.” LEHÁR Antal: Egy katonatiszt naplója, 1919–1921. *História*, 1993/11. 9.

¹⁰⁵ Ennek a folyamatnak a részletes bemutatását lásd: PAKSY Zoltán: Az egyházpolitikai törvények megszületése Magyarországon a 19. század végén. *Levéltári Közlemények* 2022. 233–272. (Különösen 247–256.)

¹⁰⁶ Pro juventute catholica [A katolikus ifjúságnak]. *Alkotmány*, 1918. május 26. 1. és Pro re christiana [A keresztény ügyért]. *Alkotmány*, 1918. június 30. 1.

szepemberében frontot nyitott a másik ellenséggel, a szociáldemokráciával szemben is.¹⁰⁷ A keresztény-nemzeti szervezkedést azonban az 1918 őszi események háttérbe szorították, kevesebb mint egy évvel később azonban hatalmas erővel éledt újjá.

Ami az események konkrét lefolyását illeti, a Fehér Ház csoport államcsínye egy jól megszervezett és teljes sikert hozó hatalomátvétel volt, amely nemcsak a regnáló baloldali kormány bukását eredményezte, hanem egy addig nem létező, új politikai rendszert is teremtett, a keresztény-nemzeti kurzust (ezt egyébként ők is így nevezték). A rendszer ideológiáját, az antiliberális, élesen antiszemita keresztény-nemzeti eszméket Friedrichék hivatalosan meghirdették, azt beszédeikben és a kormányprogramban is képviselték, továbbá a kormánykommunikáció révén az országban ismertté tették, s ezért lett a miniszterelnök ennek a szimbóluma. „A kinevezett miniszterelnök, Friedrich pedig a magyarok nagy többségének szemében a zsidó és a kommunista befolyás elleni visszavágás jelképévé vált” – írta egyik jelentésében Clerk, aki jól érzékelte ezt a folyamatot.¹⁰⁸ Ez persze nem jelenti azt, hogy mások ne vallották volna ugyanezeket a nézeteket, mint például a Nemzeti Hadsereg tisztikara vagy maga Horthy is, illetve a kispártarzon belüli radikálisok, de a két világháború közötti rendszer szellemiségének a hivatalos megteremtője Friedrich István és kormánya volt.

Ami az első ellenforradalmi (Friedrich-) kormányok gyakorlati tevékenységét illeti, azzal kapcsolatban leszögezhető, hogy azok a románok és délszlávok által meg nem szállt területeken, vagyis a Dunántúl nagyobb részén visszaállították a régi közigazgatást, s a fölött a kormánybiztosi intézmény segítségével felügyeletet és irányítást gyakoroltak. Ennek eredményeként – és nem a Nemzeti Hadsereg hódítása nyomán – indult meg a keresztény-nemzeti kurzus működési keretrendszerének kialakítása, így a

Ennek az eseménynek a részletes bemutatását lásd: PAKSY Zoltán: A zsidóság bűnbakká válása és az antiszemita hisztéria kezdete Magyarországon az első világháború végén. In: GYARMATI György–LENGVÁRI István–POK Attila–VONYÓ József: *Bűnbak minden időben: bűnbakok a magyar és az egyetemes történelemben*. Kronosz Kiadó–MTT–ÁBTL, Pécs–Budapest, 2013. 285–297.

¹⁰⁷ PROHÁSZKA Ottokár: *Kultúra és terror*. Budapest, 1918.

¹⁰⁸ ÁDÁM Magda–ORMOS Mária: I. m. 158.

rendszerhű sajtó engedélyezése,¹⁰⁹ a felelősségre vonások (nem a hadsereg terrorja, hanem a hivatalos úton történő),¹¹⁰ a helyi hatalmi szervek káderekiválasztása, illetve alakultak meg a jobboldali egyesületek és szervezetek, s ehhez adaptálódott a helyi társadalom működése is. Ezeket a folyamatokat természetesen a Nemzeti Hadsereg is alakította, az alapfeladatát jelentő hadseregszervezés és a katonai infrastruktúra kialakítása mellett elsősorban a felelősségre vonás terén, messze átlépve a törvényesség határát a politikailag kompromittált, baloldalinak vagy zsidónak minősített személyek ellen.

Ezzel párhuzamosan Friedrich és társai létrehozták saját pártjukat, a Keresztény Nemzeti Pártot (KNP), amelynek nagy létszámú helyi, főként városi szervezetei már 1919 szeptemberében és októberében létrejöttek a Dunántúlon, és fontos szerepet játszottak a néhány hónap múlva zajló nemzetgyűlési választásokon. Ez a párt sikeresen olvasztotta magába a többi keresztény pártot, s az így létrejött nagy keresztény párt, a Keresztény Nemzeti Egység Pártja (KNEP) sikerrel vett részt a választásokon.

A bemutatott eseményekből következik, hogy az eddigi megállapításokkal szemben 1919. augusztus elejétől a Huszár-kormány megalakulásáig tartó időszakban a rendszerváltást nem Horthy és a Nemzeti Hadsereg, hanem Friedrich István és kormánya generálta. Horthy szerepének aránytévesztését a korszak kiemelkedő eseményének, a budapesti bevonulásnak a narratívája is jól jellemzi. A fővárost ugyanis nem Horthy Miklós és csapatai szállták meg először a vörös uralom és a román megszállás után 1919. november 16-án, hanem Lehár Antal báró nyugat-magyar-

¹⁰⁹ A központi kormánybiztosság által kiadott bizalmas rendelkezések szerint a hatóságok mintegy harminc lap (többek között a *Népszava*, *Világ*, *Az Újság*, *Az Est*, *Magyarország*, *Pesti Napló*) terjesztését akadályozták. MNL FML VI. 2.a. Székesfehérvári Kerületi Kormánybiztosság bizalmas iratai. 21/1919. Ugyanakkor Frűhwirth Mátyás október folyamán létrehozta Budapesten a Nemzeti Sajtótudósító Irodát, amely „a vidéki lapokat egészséges, keresztény, nemzeti és hazafias irányú híryanaggal” látta el. MNL VaML IV. 402.a. 259/1919. Frűhwirth Mátyás tájékoztató levele a kormánybiztosok felé.

¹¹⁰ Például minden vármegyei közgyűlés – gyakran már az első ülésén – bizottságot hozott létre a tagjai és a vármegyei alkalmazottak elmúlt időszakai tevékenységének az átvilágítására. Felfüggesztették és eljárás alá vonták például Nagykanizsa polgármesterét, Fejér megye alispánját stb.

országi egységei november 14-én az ezredes parancsnoksága és operatív irányítása mellett.¹¹¹ Ezek az egységek nyomultak előre katonai kockázatot vállalva a románok nyomában, és végeztek el a főváros katonai megszállását, majd biztosították a területet. Horthy bevonulása egy szimbolikus esemény volt – ahogy már korábban a székesfehérvári is –, a tudatosan épített Horthy-kultusz eszköze.¹¹² Horthy tehát nem kialakította az új rendszert, hanem azt készen kapta, majd az őt támogató szervezetek és politikusok segítségével, valamint a fővezéri pozíciójából fakadó nimbusza révén mint államfő az élére állt.

Mindezek alapján összegezve azt mondhatjuk, hogy a Tanácsköztársaság bukása után végbement politikai rendszerváltást nem Horthy és a Nemzeti Hadsereg hozta el, hanem három tényező tette lehetővé. Az első és legfontosabb a magyar társadalom gondolkodásának keresztény-nemzeti fordulata, amely elsősorban a paraszti társadalomban, a vidéki elit gerincét képező földbirtokosok körében, a volt tisztikarban, valamint a városok keresztény kis- és középpolgárságában játszódtott le. Ennek keretében az általuk támogatott pártok közül Budapesten elsőként a keresztényszocialista, keresztény-nemzeti csoportok kezdtek el sikeresen szervezkedni, vidéken pedig a legjelentősebb politikai erő, a kisgazdapárt keresztény-nemzeti irányzata erősödött meg. Ideológiájukat tekintve a háború előtti politikai katolicizmus eszméit vették elő („katolikus” helyett „keresztény” szóhasználat), s adaptálták az aktuális viszonyokra, főként a Károlyi-féle forradalom és a Tanácsköztársaság negatív tapasztalataira építve. Mindennek eredménye az antiszemitizmus és a baloldal-ellenesség jelentős felerősödése, s ezzel párhuzamosan a demokratikus erők háttérbe szorulása lett. S ezzel el is érkezünk egy újabb fontos következtetéshez: a demokratikus politikai irányzatok, tehát a Nagyatádi-féle agrárdemokrata és a Heinrich, illetve Vázsonyi vezette polgári demokrata pártok perifériára szo-

¹¹¹ JAGADICS Péter: I. m. 141. Erről természetesen a korabeli sajtó is nagy terjedelemben számolt be, melyet azonban a kialakuló Horthy-kultusz gyorsan elhalványított.

¹¹² TURBUCZ Dávid: A Horthy-kultusz... I. m. 70–76.

rulása nem erőszak, hanem társadalmi folyamatok eredményeként zajlott le ekkor Magyarországon.¹¹³

A rendszerváltás másik tényezőjét a katolikus egyház, majd ezt követve a többi keresztény felekezet határozott és nyílt állásfoglalása alkotta a Friedrich-kormányok és az általuk hirdetett keresztény-nemzeti irányzat mellett. Ebben főszerepet játszott Prohászka Ottokár, aki elsőként tárgyalta a kormány képviselőivel, fogalmazta meg a püspöki kar körlevelét, majd pártpolitikai szerepet is vállalva, tagja lett a KNEP elnökségének, és képviselője a nemzetgyűlésnek.¹¹⁴ A katolikus egyház állásfoglalása, vidéken már augusztusban is megjelenő újságjai, a Dunántúlon hagyományosan erős beágyazottsága fontos szerepet játszott a keresztény-nemzeti fordulatban.

S végül az ellenforradalmi rendszerváltás harmadik tényezőjét Friedrich István kormánya és főként személye jelentette, aki a „keresztény Magyarország” meghirdetésével és saját pártja megalapításával törtető, de ügyes politikával igyekezett a közhangulat változásának élére állni. Utóbbival kapcsolatban azt kommunikálta, hogy az ő pártja képviseli a nemzetet, csak az tudja kivédeni a bolsevizmust, ezért azt mindenáron támogatni kell. Ezzel sikerült a háttérbe szorítania a többi pártszerveződést, kezdetben a régi befolyásos politikusokat is, és meg tudta akadályozni Apponyi miniszterelnöki kinevezését.

A Friedrich által alapított és általa vezetett KNP sikerességét mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a választások eredményeként kormánypárttá vált. És a pártnak még mindig ő volt az elnöke, ebből következően nyilván komoly szerepe volt a nemzetgyűlési választásokon a jelöltek kiválasztásában és helyzetbe hozásában. Ennek köszönhetően sok olyan homo novus került a nemzetgyűlésbe, akik egyetlen dologgal tudták magukra felhívni a figyelmet, a féktelen antiszemitizmussal, s ezzel szorí-

¹¹³ Amihez tegyük hozzá, hogy a szociáldemokrata párt perifériára szorítása emellett adminisztratív eszközökkel és erőszak útján is zajlott.

¹¹⁴ FAZEKAS Csaba: *Prohászka Ottokár közszereplései a Horthy-rendszer formálódásának időszakában (1919. augusztus 1. – 1920. március 1.)*. Horthy-korszak Történetének Kutatásáért Társaság, Budapest, 2025.

tották ki a régi politikusokat.¹¹⁵ Erre magának Friedrichnek a választókerülete is szemléletes példát szolgáltatott: a volt miniszterelnököt ugyanis Budapest belvárosában éppen Wekerle Sándorral szemben választották meg képviselőnek. De említhetjük Bethlen István esetét is, aki nem jutott a nemzetgyűlésbe, mert Hajdúböszörményben vereséget szenvedett egy friedrichista jelölttől. Ebből következően az 1920 és 1922 közötti nemzetgyűlés összetétele döntő szerepet játszott abban, hogy a magyar közbeszéd eltolódott az alkotmányos és a demokratikus iránytól a jobboldali radikalizmus felé, s utóbbiak képviselői nem mérsékeltek, hanem tovább hergelték a közvéleményt.¹¹⁶

Ezek voltak tehát azok a tényezők, amelyek létrehozták a keresztény-nemzeti kurzust, melyben Horthy a Nemzeti Hadsereg főparancsnokaként fontos, de korántsem sorsfordító szerepet játszott. Államfővé válásában nem annyira a tettei, hanem a körülmények és a körülötte kialakuló nimbusz játszotta a döntő szerepet. Vezérkultuszát tudatosan építették, de az a politikai és társadalmi körülmények következtében önmagától is épült, s a kettő természetesen egymást erősítette. Horthy politikai szerepének és tetteinek a felnagyítása és középpontba állítása így tehát paradox módon, ellentétes előjellel, de különböző korok egymással szembenálló erőinek is érdeke volt: a híveinek akkor, majd később, az államszocialista időszak ideológusainak utólag.

¹¹⁵ Hogy csak néhány ilyen Zalában megválasztott képviselőt említsünk: Fangler Béla (saját zsidótörvényt nyújt be a nemzetgyűlésben), Hegedüs György (önálló antiszemita kisgazdapártot alapít), Zákány Gyula (követelte a zsidók Palesztinába való kitelepítését), s ugyan nem homo novus, de idetartozik Friedrich híve, az Ébredő Magyarok Egyesületének elnöke, Szmrecsányi György is.

¹¹⁶ Konkrét példának említhetjük a „numerus clausus” törvény vitáját, ahol egyik hajmeresztő antiszemita felszólalás követte a másikat, melyekről a sajtó részletesen beszámolt.

Abstracts

GÁBOR SZILÁGYI:

The ‘Foster Son’. On The Ties between János Kádár and Károly Erdélyi

The paper attempts to deliver an analysis of the relationship between János Kádár and Károly Erdélyi by scrutinising some elements from the period between 1956 and 1971. Its first focus is Erdélyi’s work at Kádár’s secretariat during the years 1956–1962. Within this period, there were numerous occasions for the junior politician to demonstrate his loyalty towards the Hungarian party leader, which facilitated a special relationship of trust between them. Some examples from Erdélyi’s years as deputy foreign minister and as a party official highlight how Kádár used Erdélyi as his “mouthpiece” both towards foreign diplomats and fellow Hungarian party leaders. However, the events of 1968 caused by the Czechoslovak crisis also demonstrate where the first secretary’s trust ended. Generally, the two politicians’ relationship provides crucial elements to assess the limits of Kádár’s willingness to let others become his confidants.

Keywords: Kádár era, foreign policy, party leadership, Hungarian–Soviet relations, Hungarian–Romanian relations

CSENGE KONDOROSY:

The Interconnections and Lived Experiences of Emancipation and Reproductive and Productive Labour through the Life Histories of Women in Small Settlements

This study explores women's emancipation during Hungarian state socialism through the lens of productive (paid) and reproductive (unpaid household) labour. Based on a mixed-methods approach combining statistical analysis, participant observation, and oral history interviews in a Veszprém county village, the paper examines how state-driven emancipation policies intersected with daily rural reality.

The research traces the shifting trajectories of emancipation, highlighting a brief, two-decade period of female wage labour, industrial commuting, and subsequent re-housewifization. On a structural level, poor infrastructure amplified domestic chores. Commuting to chemical factories intensified exhaustion, creating a heavy "double burden." Furthermore, widespread agricultural work in the "second economy" functioned as a crucial livelihood strategy, ranging from survival to accumulation, creating an unacknowledged "triple burden."

On an experimental level, women's endurance was rooted in an internalized childhood work ethic, providing pride and self-esteem. Still, the categorization of hard-working female ancestors as "housewives" shows the very invisible nature of their labour. Simultaneously, women navigated these structural boundaries through daily agency. Their accounts reveal a spectrum of lived experiences, from accepting traditional gender roles to explicit reflection, equal domestic partnerships, and resistance.

Keywords: women's labour, reproductive work, double burden, housewifization, rural gender history

ÁKOS TÖMÖ:

What Did Fashion Designer Klára Rotschild and Mrs. Gyula Takács Talk About? Ideals and Changes of Fashion from Two Perspectives (1957–1958)

In the wake of the events of the 1956 Revolution and independence struggle, the Kádár leadership, seeking to consolidate its power by force, found it necessary to open up certain social outlets, among which particular attention was paid to the issues of fashion and clothing. The approach to the ideal of female beauty, which had been characterised during the Rákosi era by an emphasis primarily on masculine attributes, appeared to be softening; from January 1957 onwards, the demand for neatness and smart dress—particularly regarding women—became increasingly pronounced. From the start of the new year, the content of Hungarian fashion magazines changed, and on the pages of the renewed *Nők Lapja* (Women's Paper), a new column entitled “*The School of Clothing*” took flight. Klára Rotschild, a recurring figure in the Hungarian fashion scene, engaged in a seemingly light-hearted discussion about the latest Paris fashion with Mrs. Gyula Takács, a staff member of the National Council of Hungarian Women.

This shift in perspective, however, was not merely a concession on the part of the authorities. The thematization of female beauty and its visual representation served very important representational purposes in terms of the regime's image, in both domestic and foreign policy contexts. However, this could only take place within strictly controlled parameters, and therefore the theoretical need for fashion control emerged, though not without contradictions. From 1957 onward, appeals were made to broader sections of society through the notion of ‘socialist good taste’, which extended beyond mere questions of clothing. This study aims to explore this method of engagement through an analysis of the socialist fashion discourse and the zeitgeist discernible within it.

Keywords: fashion studies, socialist fashion, early Kádár era, The School of Clothing, socialist good taste

PATRIK MRAVIK:

The Film Club Movement as a Historical Phenomenon

Issues relating to the reception and distribution of films have been relatively overlooked by researchers studying the history of film culture. Within this field, film clubs represent a particularly intriguing topic, as they originally sought to establish an alternative to the commercial, capitalist film industry. Film clubs screening films outside the mainstream also functioned as forums for communal and participatory film appreciation. Alongside the international history of these previously little-known audience groups, this paper focuses on trends within the Hungarian film club movement during the state socialist era. Based primarily on archival sources, this article reveals the objectives that defined the movement's aims as part of the public cultural and education network. Such challenges included the low proportion of clubs based on active discussion, the perceived inadequacy of the ideological and artistic standards of the films screened, and issues surrounding the funding of film communities. Among the several hundred active film clubs, there were groups that attracted larger audiences and operated in a similar way to the official distribution system, as well as student film clubs that represented an emancipatory alternative and operated on a participatory basis.

Keywords: film clubs, community, state socialism, cultural education, participation

BENCE KERESZTES:

The Rajk Samizdat Boutique and the Hungarian Minority in Transylvania. Western Interpretations in the Anglo-American Press and British Diplomatic Reports

This article examines Western press coverage of the closure of the Rajk Samizdat Boutique in Budapest, run by László Rajk Jr., the son of László Rajk, the former Hungarian Minister of

the Interior executed during the Stalinist purges in 1949. By the early 1980s, Western correspondents frequently portrayed Hungary as the ‘happiest barrack’ and the most liberal country in the Soviet bloc. Against this background, the police raid on the boutique in 1983 came as a surprise. Serving as a regular meeting place for the Hungarian democratic opposition, the ‘boutique’ had previously been regarded as tolerated by the authorities. Western journalists and British diplomats sought to explain the crackdown. Many concluded that the Hungarian Socialist Workers’ Party intended to demonstrate its loyalty to Moscow after the Romanian Securitate arrested the editors of the Transylvanian Hungarian samizdat journal *Ellenpontok* (Counterpoints), whose memorandum calling for minority rights had been published in the leading samizdat journal in Hungary, *Beszélő* (The Speaker). This article argues that several Western journalists and British diplomats linked the two cases and interpreted the closure of the Rajk Boutique within the broader context of Hungarian–Romanian tensions over the Hungarian minority in Transylvania. It also reconstructs their investigative methods using sources from the Blinken OSA Archives, The National Archives in London, and interviews with former Western correspondents in Budapest.

Keywords: Rajk Boutique, democratic opposition, samizdat, diplomats, Transylvania

IVÁN ZOLTÁN DÉNES:

Alternative Canon in the Discourse of a ‘Founding Father’ of Modern Hungary

The historiographic image of Lajos Kossuth, the central figure of the 1848–49 revolutionary tradition in Hungary, was negotiated during the last 180 years. Similar to the images of other founding fathers and national heroes in other political cultures—such as the American founding fathers, Garibaldi, Piłsudski, Atatürk, Mazzini, Herzl, Masaryk, Bismarck, or Cuza—the competing

representations of Kossuth formed a central part of the political and scholarly discourses throughout the last two centuries up till now. In addition to the most common images of the cultic “father of the nation” and “Moses of the Hungarians,” one can encounter such different schemes of collective self-projection as the “overly emotive opposition politician,” the “successful gentry,” the nobleman “successfully defending the privileges of nobility,” or the “inconsistent revolutionary.” Arguably, these images to a large extent fit into four political languages determining Hungarian political discourse, such as “conservative realism,” ethno-protectionism, Marxist socialism, and communism. While these political languages were very different from each other, they were strikingly similar in the sense that they were built on strong enemy images. Consequently, analysing their historical projections we can learn about the traumatic ways their adherents related to political modernity, manifested in visions of a fundamental enemy endangering the future of the national community. This study presents, reconstructs, analyses, and expounds the interpretation of György Szabad (1924–2015) as an alternative canon of the above-mentioned types of images and history-interpretations.

Keywords: representation, discourse, instrumentalization, system of memory, images in their contexts

ZOLTÁN PAKSY:

The Christian-Nationalist Turn and Takeover in Hungary after the Fall of the Hungarian Soviet Republic

On August 6, 1919, a counter-revolutionary group called the White House staged a coup in Budapest and seized power from the left-wing government and reinstated the previous administrative regime. Their leader, István Friedrich, proclaimed a “Christian-Nationalist” ideology and political turnaround, and this political program gained widespread popularity. To consolidate his power, Friedrich strived for negotiations with the

Entente powers in Paris. The Prime Minister made every effort, repeatedly restructuring his government, and set out on a tour of the non-occupied territories to demonstrate his broad-based public support to convince the Entente powers, who insisted on a government which represented the whole of Hungarian society. At the same time, Miklós Horthy established the National Army and set up his headquarters in Siófok and toured the country as well. As Friedrich was unable to win the goodwill of the Entente, the rivalry between the two politicians came to an end on November 16, 1919, when the National Army marched into Budapest as “the saviour of the nation,” and the “new founder of the state.”

Keywords: counter-revolution, István Friedrich, Entente, Miklós Horthy, Christian-Nationalist movement

Contents

Histories of the Kadar Era

<i>Gábor Szilágyi</i> : The ‘Foster Son’. On The Ties between János Kádár and Károly Erdélyi	4
<i>Csenge Kondorosy</i> : The Interconnections and Lived Experiences of Emancipation and Reproductive and Productive Labour through the Life Histories of Women in Small Settlements	36
<i>Ákos Tömő</i> : What Did Fashion Designer Klára Rotschild and Mrs. Gyula Takács Talk About? Ideals and Changes in Fashion from Two Perspectives (1957–1958)	83
<i>Patrik Mravik</i> : The Film Club Movement as a Historical Phenomenon	110
<i>Bence Keresztes</i> : The Rajk Samizdat Boutique and the Hungarian Minority in Transylvania. Western Interpretations in the Anglo-American Press and British Diplomatic Reports	143
<i>Iván Zoltán Dénes</i> : Alternative Canon in the Discourse of a ‘Founding Father’ of Modern Hungary	173

Reviews

<i>Feitl István: Technocracy and the Ruling Elite</i>	218
<i>Nagy Péter: Female Commuters during the Socialist Era</i>	229
<i>Eszter Bartha: Locally Global</i>	235

Studies – Online Supplement

<i>Zoltán Paksy: The Christian-Nationalist Turn and Takeover in Hungary after the Fall of the Hungarian Soviet Republic</i>

Tartalomjegyzék

A Kádár-korszak történetei

<i>Szilágyi Gábor</i> : A „fogadott fiú”. Kádár János és Erdélyi Károly kapcsolatáról	4
<i>Kondorosy Csenge</i> : Az emancipáció, a reprodukív és produktív munka összefüggései és tapasztalatai kistelepülésen élő nők élettörténeteinek keresztül ..	36
<i>Tömör Ákos</i> : Miről beszélgetett Rotschild Klára és Takács Gyuláné? Ideálok és változások két szólamban (1957–1958)	83
<i>Mravik Patrik</i> : A filmklubmozgalom mint történeti probléma	110
<i>Keresztes Bence</i> : A Rajk-butik bezárása és az erdélyi magyarság helyzete nyugati szemmel. Ellenzéki ügyek az angolszász sajtóban és a brit diplomáciai iratokban	143
<i>Dénes Iván Zoltán</i> : Alternatív kánon a Kossuth-értelmezések sorában	173

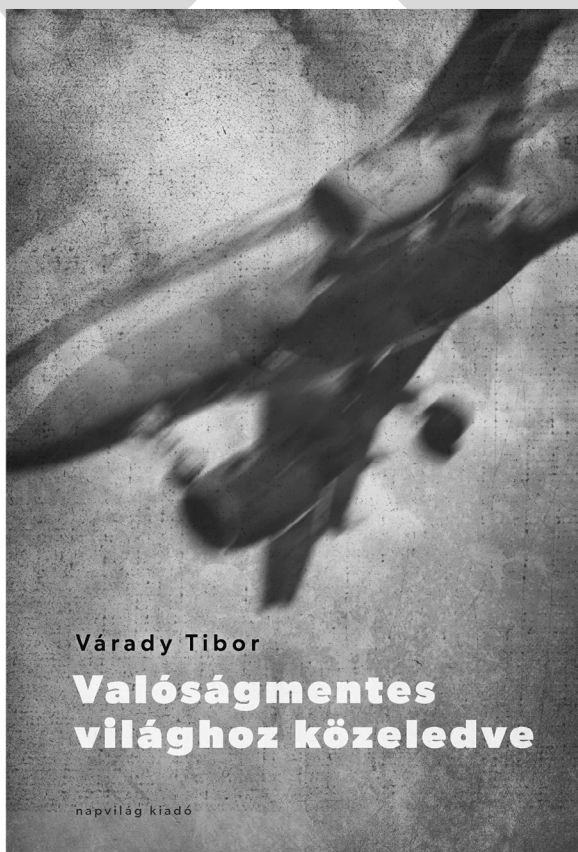
Szemle

<i>Feitl István</i> : Technokrácia és hatalmi elit	218
<i>Nagy Péter</i> : Bejáró munkásnők a szocializmusban	229

<i>Bartha Eszter</i> : Lokálisan globális	235
---	-----

Tanulmány – Online Melléklet

Paksy Zoltán: Keresztény-nemzeti fordulat és hatalomátvétel
Magyarországon a Tanácsköztársaság bukása után

Várady Tibor

Valóságmentes világhoz közeledve

napvilág kiadó

Nemzetközi hírű jogtudós jegyez itt esszéket, aki tanárként, igazságügyminiszterként, és megannyi nemzetközi döntőbírárság tagjaként szerzett hatalmas tapasztalat birtokában alakítja a szövegeit. A területi ív: a bánáti Nagybecserek, Újvidék, Belgrád, azaz az egykori Jugoszlávia, majd a Harvard Egyetem mint a tanulás, és a különböző amerikai egyetemi városok, valamint Budapest, azaz a Közép-Európai Egyetem mint a tanítás színhelyei. És folytonos ingamozgás Magyarország és Szerbia között. (...) Várady Tibor, a legendás vonatkozásokkal bíró *Új Symposion* folyóirat első nemzedékének jeles képviselője valóban esszéket ír, hiszen önmagát is megmutatva formálja tárgyát.

(Losoncz Alpár)

www.napvilagkiado.eu

**Napvilág
Kiadó**

SZERZŐINK

BARTHA ESZTER

PhD, Soproni Egyetem, Lámfalussy Sándor Közgazdaságtudományi Kar, Lámfalussy Kutatóközpont,
tudományos főmunkatárs

DÉNES IVÁN ZOLTÁN

DSc, történész, MAE (Academia Europaea, London, választott tag),
a Marczali Henrik kutatócsoport vezetője

FEITL ISTVÁN

történész, főtanácsadó, Politikatörténeti Intézet

KERESZTES BENCE

PhD hallgató, Debreceni Egyetem Irodalom-és Kultúratudományok Doktori Iskola

KONDOROSY CSENGE

PhD, ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék

MRAVIK PATRIK

adjunktus, ELTE BTK Atelier Interdiszciplináris Történeti Tanszék

NAGY PÉTER

tudományos munkatárs, ELTE HTK Történettudományi Kutatóintézet

PAKSY ZOLTÁN

PhD, történész, főlevéltáros, a Magyar Nemzeti Levéltár Zala Megyei Levéltára munkatársa

SZILÁGYI GÁBOR

PhD, tudományos főmunkatárs, Nemzeti Emlékezet Bizottságának Hivatala

TÖMŐ ÁKOS

PhD-hallgató, ELTE BTK TDI Kelet-, Közép-Európa és Ruszisztika Doktori Program

Ami a nők emancipációjából megvalósult, ezen hatalmas terhelés és rugalmas alkalmazkodás árán történt. A fizetett munka több esetben a függetlenség, például a válás eszközeként szolgált. A patriarchális berendezkedésen keletkező „réseket” több interjúalany is kihasználta: volt, aki a férj tartós távollétében anyósával hozott létre egyenrangú kapcsolatot és háztartást. Egy – kivételes – esetben egyenlő munkamegosztás volt a házastársak között. Az államszocialista rendszer ideológiai és gazdasági-társadalmi dimenzióban megnyilvánuló realitása között ellentmondás húzóódott, amely – a legitimitás és a gyors utoléró iparosítás munkaerő-szükséglete okán – egyenlőséget hirdetett, miközben a hétköznapiak során továbbra is a nők reproduk-tív, fizetetlen munkájára épített.

(Kondorosy Csenge: Az emancipáció, a reproduk-tív és produktív munka összefüggései és tapasztalatai kistelepülésen élő nők élettörténeteinek keresztül)

Míg az avantgárd filmklubok dilemmája részben abban állt, hogy emancipatorikus eszközt kívánt nyújtani, ugyanakkor mindezt igen-csak szűk társadalmi hozzáféréssel tette, addig a nép felemelését zászlajára tűző szocialista filmklub legtöbb és legnagyobb létszámú vetítése során – mind marxista, mind avantgárd mércével – kom-mersz filmeket játszott. Ebben a momentumban bizonyos értelemben a filmklubok demokratikus jellegét is kiolvashatnánk, amennyiben a nézők választhattak, hogy mit szeretnének megtekinteni. Másrésről viszont ez a kompromisszum mégis inkább a Kádár-rendszer geneziséből fakadt. Ahogy a *Hyppolit*, a *lakáj* már 1956 végén vissza-költözött a magyar mozikba, a szórakozás és szórakoztatás rendszer által elfogadott módjai fontos eszközeivé váltak a társadalmi ener-giák egyfajta „szocialista-eszképista” jellegű kicsatornázásának.

(Mravik Patrik: A filmklubmozgalom mint történelmi probléma)

